

THE PHYSICOCHEMICAL STUDIES OF GUM KARAYA FROM GADCHIROLI DISTRICT, MAHARASHTRA (INDIA)

^aKadu Ashwini M. ^bRewatkar Suresh B. & ^cDhankar Raksha P

^aShivaji College, Gadchiroli Dist. Gadchiroli (M.S.) India – 442 605

^bMohsinbhai Zaweri College, Desaiganj (Wadsa) Dist. Gadchiroli (M.S.) India – 441 206

^cCHLR Department of Chemistry Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur Dist. Chandrapur (M.S.) India – 442 402

Email-sbreatkar@gmail.com

Abstract

The Physicochemical properties of gum karaya collected from Gadchiroli District of Maharashtra were studied. The following results are obtained for the gum karaya sample. Moisture (12.47%), solubility at 30⁰C (17%), melting point temperature (237-241⁰C), tannin (0%), relative density varies from (1.0010-1.0070) for 0.2-1.0% respectively, relative viscosity varies from (12.26-16.58) for 0.2-1% respectively pH varies from 4.27-4.49 for 1 and 5% respectively.

Keywords: Physio-Chemical studies, Gum Karaya, Gadchiroli, Maharashtra

Introduction

Gadchiroli is one of the triabl district of Maharashtra state which is situated in the South-Eastern corner of Maharashtra. It lies between 19⁰31' & 19⁰45'N latitude and 80⁰45' longitude. The geographical area of Gadchiroli district is 14412 Sq.Km. where 11694 Sq.Km. land is included in the reserved forest category which consists of various medicinal plants.

Karaya (*sterculia urens*) is a plant species in the family of Malvaceae. Karaya is native to India. It is distributed in India (Asam, Bihar, Eastern and Western Peninsula, North-East of Belgaum, Maharashtra and southern Gujrat)¹.

The gums are harvested from the stems and branches of the resource gum trees as dry exudates². Gum Karaya is the least soluble gum due to its acid stability, high viscosity and suspension properties. Gum karaya is well

suited for stabilizing low pH emulsions such as sauces and dressings³. The gum particles do not dissolved in water but adsorbed water and swell extensively to more than 60 times the original volume. To produce viscous colloidal sol. The swelling behavior of gum karaya is caused by the presence of acetyl groups present in its structure⁴.

The gum varies in colour from white to pale yellow depending upon the quantity of tannin present in the sample. White colour indicates the absence of tannin in gum samples.

- 1 Kumar, V. Phytosociological study of Waghai Forest Range in Dang District, South Gujrat, India (2016)
- 2 FAO Gums, resins and latexes of plant origin. Non-wood Forest products 6. Rome: Food Agriculture organization of the United Nations, M-37 (1995)
- 3 Verbeken, D., Dierckx, S., Dewettinck, K. . Exudate gums: occurrence, production, and applications. Appl. Microbial. Biotechnol.. 63:10-21 (2003) 63:10-21
- 4 D Le Cerf; F Irinei; G Muller. Carbohydrate polymer, 1990, 13, 375-386

Experimental

Gum tapping and sample collection

Tapping of gum from tree is done by blazing and stripping of the tree bark. Maximum amount of gum produce within first 24 hours blazing and continues for two days. Which solidifies in the form of gum tears. These solid tears in the form of dry nodules are collected as

the samples in clean and dry well washed borosil container with stopper.

Preparation of Samples

The dried samples hard nodules were further ground and converted into fine powder which should pass 0.4 mm mesh screen. The prepared samples were kept in tight containers and stored at room temperature until required for subsequent analysis⁵.

Moisture Contents

For moisture content take 5.0 gm ground sample keep it on air over for cooling before weighing. Moisture contents is expressed as percentage of mass which loss original mass.

Solubility

The gums are uncrystalizable, therefore determine at room temp 30⁰C by adding 10 mg of sample to 10 cc of distilled water leaving the mixture overnight⁶.

Melting temperature

1 gm of ground sample is taken in glass capillary tube & the melting point temperature determine rapidly until reproducibility.

Tannin Content

0.1 CC FeCl₃ solution was added to 20 cc of 2% aqueous solution of gum sample and mixture is centrifused – absence of black precipitated indicated the absence of tannin⁷.

Relative Density

Density measurement is done at 30⁰C by using density bottle with capacity of 25 cc for this purpose 0.2, 0.4, 0.6, 0.8 and 1.0% (w/v) sample in aqueous solutions are used.

Relative Viscosity

Relative viscosity of gum sample is measured in filtered 0.2, 0.4, 0.6, 0.8 and 1.0% aqueous solution using U shaped viscometer⁸.

5 Yusuf A.K. studies on (Baganuwa) JORIND (2011) : 10-17

6 Carier S.J. Great Britain: Pharmacy Pitman Press; solution. In : Tutorial. (2005)

7 FAO. Compendium of food additive specifications addendum 7. June 1999, Rome. (1999)

8 AOAC; Association of official analytical chemists, official method of Analysis, 15th Ed, Wasington DC. (1990)

pH

pH of 1% and 5% aqueous gum solution (w/m) is calculated by using glass electrode digital pH eter, 10%, 15%, 20% & 25% these percentage from sol. Thus pH not detected.

Result and discussion

Table 1- Physico-chemical parameters obtained for the karaya Gum.

Physico-Chemical Parameters	Values
1. Colour	White
2. Odour	Odourless
3. Test	Testless
4. Moisture	12.47%
5. Solubility (30 ⁰ C)	17%
6. M.P.	237 ⁰ C - 241 ⁰ C
7. Tannin	0%

Table 2- Variation in density with concentration of gum sample (at 30⁰C)

Sr. No.	Concentration	Density
1	0.2%	1.0010
2	0.4%	1.0013
3	0.6%	1.0020
4	0.8%	1.0043
5	1.0%	1.0070

Table 3- Variation in relative viscosity with concentration of gum samples (at 30⁰C)

Sr.No.	Different Concentration of Gum Sample	Variation in Relative Viscosity
1	0.2%	12.26
2	0.4%	13.18
3	0.6%	14.15
4	0.8%	15.29
5	1.0%	16.58

Table 4- Variation in pH with different concentration of Gum sample (at 30⁰C)

pH	Value
1%	4.27
5%	4.49
10%	N.D.
15%	N.D.
20%	N.D.
25%	N.D.

*N.D. – Not detectable

Conclusion

The gum karaya exudates collected from Gadchiroli (Maharashtra) are tasteless and odourless nodules or lumps. The gum samples are found to be water soluble at warm condition which form viscous solutions indicating that they are natural gums of the hydrophilic colloid group.

The greater solubility of these gums indicates the absence of cross linking between polymeric chains. The density measurement suggests degree of compact packing of macro molecules in the gums. The melting point temperature ranges of 237⁰C-241⁰C indicates that the gum samples are of good thermal stability.

References

- [1] Kumar, V. Phytosociological study of Waghai Forest Range in Dang District, South Gujrat, India (2016)
- [2] FAO Gums, resins and latexes of plant origin. Non-wood Forest products 6. Rome: Food Agriculture organization of the United Nations, M-37 (1995)
- [3] Verbeken, D., Dierckx, S., Dewettinck, K . Exudate gums: occurrence, production, and applications. Appl. Microbial. Biotechnol.. 63:10-21 (2003) 63:10-21
- [4] D Le Cerf; F Irinei; G Muller. Carbohydrate polymer, 1990, 13, 375-386
- [5] Yusuf A.K. studies on physico-chemical properties of the plant gum exudates of Acacia Senegal (DAKWARA), Acaciasieberiana (FARARKAYA) and Acacianilotica (BAGARUWA) JORIND (2011) : 10-17
- [6] Carier S.J. Great Britain: Pharmacy Pitman Press; solution. In : Tutorial. (2005)
- [7] FAO. Compendium of food additive specifications addendum 7. June 1999, Rome. (1999)
- [8] AOAC; Association of official analytical chemists, official method of Analysis, 15th Ed, Wasington DC. (1990)

English Learning Enhancement via ICT

Dr. S. B. Kishor

HOD ,Department of Computer Science,
Sardar Patel Mahavidyalaya,
Chandrapur,
s.b.kishor.spc@gmail.com

Dr. Aslam Y. Suriya

Assistant Professor, Dept. of Comp.
Sci., Janata Mahavidyalaya,
Chandrapur
aslamsuriya@gmail.com

ABSTRACT

Society changed when it entered the 21st century when technological gadgets like the computer and tablets made our society technologically dependent. English is one of the most important languages which have played role in the process of globalization and knowledge explosion. It is the most common means of communication throughout the globe. This is why it is termed as Link language. To teach English and develop English language skills various approaches and methods are in use in our country. But most of them are traditional, less interesting, ineffective as well as less motivating. So, it is necessary to use modern approaches and tools of ICT (Information and Communication Technology) to develop better understanding and acquisition of basic skills i.e. LSRW (Listening, Speaking, Reading and Writing) of English language among the students

Keywords: *ICT, Social media, MOOCs.*

I. INTRODUCTION

Nowadays the English language is gaining popularity all over the world. English language regarded as language of International communication, International, universal, global and lingua franca for an increasingly widening circle of representatives of different countries (Kachru B.,1986).

The modern age is termed as the era of knowledge explosion. This explosion has become possible due to the progress of science and technology. Each and every aspect of human life has changed due to the effects of science and technology. The use of science and technology in the field of communication has revolutionized the whole world. Use of modern technological tools has led to the rise of ICT (Information and Communication technology.) Now ICT is being used in a number of fields like, health, entertainment, games and sports, transportation, education, industries, fashion designing, textiles, agriculture etc. With a single click, we can get exchange a lot of information of the world due to the use of ICT. The field of education is not untouched by the ICT. Now we cannot imagine education without the use of Information and communication Technology. It has made exchange of thoughts, ideas,

experiences and feelings easier. With the help of ICT a lot of persons can get education and training simultaneously at low cost. Now ICT is being used in all the aspects of education. Use of computers, Internet, television, radio, projectors and mobile phones, e-mail facility, online audio and video conferencing as well as new applications has made the Teaching Learning Process and Training attractive and convenient. It is also helpful in saving time, energy and money. So, we can say that ICT is playing the most important and pivotal role in Teaching Learning Process. Hence it is also playing an important role in the learning of language, especially English Language Learning.

II. Importance of ICT

Computers can also have a negative effect on teaching, especially if teachers do not know how to use them. Mary Burns (2010) explains that in order for computers to have a positive effect on teaching, teachers must have the knowledge needed for handling them. Burns' article uses the results from two reports from The Chronicle of Higher Education and Walden University which stated that only 39 % of the teachers reported moderate or frequent use of technology in the classroom. The reason seemed to be a lack in education. According to Burns (2010), a "technology professional development framework" for teachers, called the 5Js, can result in better use of computers and a positive effect on teaching. The 5Js are described as following: (1) job-related; computer use should be planned according to the goal/s of the lesson, (2) just enough; teachers should prioritize knowing "just enough" to help them complete the task, (3) just in time; professional development should support teachers' learning when they are ready to both learn and apply what they learn with students, (4) just in case; teachers should be aware of that computers can break and therefore plan a "just in case" task and (5) just try it; teachers should apply what they have learned and communicate their experiences with both co-workers and coaches (Burns 2010). Burns' concludes by stating that the 5J approach is an effective development framework that ensures that computer use will have a positive effect on teaching as it makes sure that teachers are well prepared for computer use.

Some of the important ICT tools and applications used in the field of English Language Teaching are following:-

(i) **Computers:** This is the most important tool of information and communication technology and backbone of modern human life. All the modern communication process are impossible without the use of computers. It is helpful in storing, preparing, collecting and preparing of data for communication. It is helpful in the development of listening and speaking skills. It is helpful in English language speaking and listening skills.

(ii) **Overhead projector:** It is an important tool of displaying information and processes to a large number of people simultaneously. It can be used in teaching and training of personnel. Prepared forms of information are easy to display with the help of over head projector.

(iii) **Internet:** It is the most important facility of communication. All the modern communication takes place through this. It has made the communication facility very fast, convenient, economic, and attractive. There are lots of facilities available for communication on internet. Like Social Media.

Social media: Social media has become an important tool of communication. It provides a platform for sharing thoughts and ideas. Blogs are made on it. Students can add themselves with the English language learning groups and take advantage of sharing information. Lots of social sites are available on it like, Face book, Twitter, Instagram etc. It is very helpful in learning situational language.

In the last few years, in the area of online teaching and learning a new technologically innovative methodological approach has come into play with significant acceptance in different areas of study, namely, MOOCs (Massive Online Open Courses).

MOOC have three distinctive features: (a) they are Internet-based courses containing audiovisual teaching/learning material that are meant to be used totally online, (b) they are free, (c) they are massive, that is, they have been conceived so that huge numbers of users can be studying them simultaneously without need of personalized teacher assistance. This last aspect (the fact that they are massive) constitutes one of the most distinctive features of MOOCs they represent an innovative teaching and learning methodology.

MOOCs appear to have great potential for self-directed English language learning as:

- (a) There is a possibility for the use of audiovisual materials;
- (b) The use of the Internet allows oral and written interaction between language learners at the same proficiency levels;
- (c) They favor collaborative learning;
- (d) They allow language learners to proceed at their own pace

We cannot think of better educational environment without a better teacher. In earlier times the teacher was the focal point of education, but now the role of teachers has changed a lot. He is considered as a guide and friend of students who helps in learning, does not provides knowledge. To teach better a teacher need to be update with the changes.

(i) It is helpful in the professional development of the teachers. A teacher can learn various language skills with the help of information and communication technologies. He can do various certification programmes in English language teaching run by the famous educational institutions like Cambridge University, British Council etc. These programmes help in enhancing his capacity to teach English language and to make his subject content easy, economic and more understandable.

(ii) A teacher can increase his domain of Knowledge English language with the help of e-journals, e-magazines and e-library that can be achieved only through the use of ICT. He can also participate in discussions and conferences with the experts of his English language teaching to improve his knowledge and skills ELT through audio and video conferencing.

(iv) ICT helps a teacher to learn innovative methods of teaching. He can work with the students on various project and assignments. It also helps him in providing teaching contents, home works etc.

(v) He may participate in various in-service training programmes and workshops which are essential for his professional development with the help of information and communication technologies.

(vii) ICT helps a teacher to guide his students about the English language learning materials available on internet, e-books, e-journals, e-magazines and social sites like linked-in which are helpful in better learning of English language skills.

(viii) ICT also helps him framing curriculum of English language learning. He can study curriculums ELT of different countries to study their pros and cons, challenges as well as sociological and psychological issues related to English language learners. All these things helps him in framing a curriculum that leads to achieve the aims and objectives of English language teaching.

Limitations of ICT tools: Though ICT tools are very helpful in the teaching and learning of English language, still these tools have some limitations. Some of the limitations are discussed below:-

- (1) Often student fail to learn the targeted objectives of the English language teaching.
- (2) Due to freedom of time and space often students become careless about their targets and indulge themselves in meaningless works.
- (3) Repeated use of recorded programmes creates boredom in the students that leads to the problem of indiscipline in the classroom.
- (4) Most of the times students remain passive and inactive in the teaching learning process because they get less opportunities to participate actively in the teaching learning process.
- (5) The use of ICT tools needs technically trained teachers that lacks and create problems in the TLP.

III. Conclusion

From the foregoing it can be concluded that in the modern scientific-methodical literature, computer technology in English language teaching: fully implement the principle of clarity in teaching; provides training tailored individual characteristics of students; maximize the use of analytical and imitative abilities of students; to fully mobilize their internal resources; to create conditions to control the formation of speech skills and abilities; to ensure self-control

References

- [1]. Kachru B. The alchemy of English: The spread, functions and models of nonnative Englishes. Oxford: Oxford University Press, 1986
- [2]. Burns, M. (2010, September). How to Help Teachers Use Technology in the Classroom – The 5J Approach. elearn Magazine. Available at [<http://elearnmag.acm.org/>], accessed May 15, 2016.
- [3]. Hornby, A.S., et al. (Eds.) (2002) : Oxford Advanced Learner's Dictionary. New Delhi : Oxford university press.
- [4]. Kumar, D. P. (2009) The Importance of English Language.

Study of Social Network among the Adolescents and their Impact

Sandip Gudelliwar¹, Dr. S. B. Kishor², S.K.Yadav³

1. Research Scholar, JJT University, JhuunJhunu, sgudelliwar@gmail.com
2. Head, Dept of Computer Science, SP College, Chandrapur s.b.kishor.spc@gmail.com
3. Assistant Professor, JJT University, JhuunJhunu, Skyadav@gamil.com

Abstract

Social networking is the use of internet-based social media programs to make connections with friends, family, classmates, customers and clients. Social networking can occur for social purposes, business purposes or both through sites such as Facebook, Twitter, LinkedIn, Classmates.com and Yelp. Social networking is also a significant target area for marketers seeking to engage users. Social media's role in helping businesses is significant. It facilitates communication with customers, enabling the melding of social interactions on e-commerce sites. Its ability to collect information helps focus marketing efforts and market research. It helps in promoting products and services, as it enables the distribution of focused timely and exclusive sales and coupons to would-be customers. And it can assist in relationship building, such as through loyalty programs linked to social media.

In this paper review regarding the impact of social networks on Adolescents was provided with the data studied among the students in SP College, Chandrapur.

Introduction

Today's world is a global village. Everyone is connected to one another in this vast network generated by the Internet. As said by Marshall McLuhan, a philosopher of communication theory, "The new electronic independence re-creates the world in the image of a global village." This electronic independence is inherently dependent upon the Internet. It illuminates the lives of thousands of people by spreading knowledge internationally, thereby making us global citizens. Humans are social animals. We always like to remain in some group or another, and we prefer to follow what this group does. All of our traditions and cultures are the product of this group-oriented facet of human nature. A well-known American psychologist, Abraham Maslow, stated in his "Theory of Motivation" that the social need of human beings is the third most important requirement after our physical and safety needs — the third tier in his hierarchy of needs. Even our self-esteem comes after this social dependence. This is the main reason billions of people use social networking to stay connected, make friends and satisfy their social needs.

As of 2015 the world's largest social networking company, Facebook, has 1.49 billion active users, and the number of users is increasing every year. One of the most interesting things to look at is the increasing number of student users on such social networking sites. As per the survey conducted by Pew Research Centre, 72 percent of high school and 78 percent of college students spend time on Facebook, Twitter, Instagram, etc. These numbers indicate how much the student community is involved in this virtual world of social networking.

Social Media Enhancing Teaching and Learning process

The use of social media in education provides Adolescents with the ability to get more useful information, to connect with learning groups and other educational systems that make education convenient. Social network tools afford Adolescents and institutions with multiple opportunities to improve learning methods. Through these networks, you can incorporate social media plugins

that enable sharing and interaction. Adolescents can benefit from online tutorials and resources that are shared through social networks.

Learning colleges have the ability to connect with Adolescents through social media networks such as Facebook, Google Plus groups, and YouTube. These channels can be used to communicate campus news, make announcements and provide Adolescents with useful information. This builds engagement between the College and Adolescents which help tackle many student issues through the group interactions. Institutions can share supportive and positive posts that reach all Adolescents that are connected to the networks and pages. You can initiate hashtags on social media to engage Adolescents and online discussions that are helpful. Video is a prominent tool in social media trends that are effective and you can use it to share useful videos that inspire Adolescents and help them in their course subjects. Through social mediums such as YouTube, Facebook or Instagram live video the engagements between Adolescents and the institution can be sustained. It is advisable to be selective about which social platforms to use for the best practice.

Impact of Social Media on Curriculum

The preceding information demonstrates the heavy usage of social media amongst college Adolescents, as well as young adults. Social media brings a variety of positive impacts to the life of a college student.

Characteristics of Curriculum based on Social Media

It allows Adolescents to communicate and interact with each other. They can make plans, discuss homework, send class notes, etc. through the social media's messaging section.

Platforms such as Twitter, Instagram and Facebook allow Adolescents to voice their opinion on anything that is going around the world. Adolescents have their own accounts and can do what they want with it. They can post their views whenever and however they want to. Adolescents have their own accounts and can do what they want with it. They can post their views whenever and however they want to. Adolescents can stay up to date with current news and events that are occurring around the world. Specifically on Twitter, there is a "Moments" section that includes subunits titled "US News," "World News" and "Today." Lastly, others can go to these platforms for motivational purposes.

Negative Impacts of Social Media

Before diving too deep into the world of social media, perhaps you should consider some of these possible pitfalls.

Backlash

A joke among friends is one thing but a joke with the world at-large is much different. When potentially offensive content is posted online, the amount of feedback can be excessive and is often brutal. This is particularly true with highly opinionated subjects like politics and religion.

This backlash can also have a long-term impact on a person's future, especially in a world that has fallen prey to over-sharing. Even high school Adolescents are learning that comments they post on social media can influence whether a college approves their application for admission.

Cyberbullying and Crimes against Children

Use of social networks may expose individuals to other forms of harassment or even inappropriate contact. This can be especially true for teens and younger children. It is often levied more harshly against young females than males and, unlike traditional bullying, it is not limited to physical interaction. Cyberbullying can happen 24 hours a day, every day of the week.

Time Waster

Business Insider reports that social media is the most popular use of the Internet - surpassing email - and smartphones and other mobile devices seem to be the driving force behind this trend since 60 percent of the traffic is from a mobile source. The GlobalWebIndex poll shows that 28 percent of the time spent online is on social networks. With these type of numbers, some of the time spent on social media occurs at work. When these visits are for non-work related activity, it can cost companies money through lost productivity. A report on Forbes states that 89 percent of responders admitted to wasting time on social media while at work.

Findings

As stated earlier, a case study was taken among 37 Adolescents of B. Sc. I (Information Technology) , by distributing the form with the questions based on following points to understand the impact of Social Networking in learning process. Here are the findings of studies,

Saves Time

- ✓ High Learning Retention
- ✓ Motivation Improves
- ✓ Confidence level grows
- ✓ Better understanding of concepts
- ✓ Teaching material of Class can be sharable etc

Some of the respondents opined that they were feeling more motivated then before in such type of teaching in the classroom rather than the stereotype 45 minutes lecture. They were of the view that this type of learning process is much more effective than the monotonous monologue classroom situation where the teacher just lectures from a raised platform and the Adolescents just listen to the teacher.

Conclusion of the Review

In order to conclude we will try to proceed to synthesize from a general viewpoint the results obtained, taking into consideration the relevant aspects of our study. The results provided by both the quantitative and qualitative analysis obtained will be exposed especially regarding those aspects which are related to The impact of Social Networks among the Adolescents and its impact in Education. Because networking and online social communities are so widespread, several studies have looked at the effects of social networking. A common complaint, highlighted on debate.org, suggests social media is making us less social and more aggressive.

When using any social media platform, take responsibility for your own safety and never join a group just because it is trendy or all your friends are doing it. In evaluating the advantages and disadvantages of social networking, it's best to err on the side of caution and protect your privacy. Be careful with what you post and treat others as if you were in a face-to-face situation.

References

1. Abhishek Karadkar, Correspondent The impact of social media on student life. http://www.technicianonline.com/opinion/article_d1142b70-5a92-11e5-86b4-cb7c98a6e45f.html
2. Social media, From Wikipedia, the free encyclopedia. https://en.wikipedia.org/wiki/Social_media
3. Bruce Hopkins, Advantages of Using Social Media For students in Education. <https://www.academiaapps.com/advantages-social-media-education/>
4. Juan De La Cruz logos, Social media Impacts Adolescents socially,academically. <https://www.niacc.edu/logoslite/2016/11/10/social-media-impacts-students-socially-academically/>
5. Charlie R. Claywell, Advantages and Disadvantages of social networking. https://socialnetworking.lovetoknow.com/Advantages_and_Disadvantages_of_Social_Networking
6. Hayley Henry, 10 reasons social networking beneficial for students. <https://www.kstatecollegian.com/2011/02/24/10-reasons-social-networking-benefits-students/>

SMARTER IMPLEMENTATION OF BLOCKCHAIN FOR SMART CONTRACTS

Dr. Ajay Shriram Kushwaha¹, Dr. S. B. Kishor², Girish Kumar³, Namarta Vij⁴

¹School of Computer Applications, Lovely Professional University, Phagwara, Punjab, India

²Department of Computer Science, S. P. College, Chandrapur, Maharashtra, India

³School of Computer Applications, Lovely Professional University, Phagwara, Punjab, India

⁴School of Computer Applications, Lovely Professional University, Phagwara, Punjab, India

ABSTRACT:

Blockchain is buzzword in fact technology that will going to change the way we do contracts yes “Smart Contract” will take over because of its decentralized system that exists between all involved parties, it will eliminate middleman (intermediaries) and saves time and conflicts. This technique will be faster, cheaper and highly secure than traditional systems which has many flaws. We would like to explore various possibilities for making contacts smarter with Blockchain which would ensures high temper proof security and to avoid various problems associated with contacts which ultimately may remove role of lawyer to prove its originality.

Keywords: Blockchain, Bitcoin, Smart Contract, Organizations, Internet, Government, Real Estate, Insurance, supply chain, Ethereum

[1] INTRODUCTION

The biggest advantage of Blockchain is its decentralized system which contains digital ledger which has records called as blocks, which are linked and secured with cryptography, thus can be called as distributed ledger of blocks which are managed by a peer-to-peer network collectively following certain protocols for validating each new blocks i.e. transactions. Blockchain-based smart contracts will promise to improve upon traditional legal contacts by validating and verifying the conditions of a contract to make it full proof, temper proof system which can be used by various organizations, government, Banks, Insurance

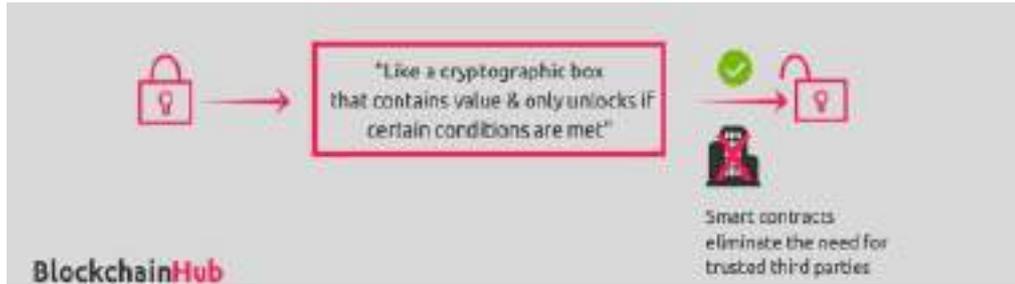

Figure: 1. Illustration of Smart Contract (Courtesy: Blockchainhub.net)

Smart contract was introduced before bitcoin was created and it was first used by Nice Szabo in 1997, he is a Computer Scientist, law scholar and cryptographer, he wanted to use a distributed ledger to store contracts.

[2] WHAT ARE SMART CONTRACTS

Smart contracts are just like normal contracts in the real world. The only difference is that they are completely “digital”. Infact a smart contract is actually a tiny computer program that is stored inside a Blockchain. Smart contracts may help for exchange of money, shares, property, agreements, shares, or anything of value which requires transparency, conflict-free way to avoid any kind of middleman which requires trust.

Best way to understand smart contracts with following example where you want to buy a property/land what you need to do any relay upon. You will be dependent on people who introduced you to property, their owner, surrounding people straying at property place, also you will be depend upon lawyers, notary officer, land record office and officers and then you will pay as per the documents and proof provided by them during the purchase and you need to wait to get your physical document of contract/agreement against your paid money. Here there might be probability of fraud could happened if anyone involved during transaction is hiding truth about property or it may be possible of duplicity of contract which may lead to huge fraud.

But with Smart Contract, you just simply need carry transaction by just verifying you contract through smart contract which has certain defined set of rules if it agreed upon the ledger is updated with new property owner name and saved into distributed decentralized ledger which is available for verification by various parties, government which cannot be further modified or alter without following the whole procedure and also it must be agreed upon by all authorities. More so, smart contracts not only define the rules and penalties around an agreement in the same way that a traditional contract does, but also automatically enforce those obligations. Three steps procedure to make a smart contract suggested by blockgrieks.com is given below.

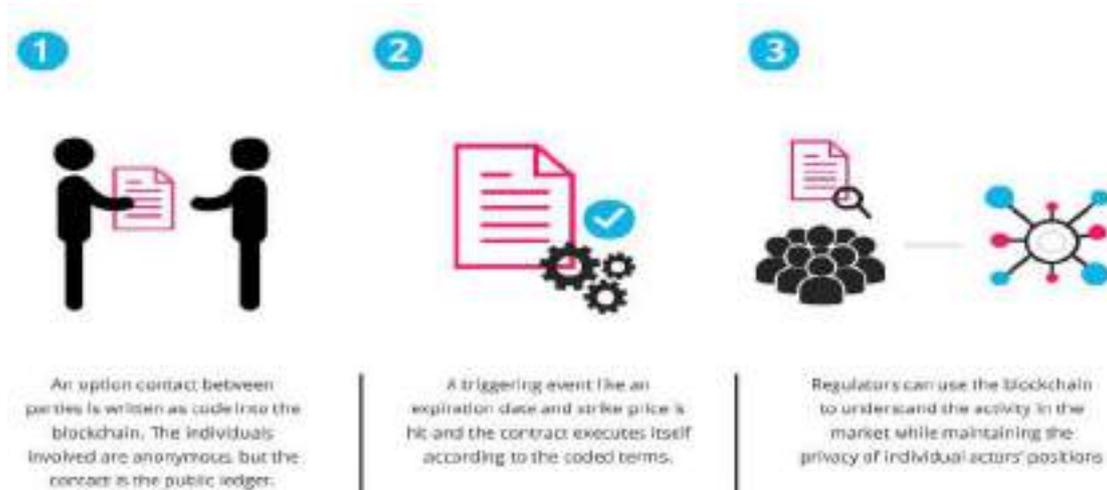

Figure 2. Three step procedure to make Smart Contract (Courtesy: blockgreeks.com)

Smart contracts computer programs can be written on the Ethereum blockchain. Smart contracts can be encoded on any blockchain, but Ethereum is mostly used since it gives unlimited processing capability.

```

/* Allow another contract to spend some tokens in your behalf */
function approve(address _spender, uint256 _value)
    returns (bool success) {
    allowance[msg.sender][_spender] = _value;
    return true;
}

/* Approve and then communicate the approved contract in a single tx */
function approveAndCall(address _spender, uint256 _value, bytes _extraData)
    returns (bool success) {
    tokenRecipient spender = tokenRecipient(_spender);
    if (approve(_spender, _value)) {
        spender.receiveApproval(msg.sender, _value, this, _extraData);
    }
    return true;
}

/* A contract attempts to get the coins */
function transferFrom(address _from, address _to, uint256 _value) returns (bool success) {
    if (balanceOf[_from] < _value) throw; // Check if the sender has enough
    if (balanceOf[_to] + _value < balanceOf[_to]) throw; // Check for overflows
    if (_value > allowance[_from][msg.sender]) throw; // Check allowance
    balanceOf[_from] -= _value; // Subtract from the sender
    balanceOf[_to] += _value; // Add the same to the recipient
    allowance[_from][msg.sender] -= _value;
    Transfer(_from, _to, _value);
    return true;
}

/* This unnamed function is called whenever someone tries to send ether to it */
function () {
    throw; // Prevents accidental sending of ether
}
    
```

Figure 3. An example of smart contract on Ethereum (Courtesy: <https://www.ethereum.org/token>)

[3] CAPABILITES OF SMART CONTRACTS

Smart contracts are capable for tracking performance in real time and also reduced cost incurred. Compliance and controlling happens on the fly. In order to get additional information about smart contract they need information oracles, which is an agent that finds

and verifies real-world occurrences and submits this information to a blockchain to be used by smart contracts which feeds the smart contract with external information.

- Smart contracts are self-verifying which verifies the occurred transaction if valid or not with set of rules to check.
- Smart contracts are tamper resistant because of implementation of blockchain technology.
- Smart contracts are self-executing it means they do not need any middleman to execute any contract because of Ethereum which enables self-executing functionality.

Smart contracts can also do following needful if they get implemented they are

1. Reduce reliance on trusted intermediaries.
2. It heavily reduces the cost of transaction to perform contract happens.
3. It guarantees a greater degree of security as it is blockchain based technology.
4. It will turn all legal obligations into automated processes.
5. Rather than trusting system, people, government, organization, etc. it can build trust on decentralized ledgers which is universally accepted and verified.

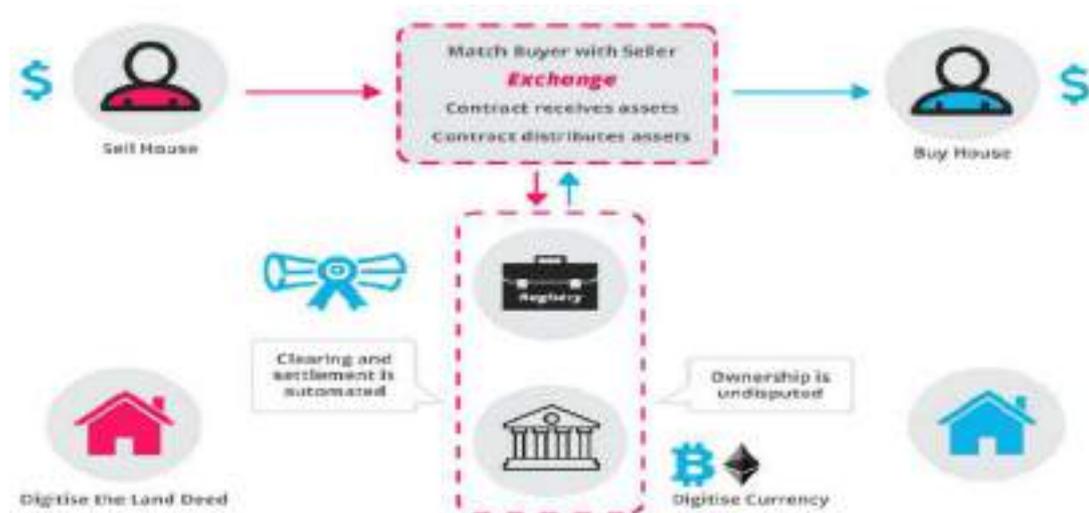

Figure: 4. working of smart contract (Courtesy: <https://blockgeeks.com/guides/smart-contracts/>)

[3.1] Traditional Vs Smart Contracts

The core of contract is that it formalizes an agreement between one or more parties. Parties to the agreement usually commit to performing some action in exchange for something of value, which is contract language is called as consideration. In general, one party performs a service or provides a good and other party do payment in exchange for receiving good or services. Following are major difference between traditional contracts and smart contracts.

Traditional Contracts	Smart Contracts
Traditional contracts are often manual and it can be done on piece of paper in form of agreement, contract which is duly signed by legal authority for its validity and verification.	Smart contracts are new form of contracts which are often done or supposed to be done digitally which does not involves any kind of middleman where contracts are digitally verified though a program which is digitally shared in decentralized ledger digitally.
Traditional contracting generally involves one or more companies, a gaggle of lawyers and several rounds of negotiations, back and forth drafting phases, and then the often lengthy administration of the finalized agreement.	Smart contracts are so named because, as with many technology-derived solutions, they are the product of computer programming. These computer programs, also called blockchain contracts or digital contracts, create and enforce an agreed upon performance between two parties, much like the traditional counterpart.
The outcome of the negotiations and drafting process is always a detailed document that is signed by all relevant parties, and it often contains various attachments, addenda, and amendments.	Smart contracts are computer-generated and thus it is the code itself that explains the obligations of the parties. In many cases, the parties to a smart contract are essentially strangers on the internet bound by this digitally-produced but binding agreement.
Prior to the digital age, there were paper copies of these agreements that were stored in file cabinets, but nowadays, most versions are no doubt created and stored electronically, ideally in a sophisticated contract management system.	The goal is obviously to facilitate business arrangements without the formality and cost associated with the traditional route.

Table: 1. Comparison of traditional contract and smart contracts.

[4] TYPES OF CONTRACTS

Blockchain and smart contracts have the potential to disrupt many industries including, real estate, supply chain, insurance, energy, e-government, telecommunication, music & film, art world, mobility, education and many more. A smart contract uses cases range from simple to complex which is shown below.

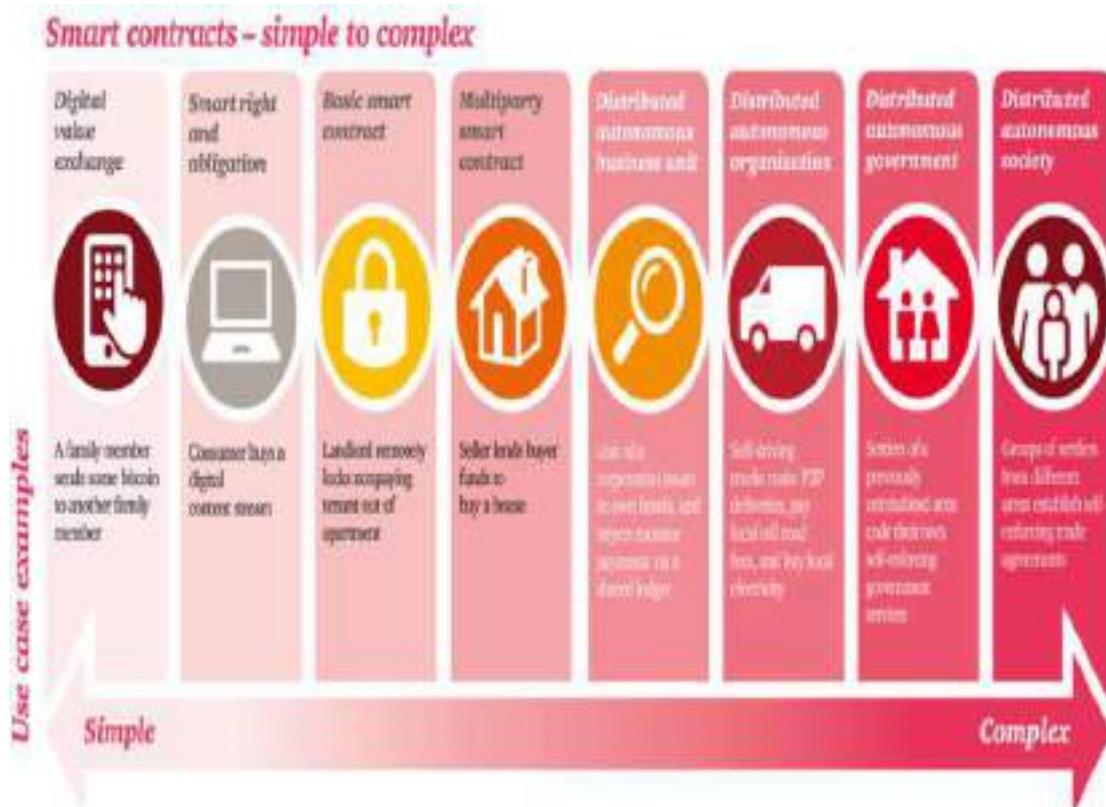

Figure: 6. Sample use cases for smart contracts (<https://blockchainhub.net/blog/infographics/smart-contracts-explained/>)

[4.1] Supply Chain

Smart contracts will be useful in supply chain which is hampered by paper-based systems, where forms have to pass through numerous channels for approval, which increases exposure to loss and fraud. The Blockchain nullifies this by providing a secure, accessible digital version to all parties on the chain and automates tasks and payment said by Jeff Garzik's.

[4.2] Real Estate

With smart contract you can get more money in real estate deal because it eliminates the middle man which cuts the additional cost required for either buying or selling because all payment will be done through bitcoin and encode your contract on the ledger. Everyone sees, and you accomplish automatic fulfillment. Brokers, real estate agents, hard money lenders, and any associated with the property game can profit.

[4.3] Insurance

Insurance sector can use smart contract to verify the claims raised by customers for settlement which can be verified by insurance companies either on vehicle, etc. Smart contract will provide valuable information about different related thing like whether conditions, road conditions, vehicle information, etc. to settle the claims.

[4.4] Government

Almost all kind of government sector work can be taken into smart contract **For example.** Voting system which is very rigged, complex and vast system which required temper proof, accurate result oriented can be made using smart contracts were ledger-protected votes would need to be decoded and require excessive computing power to access. No one has that much computing power, so it would need God to hack the system. With smart contracts, volunteers can transfer voting online and mass people can participate in voting to choose better government.

[5] CONCLUSION

All though success of *Smart Contracts* heavily depends upon the research and new methodology and technology improvement to implement smart contracts all most all possible contracts, agreements which makes it temper proof and highly secure. No doubt to say that smart contracts as *wave of future* which is surely going to replace all traditional way of doing contracts. Smart contract may make sense for brief, one-off transactions, but for longer relationships and high value deals, it is still unlikely that businesses would be willing to go for smart contracts rather than traditional one. Future is near to see involvement of government and judicial system to make smart contract mandatory in order to make corrupt free governance which is still depends upon wiliness of state of mind of people who are in power.

REFERENCES

- [1] Ameer Rosic, “Smart Contracts: The Blockchain Technology that will replace lawyers”.
<https://blockgeeks.com/guides/smart-contracts/>
- [2] Henry Kim, Marek Laskowski, “A Perspective on Blockchain Smart Contracts: Reducing Uncertainty and Complexity in Value Exchange”, “26th International Conference on Computer Communication and Networks (ICCCN), 2017.
- [3] “An article on Smart Contracts” <https://blockchainhub.net/smart-contracts>
- [4] Tara Naughter, “Smart Contracts Vs. Traditional Contracts”,
<https://www.contractworks.com/blog/smart-contracts-vs.-traditional-contracts>.
- [5] Sue Troy, “What is a smart contract and what’s it good for?”
<http://searchcio.techtarget.com/feature/What-is-a-smart-contract-and-whats-it-good-for>
- [6] J. Kelly and A. Williams. (2016). *Forty Big Banks Test Blockchain-Based Bond Trading System*. [Online]. Available: <http://www.nytimes.com/reuters/2016/03/02/business/02reuters-bankingblockchain->
- [7] S. Lacey. (2016). The Energy Blockchain: How Bitcoin Could be a Catalyst for the Distributed Grid. [Online]. Available: <http://www.greentechmedia.com/articles/read/the-energy-blockchain-could-bitcoin-be-a-catalyst-forthe-distributed-grid>
- [8] G. Greenspan. (2015). *Ending the Bitcoin vs Blockchain Debate*. [Online]. Available: <http://www.multichain.com/blog/2015/07/bitcoin-vsblockchain-debate/>

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

September 2021, Special Issue 02, Vol. VI

E- ISSN 2582-5429

SJIF Impact- 5.54

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

September 2021**Special Issue 02 Vol. VI****21 वीं सदी के हिंदी साहित्य में महिला लेखन की भूमिका****अतिथि संपादक****डॉ. राजेंद्र उमेकर**

प्राचार्य

बी.एस.पाटील कॉलेज, परलवाडा

कार्यकारी संपादक**डॉ. गजानन चव्हाण**

उपधान सचिव

महाराष्ट्र हिंदी परिषद

प्रो. डॉ. निजाबराव पाटील

उपपक्ष

महाराष्ट्र हिंदी परिषद

प्रो. डॉ. अरुण घोषे

हिंदी विभागाध्यक्ष

बी.एस.पाटील कॉलेज, परलवाडा

Akshara Publication Plot No 143 Professors colony,
Near Biyani School, Janner Road, Bhusawal Dist Jalgaon (Maharashtra)425201

1

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

September 2021, Special Issue 02, Vol. VI

E- ISSN 2582-5429

Editorial Board**Chief & Executive Editor:-****Dr. Girish Shalik Koli**

Dongar Kadhon

Tal. Yawal, Dist. Jalgaon [M. S.] India Pin Code: 425301

Mobile No: 09421682612

Website: www.gimj.com Email: gimj11@gmail.com

Sl.No	Title of the Paper & Author's Name	Pg.No
33	इस्कीसवीं सदी की कहानियों में श्री विमर्श - प्रा. डॉ. शालिनी व. वाटवणे	109
34	21 वीं सदी के हिंदी कहानी लेखन में राधा सेठ की भूमिका- डॉ. विनय एस. चौधरी	111
35	जीवन की मरुचई को जलक करती ममता कालिया जी की कहानियाँ -डॉ. कल्पना राजेंद्र पाटिल	114
36	21 वीं सदी के महिला उपन्यासकारों के साहित्य में चित्रित नारी चित्रण -डॉ. प्रेमा विश्वनाथ गायत्री	117
37	सुशीला टाकशी के काव्य में नारी चित्रण- डॉ. बाळारामहेब पवार	120
38	श्री संघर्ष का जीवन दस्तावेज 'कठगुलाब' -डॉ. मधुकर लक्ष्मण डोंगरे	123
39	२१ वीं सदी के हिंदी साहित्य में महिला लेखन की भूमिका 'अन्ना से अन्नना' के विशेष संदर्भ में - डॉ. सरोज पाटील	125
40	सूक्ष्म पाण्डे के साहित्य में कल्पकाली नारियों की स्थिति -डॉ. पुनम त्रिवेदी	128
41	नासिरा शर्मा के 'पारिजात' उपन्यास में विरोध का चर्चा- डॉ. राजेंद्र काशिनाथ वाकिष्कर	131
42	पति-पत्नी के टूटते रिश्ते की कहानी - 'एक कहानी कह भी' - डॉ. संजय विक्रम डोंगरे / सुनील लक्ष्मण वडवी	135
43	विद्यालोक युवा की दस्तान - 'सालाखोर' : नयु कविता- डॉ. विरू अर. गवळी	139
44	'किन्नरी' की जिन्दगी का दर्शन - अस्तित्व की लताश में विमल - डॉ. प्रकाश कुण्डरेव भुषाल	143
45	उषा त्रिवेद के उपन्यासों में चित्रित नई सामाजिक स्थिति एवं बदलते वैदिक मूल्य - डॉ. गीतिका एस. तेंबर	148
46	सुदला गर्ग के उपन्यास 'कठगुलाब' में श्री विमर्श- डॉ. अर्शिया सैयद अकसर अली	151
47	भाषा, शिल्प, संवेदन और आस्था की अभिनव कवयित्री 'अनामिका' -डॉ. सजित छाडेकर	154
48	२१ वीं सदी की हिन्दी कवयित्रियों के काव्य में नारी चित्रण- डॉ. सहदेव यशोरावजी निवृत्तीराव	157
49	डॉ. नैरजा माधव की कहानी 'पेटन' में शैक्षिक समस्या- डॉ. रेविता बलश्रीम कावळे	160
50	इस्कीसवीं सदी की हिंदी कविता में श्री- डॉ. मालती धोंडोपन्त शिंदे	163
51	तृषा मुकर्जी कृत 'आगाज' काव्य संग्रह का समीक्षामय अध्ययन - डॉ. सुषेध पी. नागदेवे	165
52	ममता कालिया का 'रोड़' उपन्यास इस्कीसवीं सदी का दर्शन- डॉ. अशोक आनंदराव सावुंबे	168
53	राधा सेठ की कहानियों में समसामयिकता बाध- डॉ. रमना शर्मा	170
54	'शला' कहानी में किसान-वासदी- डॉ. ज्ञानेश्वर गाडे	173
55	अलका पाठक का ज्यम शिखर यात्री- डॉ. अशुमान व. मिश्र	176
56	सुदला गर्ग के 'मीरा नन्ही' कहानी संग्रह में नारी विमर्श- डॉ. वनिता जयक फवार - विक्रम	179
57	21 वीं सदी का महिला कथा लेखन- प्रा. डॉ. सुरेखा प्रेमचंद मारी	182
58	रमणिका गुप्ता के 'सोला और मौला' उपन्यासों में चित्रित नारी संघर्ष की राधा-डॉ. रघुनाथ ना. काकळे	185
59	वेल्पा जीवन की व्याथा : 'सलाम आशिरी' - डॉ. काशिके सुंदरनाथ भानुदासराव	188
60	ममता कालिया की कहानियों में नारी जीवन - डॉ. अजित चुकिलाल चव्हाण	190
61	२१ वीं सदी के हिंदी साहित्य में महिला लेखन की भूमिका- प्रा. अविता किरण पाटीले	193
62	२१ वीं सदी के हिंदी साहित्य में महिला लेखन की भूमिका- डॉ. वैद्य श्रीराम हनुमंत	195
63	२१ वीं सदी के हिंदी साहित्य में महिला लेखन की भूमिका और प्रतिरोध -डॉ. चन्द्रश्याम वि. ताडेवार	198
64	उषा सेतान के उपन्यास में महिला लेखन की भूमिका-डॉ. राजाराम गणपत खानखडे	202
65	मैथिली पुष्पा के उपन्यास में नारी विमर्श ('चाक उपन्यास के विशेष संदर्भ में') - डॉ. अविता विमलाव काकळे (चव्हाण)	204

आत्मनिर्भर संयमी अधिकारों के प्रति सजग दिखाई देती है। यही देन इकिसवीं सदी के प्रथम दशक की महिला साहित्यकारों की रही है। नारीचेतना व नारी सशक्तीकरण का संबल रही है प्रथम दशक की हिंदी साहित्यकारा

संदर्भ ग्रंथ :-

- १) भविष्य का स्त्री विमर्श - ममता कालिया
- २) शोर के विरुद्ध सृजन - विले जितेंद्र श्रीवास्तव
- ३) मृदुला गर्ग के कथा साहित्य में :- डॉ. नबले
- ४) मैत्रीय पुष्पा के कथा साहित्य में नारी जीवन :- डॉ. शोभा यशवंते नारी जीवन
- ५) महिला उपन्यासकारों की नारी प्रगति एवं पीढ़ा के आयाम :- आचार्य डॉ. हरिशंकर दुबे
- ६) हिन्दी लेखिकाओं की आत्मकथाएँ :- डॉ. सुरजप्रसाद मिश्र

UGC APPROVED JOURNAL
ISSN 2277-7776
VOLUME-7, ISSUE-1, 2018

SPM Student's Research Magazine

**Annual Research
Magazine For
Multi-Disciplinary Studies**

Sarvodaya Shikshan Mandal's
SARDAR PATEL MAHAVIDYALAYA
Ganj Ward, Chandrapur - 442 402 (Maharashtra)

MANAGING EDITOR

Dr. R. P. Ingole
Principal

Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur

EDITOR

Dr. Vijay S. Wadhai

HOD, Department of Microbiology
Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur

JOINT EDITOR

Prof. Kavita S. Raipurkar

HOD, Department of Env. Science
Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur.

ASSOCIATE EDITORS

I Dr. S. V. Madamshettiwar
I Dr. Prakash Shende
I Dr. R. R. Kulkarni
I Dr. Rahul Sawlikar

I Prof. Urvashi Manik
I Dr. Akshay Dhote
I Dr. Sunita Bansod
I Prof. Pankaj Dhumne

I Prof. Vanashree Lakhe
I Dr. Padmarekha Dhankar
I Prof. Usha Khandale
I Prof. R. K. Kamble

ADVISORY COMMITTEE

Dr. H. B. Rathod
HOD, Geography
Haugeswami Mahavidyalaya,
Udgir, Dist. Latur

Dr. Bharat Maghe
Dean Commerce Faculty
R.T.M., Nagpur University

Dr. S. P. Deshmukh
HOD, Chemistry
Shivaji Science College,
Akola

Dr. P. U. Meshram
Chairman BOS & HOD,
Environmental Science,
Sevadal Mahila Mahavidyalaya,
Nagpur

Dr. S. B. Zade
Department of Zoology,
R.T.M., Nagpur University

Dr. Deepak Wankhede
HOD, Department of Geography
Vasantrao Naik Institute of Social Science,
Nagpur

Dr. P. H. Kumbhare
Department of Microbiology
Gurunanak College,
Ballarpur

Dr. Subhash Nikam
M.G.S.College of Malegaon Camp,
Jalgaon

Dr. Ramdas Kamde
Department of Zoology,
Anand Niketan College,
Warora

Dr. Ruchira Bhargawa
HOD, Department of Computer Science &
Information Teaching,
JJTU, Jhunjhunu

Dr. Yogesh Dudhapachare
Department of Geography,
Janta College,
Chandrapur

Dr. M. P. Dhore
Department of Computer Science,
Shivaji Science College,
Nagpur

Dr. P. M. Talkhede
Department of Zoology,
ACS College, Tukum,
Chandrapur

Dr. Mahendra Thakare
Chairman BOS & HOD,
Department of Env. Science
ACS College, Tukum,
Chandrapur

Prof. P. R. Bhandari
Sevadal Mahila Mahavidyalaya,
Nagpur

Dr. S. C. Gedam
Department of Physics
K.Z.M. Kalmeshwar,
Nagpur

FORM - IV

(See Rule 8)

Statement about ownership and other particulars about the SPM STUDENT'S RESEARCH MAGAZINE

1. Place of Publication	-	Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur-442 402(M.S.)
2. Periodicity	-	Annual
3. Printer's Name	-	Keystroke Computer, Nagpur-440 012 (M.S.)
Nationality	-	Indian
Website	-	www.keystrokecomputer.com
4. Publisher's Name	-	Dr. R. P. Ingole
Nationality	-	Indian
Address	-	Sardar Patel Mahavidyalaya, Ganjward,
Chandrapur - 442 402 (M.S.)
5. Editor's Name	-	Dr. Vijay S. Wadhai
Nationality	-	Indian
Address	-	Sardar Patel Mahavidyalaya, Ganjward,
Chandrapur- 442402 (M.S.)

I, Dr. R. P. Ingole, hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

Sr.No	CONTENTS	Page No.
10	STUDY OF PHYTOPLANKTON QUALITATIVE DIVERSITY IN WARDHA RIVER OF HADSTI, CHANDRAPUR, MAHARASHTRA	48 - 52
11	STUDY OF ZOOPLANKTON DIVERSITY IN JUNONA LAKE, DISTRICT CHANDRAPUR, MAHARASHTRA, INDIA	53 - 57
12	STUDY OF ORNAMENTAL PLANTS IN DEPOT GARDEN RAJURA DIST.CHANDARPUR MAHARASHTRA, INDIA	58 - 61
13	AVIFAUNAL DIVERSITY OF MOHARLI LAKE NEAR CHANDRAPUR, MAHARASHTRA (INDIA)	62 - 66
14	PHYSICO-CHEMICAL ANALYSIS OF WATER QUALITY OF AMALNALA DAM, GADCHANDUR, DIST.CHANDRAPUR, MAHARASHTRA, INDIA	67 - 70
15	ASSESSMENT OF WILD EDIBLE PLANTS OF LOHARA FOREST REGION, CHANDRAPUR DISTRICT, MAHARASHTRA, INDIA	71 - 75
16	STUDY OF ETHNOMEDICINAL PLANTS IN A P J ABDUL KALAM GARDEN, CHANDARPUR, MAHARASHTRA, INDIA	76 - 80
17	AQUATIC MACROPHYTES BIODIVERSITY ASSESSMENT FROM ASOLAMENDHA RESERVOIR OF CHANDRAPUR DISTRICT, MAHARASHTRA STATE (INDIA)	81 - 85
18	EFFECT OF HUMAN ACTIVITIES ON AQUATIC BIOTA OF RECREATIONAL WATER BODY GHODAZARI DAM, NAGBHID, DISTRICT, CHANDRAPUR IN MAHARASHTRA (INDIA)	86 - 90
19	CARNIVAL OF BRAZIL	91 - 95

ASSESSMENT OF WILD EDIBLE PLANTS OF LOHARA FOREST REGION, CHANDRAPUR DISTRICT, MAHARASHTRA, INDIA

Yamini P.Shemla¹, A. S. Bele²,
Post Graduation Department Of Zoology
Sardar Patel Mahavidyalaya Ganj Ward, Chandrapur,
E-mail id : yaminiprem4321@gmail.com

Abstract :

The present study deals with the exploration, identification and ethnobotanical aspects with respect to food value of wild edible plants. The different edible species where be studied in Lohara forest region, Chandrapur from November 2017 to December 2017. A total of 24 species of wild edible plants are reported from the study area. Among them, there are 5 species ripe fruits, 5 species of fruit, 7 species of leaves, 2 species of whole plant, 2 species of seed, 2 species of stem tubers and only one species of flowers. The wild edible plants of all the species where collected from various sources according to their sources of availability of the forest.

Keywords: Lohara forest, Food energy, Nutrition, Plants resources, Wild edible plants.

Introduction :

Wild edible plants have been part of human life since time immemorial. They played an important role in the livelihood of the rural communities in many developing countries. In India, most of the rural communities depend on wild resources including wild edible plants to meet there food requirements in period food crisis as well as for additional food supplements. They are also primary alternative sources of income for many resource poor communities. (Jana, S.K., and Chauhan, A.S.1998.)

Human race always depends on nature either directly or indirectly for food, clothes, shelter and medicine. Now a day due to improvement of knowledge and technology, we obtain our food through agricultural practices. However, if we observed the initial days of civilization and

evolution of agricultural, all the food plant where discovered from their natural resources time to time. Still there are large number of plant species, which can be used to fulfill nutrition requirement of growing population of the world. The traditional knowledge is useful to develop new food sources. Exploration of natural resources and the documentation of traditional knowledge is necessary. Several attempts have been made to wild edible species in India. Present work is an attempt to explore the identification and uses of wild edible plant of lohara forest region, Chandrapur district, Maharashtra.

There are several species occurring widely and being consume by the rural communities. The species where collected from different localities of lohara forest region and evaluated there nutritional and antinutritional parameters (FAO, 1989)

Materials and Methods :

Lohara forest region located in the Chandrapur district of Maharashtra state, India. The latitude 20.750415 and longitude 76.77465 are the geocoordinate of the Lohara. Lohara forest is 8 km away from Chandrapur.

The different edible species were studied in Lohara forest region, Chandrapur from August 2017 to October 2017 in rainy season. The exploration of vegetation wealth of the region gives us correct understanding of a bioresource for the betterment of human beings. The edible plants species were listed and categorized with the help of standard literature. The wild edible plants of all the species were collected from various sources according to their sources of availability of the

forest. Most of the specimens were identified from the field itself.

Result and Discussion :

A total of 24 species of wild edible plants were reported from the study area. Among them, there are 5 species of ripe fruits, 5 species of fruits, 7 species of leaves, 2 species of whole plants, 2 species of seeds, 2 species of stem tubers and only one species of flowers. There are 3 species belonging to Rutaceae family, 2 species of Caesalpiniaceae, Araceae, Sapotaceae, Anacardiaceae families and 1 species of Annonaceae, Euphorbiaceae, Annonaceae, Liliaceae, Rhamnaceae, Tiliaceae, Cucurbitaceae, Araliaceae, Ebenaceae, Apocynaceae, Bignoniaceae families.

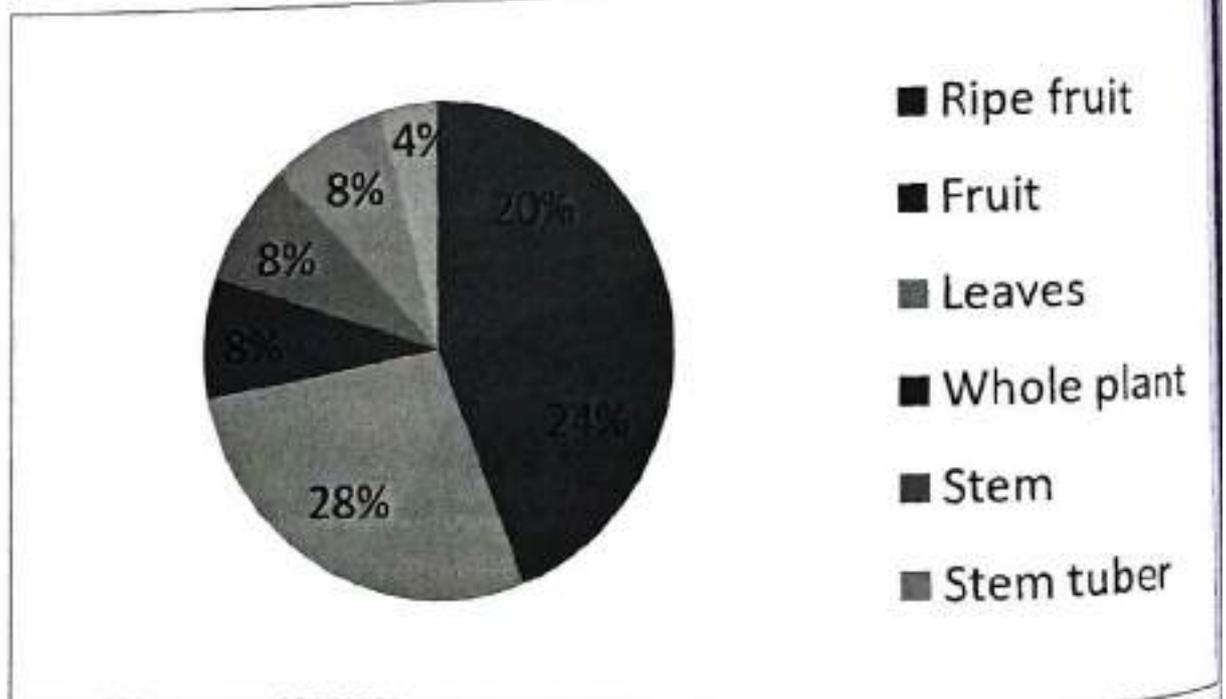

Fig. Percentage of edible parts used

Fig. *Colosacia Esculenta*

Fig. *Tamarindus indica*

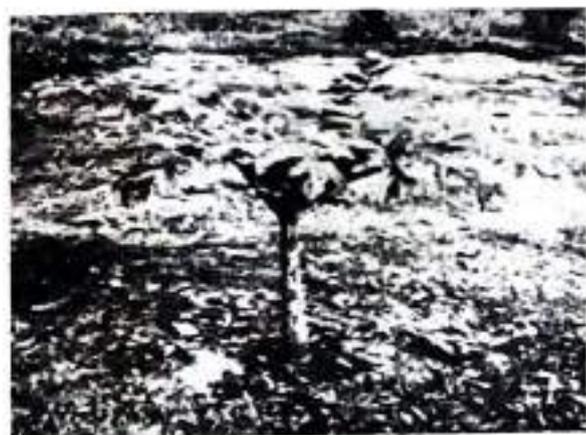

Fig. *Amorphophallus companulatus*

Fig. *Limonia acidissima*

Table : wild edible plant species in Lohara region

S.N	Vernacular name	Botanical name	Family	Parts used
1.	Tarota	Cassia tora Linn.	Caesalopiniaceae	Leaves
2.	Ramphad	Annona reticulara Linn.	Annonaceae	Ripe fruit
3.	Bel	Aegle marmelos	Rutaceae	Ripe fruit
4.	Shatawari	Asparagus racemosus wild.	liliaceae	Leaves
5.	Awda	Emblica officinalis	Rutaceae	Fruit
6.	Dhopa	Colosacia esculenta	Araceae	Leaves, petiole
7.	Kawat	Limonia acidissima	Rutaceae	Fruit
8.	Mauha	Madhuca longifolia	Sapotaceae	Fruit
9.	Ghol bhaji	Portulaca quadrifolia	Portulacaceae	Leaves, whole plant
10.	Yeroni	Ziziphus mauritina	Rhamnaceae	Ripe fruit
11.	Suran	Amorphophallus opanulatus	Araceae	Stem tuber
12.	Bibba	Semercarpus annacardium	Anacardiaceae	Ripe fruit
13.	Dev kanda	Tacca leontoptaloides	Taccaceae	Root
14.	Chinch	Tamarindus indica linn.	Caesalpiaceae	Leaves, fruit, Seeds
15.	Katwal	Momordia dioca roxb.	Cucurbitaceae	Fruit
16.	Khirmi	Manilkara hexandra	Supatoceae	Ripe fruit
17.	Kukkada	Celosia argentea	Amaranthaceae	Leaves
18.	Devdhan	Oryza rufipogan	Araliaceae	Whole plant
19.	Charoli	Buchanaria lanzan	Anacardiaceae	Seeds
20.	Tendu	Dysphyrous melanoxyton	Ebenaceae	Leaves
21.	Kala kuda	Wrightia tinetaria	Epocynaceae	Flowers
22.	Tetu	Oroxylum indicum	Bignoniaceae	Fruits
23.	Behda	Terminalia bellirica	Combretaceae	Fruits
24.	Mataru	Dioscorea bulbifera L.	Dioscoreaceae	Stem tubers

Conclusion :

It was observed that the study of wild edible species was to explore the identification and uses of a plant species. The above-mentioned plant species were utilized in different areas to their availability during the season. Wild edible plants are very beneficial for us. There are highly nutritious and can be more nutritious than many store-bought fruits and vegetables. Wild edible plants play an important role during droughts and food shortages for rural agricultural households. The wild plants are excellent sources of vitamins, carbohydrates, proteins, fibres and minerals.

Reference :

1. Augustin, J. 2005. Wild edible plants used by the tribes of Periyar Tiger Reserve, Kerala. *Journal of Economic and Taxonomic Botany*, 29(1), 227-231.
2. FAO, (1989). *Foresstry and Nutrition- a reference manual*. FAO Regional Office Bangkok.
3. Jana, S.K., and Chauhan, A.S. 1998. Wild edible plants of Sikkim Himalayas. *Journal of Non Timber Forest Products*, 5(1), 20-28.
4. Sundriyal, M., and Sundriyal, R. C., 2011. Wild edible plants of the Sikkim Himalaya : Nutritive value of selected species. *Economic Botany*, 55 (3), 377-390.

UGC APPROVED JOURNAL
ISSN 2277-7776
VOLUME-7, ISSUE-1, 2018

SPM Student's Research Magazine

Annual Research Magazine For Multi-Disciplinary Studies

Sarvodaya Shikshan Mandal's
SARDAR PATEL MAHAVIDYALAYA
Ganj Ward, Chandrapur - 442 402 (Maharashtra)

MANAGING EDITOR

Dr. R. P. Ingole
Principal
Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur

EDITOR

Dr. Vijay S. Wadhai
HOD, Department of Microbiology
Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur

JOINT EDITOR

Prof. Kavita S. Raipurkar
HOD, Department of Env. Science
Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur

ASSOCIATE EDITORS

I Dr. S. V. Madarnshettiwar
I Dr. Prakash Shende
I Dr. R. R. Kulkarni
I Dr. Rahul Sawlikar

I Prof. Urvasi Manik
I Dr. Akshay Dhote
I Dr. Sunita Bansod
I Prof. Pankaj Dhumne

I Prof. Vanashree Lakhe
I Dr. Padmarekha Dhankar
I Prof. Usha Khandale
I Prof. R. K. Kamble

ADVISORY COMMITTEE

Dr. H. B. Rathod
HOD, Geography
Haugeswami Mahavidyalaya,
Udgir, Dist. Latur

Dr. Bharat Maghe
Dean Commerce Faculty
R.T.M., Nagpur University

Dr. S. P. Deshmukh
HOD, Chemistry
Shivaji Science College,
Akola

Dr. P. U. Meshram
Chairman BOS & HOD,
Environmental Science,
Sevadal Mahila Mahavidyalaya,
Nagpur

Dr. S. B. Zade
Department of Zoology,
R.T.M., Nagpur University

Dr. Deepak Wankhede
HOD, Department of Geography
Vasantrao Naik Institute of Social Science,
Nagpur

Dr. P. H. Kumbhare
Department of Microbiology
Gurunanak College,
Ballarpur

Dr. Subhash Nikam
M.G.S. College of Malegaon Camp,
Jalgaon

Dr. Ramdas Kamde
Department of Zoology,
Anand Niketan College,
Warora

Dr. Ruchira Bhargawa
HOD, Department of Computer Science &
Information Teaching,
JJTU, Jhunjhuru

Dr. Yogesh Dudhapachare
Department of Geography,
Janta College,
Chandrapur

Dr. M. P. Dhore
Department of Computer Science,
Shivaji Science College,
Nagpur

Dr. P. M. Telkhede
Department of Zoology,
ACS College, Tukum,
Chandrapur

Dr. Mahendra Thakare
Chairman BOS & HOD,
Department of Env. Science
ACS College, Tukum,
Chandrapur

Prof. P. R. Bhandari
Sevadal Mahila Mahavidyalaya,
Nagpur

Dr. S. C. Gedam
Department of Physics
K.Z.M. Kalmeshwar,
Nagpur

FORM - IV

(See Rule 8)

Statement about ownership and other particulars about the SPM STUDENT'S RESEARCH MAGAZINE

1. **Place of Publication** - Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur-442 402(M.S.)
2. **Periodicity** - Annual
3. **Printer's Name** - Keystroke Computer, Nagpur-440 012 (M.S.)
Nationality - Indian
Website - www.keystrokecomputer.com
4. **Publisher's Name** - Dr. R. P. Ingole
Nationality - Indian
Address - Sardar Patel Mahavidyalaya, Ganjward,
Chandrapur - 442 402 (M.S.)
5. **Editor's Name** - Dr. Vijay S. Wadhai
Nationality - Indian
Address - Sardar Patel Mahavidyalaya, Ganjward,
Chandrapur- 442402 (M.S.)

I, Dr. R. P. Ingole, hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

Sr.No	CONTENTS	Page No.
10	STUDY OF PHYTOPLANKTON QUALITATIVE DIVERSITY IN WARDHA RIVER OF HADSTI, CHANDRAPUR, MAHARASHTRA	48 - 52
11	STUDY OF ZOOPLANKTON DIVERSITY IN JUNONA LAKE, DISTRICT CHANDRAPUR, MAHARASHTRA, INDIA	53 - 57
12	STUDY OF ORNAMENTAL PLANTS IN DEPOT GARDEN RAJURA DIST.CHANDARPUR MAHARASHTRA, INDIA	58 - 61
13	AVIFAUNAL DIVERSITY OF MOHARLI LAKE NEAR CHANDRAPUR, MAHARASHTRA (INDIA)	62 - 66
14	PHYSICO-CHEMICAL ANALYSIS OF WATER QUALITY OF AMALNALA DAM, GADCHANDUR, DIST.CHANDRAPUR, MAHARASHTRA, INDIA	67 - 70
15	ASSESSMENT OF WILD EDIBLE PLANTS OF LOHARA FOREST REGION, CHANDRAPUR DISTRICT, MAHARASHTRA, INDIA	71 - 75
16	STUDY OF ETHNOMEDICINAL PLANTS IN A P J ABDUL KALAM GARDEN, CHANDARPUR, MAHARASHTRA, INDIA	76 - 80
17	AQUATIC MACROPHYTES BIODIVERSITY ASSESSMENT FROM ASOLAMENDHA RESERVOIR OF CHANDRAPUR DISTRICT, MAHARASHTRA STATE (INDIA)	81 - 85
18	EFFECT OF HUMAN ACTIVITIES ON AQUATIC BIOTA OF RECREATIONAL WATER BODY GHODAZARI DAM, NAGBHID, DISTRICT, CHANDRAPUR IN MAHARASHTRA (INDIA)	86 - 90
19	CARNIVAL OF BRAZIL	91 - 95

AVIFAUNAL DIVERSITY OF MOHARLI LAKE NEAR CHANDRAPUR, MAHARASHTRA (INDIA)

Pallavi V. Teje¹, A.S. Bele¹,
Post Graduation Department Of Zoology
Sardar Patel Mahavidyalaya Ganj Ward, Chandrapur
E-mail id : pallaviteje11@gmail.com

Abstract :

Avifauna acts as an important bio-indicator. Birds are one of the most thriving groups of animals on the planet as they generally have their habitat to themselves. Birds are essential animal group of an ecosystem and maintain a trophic level. Therefore, detail study on avifauna and their ecology is important to protect them. The present investigation was carried out to document the avifauna in and around the Moharli lake located 25 km North to Chandrapur of Maharashtra State and the study is from November 2017 to December 2017 in which 22 species of birds were recorded of 10 different orders and 17 families during the study. Among the recorded species 17 were resident, 04 were resident migrant and one is resident migrant common.

Keywords : Avifauna, Avifaunal diversity, Migratory birds, Moharli lake, Wetland.

Introduction :

Birds are often common denizen of the ecosystems and they have been considered as an indicator species of inhabited areas (Blair, 1999). Birds are excellent model organisms for understanding key issues in ecology, animal behaviour, evolutionary biology and conservation (Urfi, 2011). Birds, nearly everyone enjoys the beauty of their forms and coloring, the vivacity of their movement, the buoyancy of their flight and sweetness of their songs.

Birds which are ecologically dependent on wetlands are known as waterbirds. They play a significant role in human lives culturally, socially, scientifically and as a food resource (Kumar et al. 2003). Waterbirds are important components of most of the wetland ecosystems as they occupy

several trophic levels in the food web of wetland nutrient cycles (Rajashekara and Venkatesha, 2010). Freshwater lakes one of the important types of wetlands, play a vital role in the economics of their respective regions, especially with reference to agriculture, fishing, livestock maintenance and drinking water facilities of the adjacent areas.

The Moharli lake is the principal freshwater bodies situated east side of Moharli village and the area of this lake is spread over about 290 acre, 25 km away from the Chandrapur city, located in the Chandrapur district of Maharashtra state, India. It is situated at about 712 m. above mean sea level and is at 79°20'36.55" E longitude and 20°11'15.30" N latitude. The water of this lake is primary used for washing, bathing and fishing activities.

The lake harbor a large number of fauna which attract the birds shown that the entire lake basin is highly productive and conducive to all kinds of birds. The Moharli lake is harbors a number of aquatic weeds in the submerged as well as floating state on which thrive a large number of organisms. Due to abundant food available throughout the year in Moharli lake in the form of aquatic crustaceans, insects, molluscs etc. the lake always attracts a large number of birds throughout year.

Materials and Method:

The present investigation was carried out to document of the avifauna in the Moharli lake, at Chandrapur, located in Chandrapur, district of Maharashtra state. The present work was carried out from November 2017 to February 2018. The observation were carried out by using a field binocular (7x25x magnification) during the morning (6 to 10 Am) and in the evening (4 to 6 Pm) and identification of species was done with the help of standard literature of Woodcock (1980), Ali, S. and Ripley, S.D. (1995).

Result and Discussion

During the present investigation, 22 species of birds were recorded belonging to 10 orders and 17 families. Among the recorded species of birds, 01 species belongs to orders podicipediformes, anseriformes, passeridae, cuculiformes, columbiformes each and 02 species belongs to coraciiformes, charadriiformes, psittaciformes each and 03 species belongs to ciconiformes and 08 species belongs to Passeriformes order.

Among the recorded species of birds, 01 species belongs to families podicipedidae, anatidae, passerinae, corvidae, dicruididae, hirudinidae, alcedinidae, upupidae, pycnonotidae, psittacidae and columbidae each, 02 species belongs to families ardeidae, cuculidae, sturnidae and muscicapidae each, 03 species belongs to family scolopacidae. Out of 22 species, 17 were residents (77%), 04 were were resident migrants (18%) and one is resident migrant common.

According to Osmaston (1922) studied 135 species of birds from Pachmari (M. P.), Mujumdar (1984) studied the collection from Baster district (M. P.), Newton et al., (1986) have listed the birds of Kanha Tiger Reserve (M. P.), Ghosal (1995) have listed the birds of Kanha Tiger Reserve (M. P.), Wadatar and Kasambe (2002) reported 171 species of birds at Pohara-Malkhed forest reservoir of Amravati district (M. S.), Yardi et al., (2004) reported 64 species of birds in Salim Ali lake, Aurangabad (M. S.), Kedar and Patil (2005) recorded 60 birds species from Rishi lake Karanja (Lad) of Washim district (M. S.), Pawar et al., (2005) reported 74 species of birds in and around Yedshi lake, Mangrulpir, Washim district (M. S.), Kulkarni et al., (2005) reported 151 species of birds in and around Nanded city (M. S.), Kulkarni and Kanwate (2006) reported 18 species of birds in Dongarkhed irrigation of Hingoli district. (M. S.), Kulkarni et al., (2006) reported 93 species of birds from Shikhachwadi reservoir of Nanded district (M. S.), Kedar et al., (2008) recorded 74 species of birds in Rishi and Zedshi lake of Washim district (M. S.), Kanwate and Jadhao (2010) recorded 10 species of birds in Bhokar tahsil of Nanded district (M. S.), reported 62 species of birds of Jaldhara forest of Kinwat of Nanded district (M. S.), Thakor et al., (2010) reported 104 species of birds from two reservoirs of Khed district, Gujrat, India.

Table 1: List of Birds Species observed in Moharli lake

S.N.	Vernacular name	Scientific name	Order	Family	Habit
1.	Cattle Egret	Bubulcus ibis	Ciconiformes	Ardeidae	RM
2.	Indian pond Heron	Ardeola grayii	Ciconiformes	Ardeidae	R
3.	Common snipe	Gallinago gallinago	Ciconiformes	Scolopacidae	R
4.	Wood sandpipe	Tringa glareola	Charadriiformes	Scolopacidae	R
5.	Black tailed godwit	Limosa limosa	Charadriiformes	Scolopacidae	RM
6.	House crow	Corvus splendens	Passeriformes	Corvidae	R
7.	Jungle Babbler	Turdoides striat	Passeriformes	Muscicapidae	R
8.	Common Myna	Acridotheres tristis	Passeriformes	Sturnidae	R
9.	Black Drongo	Dicurus macrocercus	Passeriformes	Dicruidae	R
10.	Common Swallow	Hirundo rustica	Passeriformes	Hirudinidae	RMC
11.	Brahminy Myna	Sturnus pagodarum	Passeriformes	Sturnidae	R
12.	Red Vented Bulbul	Pycnonotus cafer	Passeriformes	Pycnonotidae	R
13.	Indian Robin	Saxicolodius fuscatus	Passeriformes	Muscicapidae	R
14.	Little Grebe	Tachybaptus ruficollis	Podicipediformes	Podicipedidae	R
15.	Spot Bill Duck	Anas poecilorhyncha	Anseriformes	Anatidae	RM
16.	House Sparrow	Passer domesticus	Passeridae	Passerinae	R
17.	Pied Cuckoo	Clamator Jacobinus	Cuculiformes	Cuculidae	R
18.	Pied Kingfisher	Ceryle rudis	Coraciiformes	Alcedinidae	R
19.	Indian Roller	Coracias benghalensis	Coraciiformes	Coraciidae	RM
20.	Rose Ring Parakeet	Psittacula krameri	Psittaciformes	Psittacidae	R
21.	Little Brown Dove	Streptopelia senegalensis	Columbiformes	Columbidae	R
22.	Asian Koel	Eudynamis scolopacea	Psittaciformes	Cuculidae	R

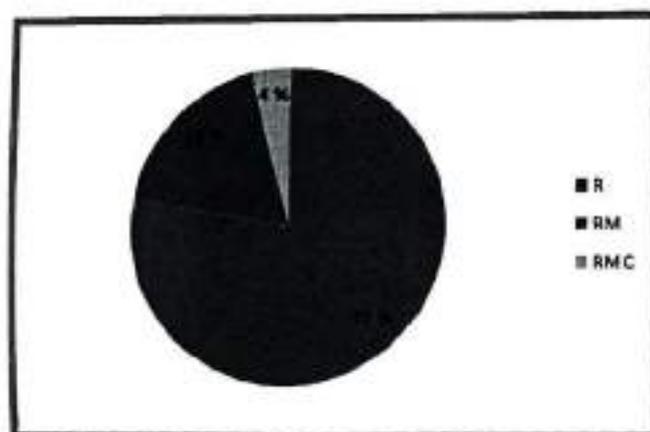

Fig. 1: Residential status of Bird species

Fig. 2: A view of Moharli Lake at Chandrapur

Fig. 3: Indian Heron

Fig. 4: Cattle Egret

Fig. 5: Little Grebe

Conclusion :

This study includes avian diversity of Moharli lake of Chandrapur district during Winter seasons of the year 2017. Avifaunal diversity of the Moharli lake at Chandrapur confirm the lake as suitable habitat for the residential and some migratory birds. The birds present in Moharli lake are affected by many factors such as organic pollution, distribution by human activities and lack of maintenance of lake and construction activities, yet the avifauna of Moharli lake is diverse. Keeping in view the varied avifauna recorded, steps should be taken to do proper maintenance and beautification of the lakes.

Reference :

1. I. Ali S. (1932) Flowers birds and birds flower in India. J. Bom. Nat. Hist. Soc. 35, 573-605.
2. Dubey A. K. (2014) Bird diversity at Chhatarpur District Madhya Pradesh, India. Int. J. Glob. Sci. Res. 11-19.
3. Ghosal D. N. (1995) Avifauna of conservation areas, No. 7, Fauna of Kanha Tiger Reserve.

4. Zoological survey of India (ZSI), pp.63-91.
4. Kedar G. T. and Patil G. P. (2005) Avifaunal diversity of Rishi lake, Karanja (Dist. Maharashtra with reference to food preferences and feeding habits. J. Aqua. Biol. 20(1), 35-38.
5. Kulkarni A. N., Kanwate V. S. and Deshpande V.D. (2005) Birds in and around Nanded city Maharashtra.
6. Mangrulpir taluka, washim District, Maharashtra India.
7. Mujumdar N. (1984) On a collection of birds from Bastar district, M.P. Record Zoological survey.
8. Osmaston B. B. (1922) A Birds Of Pachmarhi. Bom. Nat. Hist. Soc. 28: 453-459.
9. Pawar R. H., Patil G. P., Kedar G. T. and Yedshi S.M. (2005) Diversity of avifauna in and around Yedshi lake, Amravati.
10. Wadatkar J. S. and Kasambe R. (2002) Checklist of Birds from Pohara-Malkhed reserve forest, Dist. Amravati, Maharashtra. Zool. Progr. Journal. 17(66), 807-811.
11. Woodcock M. (1980) Collins Handguide to the Birds of Indian subcontinent. 2 nd Edn. Collins London.

UGC APPROVED JOURNAL

ISSN 2277-7776

VOLUME-7, ISSUE-1, 2018

SPM Student's Research Magazine

**Annual Research
Magazine For
Multi-Disciplinary Studies**

Sarvodaya Shikshan Mandal's

SARDAR PATEL MAHAVIDYALAYA

Ganj Ward, Chandrapur - 442 402 (Maharashtra)

SPM Student's Research Magazine

MANAGING EDITOR

Dr. R. P. Ingole

Principal

Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur

EDITOR

Dr. Vijay S. Wadhai

HOD, Department of Microbiology

Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur

JOINT EDITOR

Prof. Kavita S. Raipurkar

HOD, Department of Env. Science

Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur.

ASSOCIATE EDITORS

I Dr. S. V. Madamshettiwar

I Dr. Prakash Shende

I Dr. R. R. Kulkarni

I Dr. Rahul Sawlikar

I Prof. Urvashi Manik

I Dr. Akshay Dhote

I Dr. Sunita Bansod

I Prof. Pankaj Dhumne

I Prof. Vanashree Lakhe

I Dr. Padmarekha Dhankar

I Prof. Usha Khandale

I Prof. R. K. Kamble

ADVISORY COMMITTEE

Dr. H. B. Rathod

HOD, Geography

Haugeswami Mahavidyalaya,

Udgir, Dist. Latur

Dr. Bharat Maghe

Dean Commerce Faculty

R.T.M., Nagpur University

Dr. S. P. Deshmukh

HOD, Chemistry

Shivaji Science College,

Akola

Dr. P. U. Meshram

Chairman BOS & HOD,

Environmental Science,

Sevadal Mahila Mahavidyalaya,

Nagpur

Dr. S. B. Zade

Department of Zoology,

R.T.M., Nagpur University

Dr. Deepak Wankhede

HOD, Department of Geography

Vasantrao Naik Institute of Social Science,

Nagpur

Dr. P. H. Kumbhare

Department of Microbiology

Gurunanak College,

Ballarpur

Dr. Subhash Nikam

M.G.S. College of Malegaon Camp,

Jalgaon

Dr. Ramdas Kamde

Department of Zoology,

Anand Niketan College,

Warora

Dr. Ruchira Bhargawa

HOD, Department of Computer Science &

Information Teaching,

JJTU, Jhunjhunu

Dr. Yogesh Dudhapachare

Department of Geography,

Janta College,

Chandrapur

Dr. M. P. Dhore

Department of Computer Science,

Shivaji Science College,

Nagpur

Dr. P. M. Telkhede

Department of Zoology,

ACS College, Tukum,

Chandrapur

Dr. Mahendra Thakare

Chairman BOS & HOD,

Department of Env. Science

ACS College, Tukum,

Chandrapur

Prof. P. R. Bhandari

Sevadal Mahila Mahavidyalaya,

Nagpur

Dr. S. C. Gedam

Department of Physics

K.Z.M. Kalmeshwar,

Nagpur

FORM - IV

(See Rule 8)

Statement about ownership and other particulars about the SPM STUDENT'S RESEARCH MAGAZINE

1. Place of Publication	-	Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur-442 402(M.S.)
2. Periodicity	-	Annual
3. Printer's Name	-	Keystroke Computer, Nagpur-440 012 (M.S.)
Nationality	-	Indian
Website	-	www.keystrokecomputer.com
4. Publisher's Name	-	Dr. R. P. Ingole
Nationality	-	Indian
Address	-	Sardar Patel Mahavidyalaya, Ganjward,
Chandrapur - 442 402 (M.S.)
5. Editor's Name	-	Dr. Vijay S. Wadhai
Nationality	-	Indian
Address	-	Sardar Patel Mahavidyalaya, Ganjward,
Chandrapur- 442402 (M.S.)

I, Dr. R. P. Ingole, hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

Sr.No	CONTENTS	Page No.
10	STUDY OF PHYTOPLANKTON QUALITATIVE DIVERSITY IN WARDHA RIVER OF HADSTI, CHANDRAPUR, MAHARASHTRA	48 - 52
11	STUDY OF ZOOPLANKTON DIVERSITY IN JUNONA LAKE, DISTRICT CHANDRAPUR, MAHARASHTRA, INDIA	53 - 57
12	STUDY OF ORNAMENTAL PLANTS IN DEPOT GARDEN RAJURA DIST.CHANDARPUR MAHARASHTRA, INDIA	58 - 61
13	AVIFAUNAL DIVERSITY OF MOHARLI LAKE NEAR CHANDRAPUR, MAHARASHTRA (INDIA)	62 - 66
14	PHYSICO-CHEMICAL ANALYSIS OF WATER QUALITY OF AMALNALA DAM, GADCHANDUR, DIST.CHANDRAPUR, MAHARASHTRA, INDIA	67 - 70
15	ASSESSMENT OF WILD EDIBLE PLANTS OF LOHARA FOREST REGION, CHANDRAPUR DISTRICT, MAHARASHTRA, INDIA	71 - 75
16	STUDY OF ETHNOMEDICINAL PLANTS IN A P J ABDUL KALAM GARDEN, CHANDARPUR, MAHARASHTRA, INDIA	76 - 80
17	AQUATIC MACROPHYTES BIODIVERSITY ASSESSMENT FROM ASOLAMENDHA RESERVOIR OF CHANDRAPUR DISTRICT, MAHARASHTRA STATE (INDIA)	81 - 85
18	EFFECT OF HUMAN ACTIVITIES ON AQUATIC BIOTA OF RECREATIONAL WATER BODY GHODAZARI DAM, NAGBHID, DISTRICT, CHANDRAPUR IN MAHARASHTRA (INDIA)	86 - 90
19	CARNIVAL OF BRAZIL	91 - 95

STUDY OF ZOOPLANKTON DIVERSITY IN JUNONA LAKE, DISTRICT CHANDRAPUR, MAHARASHTRA, INDIA

Pooja C. Khandre¹, Ajay S. Bele²
Sardar Patel Mahavidyalaya, Ganj ward, Chandrapur-442402
Email id: poojakhandre95@gmail.com

Abstract :

Zooplankton plays an important role in the food web of aquatic ecosystem. The Physico-chemical properties of water are affected on the zooplankton and they are best indicator of water quality. Present paper deals the qualitative determination of zooplankton. The present study was done from November 2017 to December 2017. In all 20 species of zooplankton were identified. Among them 1 species belong to Protozoa, 11 species belong to Rotifera, 4 species belong to Cladocera, 3 species belong to Copepoda and 1 species belong to Ostracoda. The abundance of zooplankton in Junona lake reservoir followed a sequence as Rotifera>Cladocera>Copepoda>Protozoa>Ostracoda.

Keywords : Cladocera, Copepoda, Diversity, Junona, Physico-chemical properties, Zooplankton.

Introduction :

Water is the most essential commodity for mankind and is a habitat for a large number of aquatic organisms ranging from microscopic planktons to large aquatic animals (Sati S. C. and Paliwal P.C., 2008). Environmental asserts like lakes are in important part of the ecosystems (Pearce, Atkinson, and Mourato, 2006). Plankton is primarily divided into broad functional groups: Phytoplankton, Zooplankton, Bacterioplankton and Mycoplankton. Zooplanktons are microscopic, free floating organisms occurred in all natural water bodies. They are a major mode of energy source between phytoplankton and other aquatic animals (Altaff, 2004). Zooplankton feed on phytoplankton. They are responsible for eating millions of little algae that may otherwise grow to an out of control state (Sala OE, et al., 2000).

Availability and quality of food resource in the aquatic ecosystem directly affects the phytoplankton abundance, which in turn induces the change in distribution pattern of zooplankton species (Chandrashekhkar SAV and Kodarkar MS 1997).

Material and Method:

The Junona Lake is the principal freshwater bodies situated south side and 12km away from the Chandrapur city, located in the Chandrapur district of Maharashtra state, India. It is situated at about 677m above mean sea level and at 79°23'35.97" E longitude and 19°55'29.92" N latitude. For the study of zooplankton, sample collection during November 2017 to December 2017. Zooplankton sample will be collected with a

modified Herron transparent a round metallic frame and filtering the water through plankton net of 20 μ pore size filtering cloth. The concentration of zooplankton sample will preserved immediately with the help of 4% formalin Sedgwick Rafter Counter will be used for Qualitative analysis and in identification by taking 1 ml sample on counter. The sample will analyze qualitatively under the microscopic

Magnus trinacular microscopic attached with camera for different type of zooplankton. The identification of zooplankton out by using and publish literature.

Result and Discussion:

In all 20 species of zooplankton were identified from Junona Lake during the course of study.

Table 1 : Showing distribution of Zooplankton organism at various sites in Junona Lake.

Sr. No.	Class	Name of species	Site 1	Site 2	Site 3	Site 4
		Family / species				
	Protozoa	Family-				
1.		Wailesella eborcensis	-	+	+	-
	Rotifera	Family-Branchionidae				
2.		Branchionus calyciflorus	+	+	-	-
3.		B. forficula	-	+	+	-
4.		B. falcalus	+	+	-	-
5.		B. caudatus	-	-	+	-
6.		B. angularis	+	-	+	-
7.		B. diversicornis	-	-	-	-
8.		B. morondavaensis	+	-	-	-
		Family-Filiniidae				
9.		Filinia opoliensis	-	+	-	-
10.		Keratella tropica	+	+	+	+
11.		Keratella crass	+	+	-	-
		Family-Gastropodidae				
12.		Ascomorpha ovalis	+	-	+	-
	Cladocera	Family-Daphnidae				
13.		Ceriodaphnia cornuta	-	+	-	+
		Family-Moinidae				
14.		Moinia micrura	+	+	-	-
		Family-Bosminidae				
15.		Bosmina longirostris	-	+	+	-
		Family-Sidae				
16.		Diaphanosoma excisum	-	-	+	+
	Copepoda	Family-Diaptomidae				
17.		Microcyclops	-	-	+	+
18.		Mesocyclops	+	-	+	+
19.		Nauplius sps.	-	+	+	-
	Ostracoda	Family- Cyprididae				
20.		Heterocypris	-	+	+	-

Table 2. Numbers of zooplankton in Junona lake.

Zooplankton Group	Site 1	Site 2	Site 3	Site 4	Total
Protozoa	0	1	1	1	3
Rotifera	7	6	5	5	20
Cladocera	1	3	2	2	6
Copepoda	1	1	3	2	5
Ostracoda	0	1	1	0	2

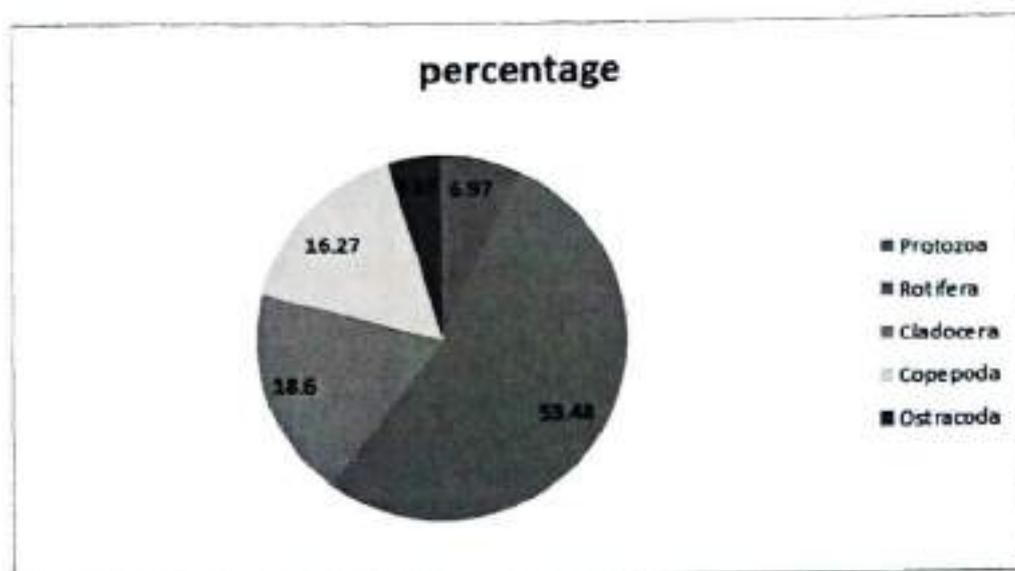

Fig: Percent Composition of zooplankton in four sites from study area.

In present study, total 20 species of zooplankton were recorded. 1 species of Protozoa was found as follows: *Wailesella eborensis*. Belonging to Rotifera 11 species *Branchionus calyciflorus*, *B. forficula*, *B. falcatus*, *B. caudatus*, *B. angularis*, *B. diversicornis*, *B. morondavaensis*, *Filinia opoliensis*, *Keratella tropica*, *Keratella crass*, *Ascomorpha ovalis*. 4 species of cladocera were recorded as *Ceriodaphnia cornuta*, *Moinia micrura*, *Bosmina longirostris*, *Diaphanosoma excisum*. 3 species belonging to Copepoda were recorded as

Microcyclop and *Mesocyclops*, *Nauplius* sps. 1 species of ostracoda was found as *Heterocypris*.

Protozoa : As components of the micro and macro fauna protozoa are an important food source for micro invertebrates. Thus, the ecological role of protozoa in the transfer of bacterial and algal production to successive trophic levels is important. As predators, they prey upon unicellular or filamentous algae, bacteria and micro fungi. Protozoa are both herbivores and consumers in the decomposer link of the food chain. They also control bacteria

populations and biomass to some extent (E. Alcamo and J.M. Warner, 2009). Only *Wailesella eborcensis* species was recorded during the investigation of zooplanktons.

Rotifers : Rotifers play a vital role in the trophic tiers of freshwater impoundment and serve as living capsule of nutrition (Suresh Kumar et al., 1999). Planktonic rotifers have a very short life cycle under favorable conditions of temperature, food and photoperiod. Since the rotifers have short reproductive stages they increase in abundance rapidly under favorable environmental conditions (Dhanapathi et al., 2000). During the present investigation, 11 species of Rotifer were also recorded from Junona lake.

Cladocera: They are popularly called as 'water flea' prefers to live in deep water and constitute a major item of food for fish. Thus they hold key role in food chain and energy transformation (J.C. Uttangi, 2001). It has been reported that the density and biomass of cladocerans was primarily determined by food supply (Smitha, P.G. et al., 2007). During the present study, 4 species were recorded in 4 different families.

Copepods : These constitutes a major zooplankton communities occurring in almost all the water bodies, which serve food for many fish and play a vital role in ecological pyramids. Nearly 120 species recorded from India (J.C. Uttangi, 2001). 3 species belonging to copepods were recorded.

Ostracoda : The ostracods are bivalve crustaceans found in both fresh and marine water. About 1700 known species are freshwater forms which inhabit a wide variety of freshwater life pool, pond swamps, streams and polluted areas (Edmondson, W.T. 1959). In the present study only one species was recorded.

Conclusion:

In all 20 species of zooplankton were identified

from Junona Lake during the course of study. 11 species was represented by Protozoa, 11 species of Rotifera, 4 species of Cladocera, 3 species of Copepoda and 1 species of Ostracoda. Group wise composition of zooplanktonic forms during study exhibited Protozoa with a population 6.97%, Rotifera with a population 53.48%, Cladocera with a population 18.60%, Copepoda with a population 16.27% and Ostracoda with a population 4.65%.

References:

1. Alstaff, K, 2004: A manual of Zooplankton University grants commission, New Delhi, pp 1-145.
2. Chandrashekhar SAV, Kodarkar MS 1957: Diurnal variation of zooplankton in Saroomagar lake, Hyderabad Indian. J Environ Hlth 39:155-159.
3. Dhanapathi, M. V. S. S. S. 2000: Taxonomic notes on the Rotifers, from India (1889-2000). Indian association of Aquatic Biologist (IAAB), Hyderabad.
4. E. Alcamo and J.M. Warner, 2009: Schaum's Outline of Microbiology McGraw Hill Professional, pp 144.
5. Edmondson, W. T. 1959: Freshwater Biology (2nd edition). John Wiley and sons, New York 1248.
6. J. C. Uttangi, 2001: "Conservation and management strategy for the water fowls of minor irrigation tank habits and management," Daya Publ. House, New Delhi, India, pp178-221.
7. Pearce, D., Atkinson, G., and Mourato, S. 2006: Cost-Benefit Analysis and the Environment, 315.
8. Sala OE, Chapin III FS, Aemesto JJ, Berlow E, Bloomfield J, Dirzo R, Huber-Sanwald E, Huenneke LF, Jackson RB, Kinzig A, Leemans R, Lodge DM, Mooney HA

- Oosterheld M, Poff NL, Sykes MT, walker BH, Walker M and Wall DH, 2000: Global biodiversity Scenarios for the year 2001. *Science*; 287: 1770-1774.
9. Sati S.C. and Paliwal P.C. 2008: Physicochemical and bacteriological analysis of Kosi River in Central Himalaya. *Poll. Res.* 27(1), 79-183.
10. Smitha, P.G., Byrappa K. and Ramaswamy S. N., 2007: Physico chemical characteristics of water samples of bantwal Taluk, South-eastern Karnataka, India. *Journal of Environmental Biology*, 595.
11. Suresh Kumar, Altaff, R.K. and Raghunathan, M.B. 1999: New record of a Chydorid Cladoceran, pleuroxuy *Aduncus jurine* (1920), from Chennai South India, with the description of the Development stages. *Journal of Aquatic biology*, 14 (1 and 2), pp 7-10.

UGC APPROVED JOURNAL

ISSN 2277-7776

VOLUME-7, ISSUE-1, 2018

SPM Student's Research Magazine

**Annual Research
Magazine For
Multi-Disciplinary Studies**

Sarvodaya Shikshan Mandal's

SARDAR PATEL MAHAVIDYALAY

Ganj Ward, Chandrapur - 442 402 (Maharashtra)

Student's Research Magazine

MANAGING EDITOR

Dr. R. P. Ingole
Principal

Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur

EDITOR

Dr. Vijay S. Wadhai

HOD, Department of Microbiology
Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur

JOINT EDITOR

Prof. Kavita S. Raipurkar

HOD, Department of Env. Science
Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur

ASSOCIATE EDITORS

! Dr. S. V. Madamshettiwar
! Dr. Prakash Shende
! Dr. R. R. Kulkarni
! Dr. Rahul Sawlikar

! Prof. Urvashi Manik
! Dr. Akshay Dhole
! Dr. Sunita Bansod
! Prof. Pankaj Dhurne

! Prof. Vanashree Lakhe
! Dr. Padmarekha Dhankar
! Prof. Usha Khandale
! Prof. R. K. Kamble

ADVISORY COMMITTEE

Dr. H. B. Rathod
HOD, Geography
Haugeswami Mahavidyalaya,
Udgir, Dist. Latur

Dr. Bharat Maghe
Dean Commerce Faculty
R.T.M., Nagpur University

Dr. S. P. Deshmukh
HOD, Chemistry
Shivaji Science College,
Akola

Dr. P. U. Meshram
Chairman BOS & HOD,
Environmental Science,
Sevadal Mahila Mahavidyalaya,
Nagpur

Dr. S. B. Zade
Department of Zoology,
R.T.M., Nagpur University

Dr. Deepak Wankhede
HOD, Department of Geography
Vasantrao Naik Institute of Social Science,
Nagpur

Dr. P. H. Kumbhare
Department of Microbiology
Gunmanak College,
Ballarpur

Dr. Subhash Nikam
M.G.S. College of Malegaon Camp,
Jalgaon

Dr. Ramdas Kamde
Department of Zoology,
Anand Niketan College,
Warora

Dr. Ruchira Bhargawa
HOD, Department of Computer Science &
Information Teaching,
JITU, Jhunjhunu

Dr. Yogesh Dudhapachare
Department of Geography,
Janta College,
Chandrapur

Dr. M. P. Dhore
Department of Computer Science,
Shivaji Science College,
Nagpur

Dr. P. M. Telkhede
Department of Zoology,
ACS College, Tukum,
Chandrapur

Dr. Mahendra Thakare
Chairman BOS & HOD,
Department of Env. Science
ACS College, Tukum,
Chandrapur

Prof. P. R. Bhandari
Sevadal Mahila Mahavidyalaya,
Nagpur

Dr. S. C. Gedam
Department of Physics
K.Z.M. Kalmeshwar,
Nagpur

FORM - IV

(See Rule 8)

Statement about ownership and other particulars about the SPM STUDENT'S RESEARCH MAGAZINE

1. Place of Publication	-	Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur-442 402(M.S.)
2. Periodicity	-	Annual
3. Printer's Name	-	Keystroke Computer, Nagpur-440 012 (M.S.)
Nationality	-	Indian
Website	-	www.keystrokecomputer.com
4. Publisher's Name	-	Dr. R. P. Ingole
Nationality	-	Indian
Address	-	Sardar Patel Mahavidyalaya, Ganjward,
Chandrapur - 442 402 (M.S.)
5. Editor's Name	-	Dr. Vijay S. Wadhai
Nationality	-	Indian
Address	-	Sardar Patel Mahavidyalaya, Ganjward,
Chandrapur- 442402 (M.S.)

I, Dr. R. P. Ingole, hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

Sr.No	CONTENTS	Page No.
1	सिंचन (IRRIGATION)	01 - 04
2	DATA-SCRUBBING (A TECHNICAL BOON FOR DATABASES TO IMPROVE DATA QUALITY)	05 - 08
3	AVIAN DIVERSITY IN AND AROUND SASTI LAKE OF RAJURA, DISTRICT CHANDRAPUR, MAHARASHTRA, INDIA	09 - 14
4	PHYSICO-CHEMICAL STATUS OF RAMALA LAKE, DISTRICT CHANDRAPUR, MAHARASHTRA, BEFORE AND AFTER DURGA VISARJAN	15 - 22
5	EFFECTS OF INDUSTRIAL EFFLUENTS ON PHYSICO-CHEMICAL STATUS OF WATER AT THE SITE MAHAKURLA VILLAGE, CHANDRAPUR DISTRICT (M.S) INDIA	23 - 28
6	STUDY OF MACROPHYTE OF MAMALAKE, RAJURA DISTRICT - CHANDRAPUR, MAHARASHTRA, INDIA	29 - 31
7	QUALITATIVE DIVERSITY OF ZOOPLANKTON OF WARDHA RIVER, HADSTI, DISTRICT- CHANDRAPUR, MAHARASHTRA, INDIA	32 - 35
8	PHYSICO-CHEMICAL STATUS OF ERAI RIVER, DISTRICT CHANDRAPUR, MAHARASHTRA, BEFORE AND AFTER DURGA VISARJAN	36 - 43
9	PHYSICO-CHEMICAL ANALYSIS OF WATER OF WARDHA RIVER, HADASTI, DISTRICT-CHANDRAPUR, MAHARASHTRA, INDIA	44 - 47

PHYSICO-CHEMICAL STATUS OF ERAI RIVER, DISTRICT CHANDRAPUR, MAHARASHTRA, BEFORE AND AFTER DURGA VISARJAN

Sneha M. Chahare¹, Ajay S. Bele²
Sardar Patel Mahavidyalya, Ganj ward, Chandrapur-442402
Email id: snehachahare2309@gmail.com

Abstract :

The most vital resource for life on the planet earth is water. All life on earth depends on water. Physico-chemical status of Erai River, District Chandrapur, Maharashtra, before and after Durga visarjan. Four sites were selected for the investigation and the water samples were collected before and after Durga visarjan. Physico-chemical parameter were analyzed was done by using standard method in APHA. The water shows influence on ecological system. Immersion of Durga idol which is made up of plaster of Paris (POP) containing calcium, sulphate, hemi-hydrate, asbestos, thermocol plastic etc. Damaging the ecosystem under water. This causes long run effect on human health. Therefore, it is very essential to evaluate Physico-chemical parameter of Erai river water.

Keywords : BOD, COD, Erai River, Heavy metal, Idol immersion, Physico-chemical parameter

Introduction:

Water is one of the important and abundant compounds of the ecosystem. All living organism on the earth need water for their survival and growth. As of now only earth is the planet having about 70% of water. But due to increased human population, industrialization, the use of fertilizers in the agriculture and man-made activity, it is highly polluted with different harmful contaminants. (Basavaraja, et al., 2011). River are potential sources for freshwater and some flow through major cities, towns of the world (UNESCO, 2003). Some river loses their quality after they have passed through cities due to number of human and industrial activities that contribute to their pollution. Water pollution is a serious problem in India as almost 70 per cent of

its surface water resources and a good percentage of its ground water reserves are contaminated by biological, toxic, organic and inorganic pollutants (Vijaya Kumar, et al., 2010). The municipal solid waste have emerged as one of the leading causes of pollution of surface and ground water. In many parts of the world, available water is rendered non-potable because of the presence of heavy metal in excess. This situation gets worsened during the dry season due to water scarcity and rainwater discharge. Contamination of water resources available for household and drinking purposes with heavy elements, metal ions and microorganism is one of the serious major environmental problems (Gupta, et al., 2009). While celebrating Durga puja people generally ignore environ-

impact of pollution of Air, Water, Noise, Solid waste, etc caused by various activities performed in Durga puja. In recent years, we have seen increased awareness about water pollution caused by visarjan i.e. immersion of idols in lakes, rivers and sea which are made out of Plaster of Paris (POP) i.e. calcium sulphate hemi-hydrate. It takes several months to totally dissolve idols made up of POP into water. Also, colors used in decoration of idols contain harmful chemical containing mercury, lead which leaks into water as idols dissolves. It increases acid content, Total dissolve solid (TDS) and heavy metal in water. It kills aquatic plants and marine life, damaging ecosystem under water. Therefore it is very essential to evaluate physico-chemical parameter and its characteristics of a river water sample in different sampling station.

Study Area:

The study area located in Chandrapur, eastern most districts is located in the eastern edge of Maharashtra in Nagpur division and form the eastern part of 'Vidharbha' region. It is located between 19.30°N to 20.45° N. latitude and 78.46° E longitude. The district is bounded by Nagpur, Bhandara and Wardha on northern side. Erai River is a main tributary of Wardha River in Chandrapur District and Zarpot River is a tributary of Erai River. Total length of Erai River from origin to meeting point at Wardha River is 25 km approximately and length of Zarpot River from its origin to confluence point with Erai River is 15 km approx. Zarpot river flows between the dense populations of Chandrapur city that includes slum area. Zarpot River originated from the natural spring near Lohara village and meets into Erai River near Mana village. Erai River supplies water to Chandrapur city and M/S CSTPS, Chandrapur from Erai Dam and 30% water supply of Chandrapur city is drawn from

Erai River, Datala road, intake belt. Chandrapur city lifts about 54 MLD water and M/S CSTPS lifts around 304 MLD water from Erai River.

Material and Methods:

In order to determine the water quality index four stations were chosen for sample collection from Erai River during September 2017 to November 2017. Water samples were collected in previously cleaned polythene bottles. Some physical data like temperature, pH were recorded in the field at the time of sample collection by using Thermometer and pocket digital pH meter. During sampling, polythene bottles were dipped and then filled it at a depth of 30 centimeter below the surface of the river from each of the four sampling sites of before and after Durga Visarjan. The samples were labeled and transported to the laboratory. Other Physico-chemical parameters were analyzed in the laboratory.

Result and Discussion:

Temperature:

Temperature is the most importance environment factor with effect on plants and animals. Water has several unique thermal properties which combine to minimize temperature change. The water temperature depends on the depth of the water column, climatic and topographic changes (UNESCO, 1992). The before Durga visarjan the water temperature in Erai river ranged from 29.2°C to 30°C. Similar results were reported by Salve, V.B. and Hiware C.J. (2008). The temperature ranged from minimum of 21.48°C and maximum of 34.32°C in may. The after Durga visarjan the water temperature in Erai River ranged from 29.3 to 30°C. Similar results were reported by koshy Mathew and Vasudevan Nayan T (1999) in river pamba reported temperature fluctuation between

25°C to 30°C.

pH:

The pH value of water is an important indicator of water quality. pH plays an important role in productivity of a lake. The decreasing rate of photosynthetic activity, the assimilation of carbon dioxide and bicarbonates are responsible for increases in pH. During summers the temperature is high due to which the oxygen values are low. There are various factors bring about changes in the pH of water. During monsoon seasons (during idol immersion) high pH value is observed whereas during pre monsoon (before immersion) slightly acidic pH value is observed (Anushri kini, et al., 2016). The before Durga visarjan in the present study, the value of pH ranged from 5.8 to 7.1. The similar results were reported by Gangwar and Joshi (2007). pH ranging from 6.90 to 8.80 in the river Cauveri, India. The after Durga visarjan in the present study, the value of pH ranged from 6.7 to 8.1. The similar results were reported by Gangwar and Joshi (2007). pH ranged from 7.0 to 8.50 in the river Wainganga at pauni, Maharashtra.

Turbidity :

Turbidity may be due to organic and inorganic constituents, organic particulates may harbour microorganism. Thus, turbid condition may increase the possibility for water borne disease. The before Durga visarjan in the present study, the value of turbidity ranges from 11.84 to 13 NTU and the after Durga visarjan in the present study, the value of turbidity ranges from 11.8 to 12.88 NTU. Similar results were reported by Pratiksha Tambekar, et al., (2013). The turbidity value of water sample of Wardha river in pre monsoon and post monsoon were observed in

ranged of 20.2 to 28.2, 20 to 44 NTU respectively.

Electrical conductivity (EC):

Electrical conductivity signifies the amount of total dissolve salts. Therefore increased conductivity of river water indicates contamination of ionic pollutants. The before Durga visarjan in the present study, the value of EC ranges from 1.02 to 1.62 μ s/cm. The after Durga visarjan in the present study, the value of EC ranges from 1.40 to 1.79 μ s/cm. similar results were reported by Gayatri Mehta, et al., (2016). EC values fluctuated between 0.9 to 1.8 μ s/cm. EC values were high in all seasons due to fluctuation in TDS and organic matter.

Total Hardness (TH):

Total hardness in water is the sum of concentration of alkaline earth metal cations such as Ca⁺⁺, Mg⁺⁺. The total hardness is the total soluble magnesium and calcium salts present in the water expressed as its CaCO₃ equivalent. Total hardness are also includes the sulphates, chlorides of calcium and magnesium. In most natural water the predominant ions are those of bicarbonates associated mainly with calcium to lesser degree with magnesium and still less with sodium potassium. (Rafiullah M. Khan, et al., 2012). The before Durga visarjan in the present study, the value of TH ranges from 232 to 250 mg/L. The similar results were reported by Pratiksha Tambekar, et al., (2013). In Wardha river water sample in pre monsoon was found to be the range of 230 to 360 mg/L. The after Durga visarjan in the present study, the value of TH ranges from 194 to 218 mg/L. The similar results were reported by Pratiksha Tambekar, et al., (2013). In Wardha river water sample monsoon was found to be in range in 196 to 305 mg/L.

Durga visarjan in the present study, the value of DO ranges from 21.08 to 23.51 mg/L.

Carbon dioxide (CO₂):

The importance of free CO₂ in the natural water can be understood by three factors such as its role as a buffer, regulation of trilogical process in aquatic communities and its carbon content (Arachana Gupte and Nisar Shaikh, 2013). The before Durga visarjan in the present study, the value of CO₂ ranges from 57.2 to 92.4 mg/L. The after Durga visarjan in the present study, the value of CO₂ ranges from 70.4 to 154 mg/L.

Total Dissolved Solid (TDS):

Total dissolved solids indicates the salinity behavior of river water. The before Durga visarjan in the present study, the value of TDS ranges from 330 to 368 mg/L. The after Durga visarjan in the present study, the value of TDS ranges from 393 to 452 mg/L. The similar results reported by Pawan Kumar Singh and Pradeep Shrivastava, (2015). TDS of the water sample varied from 146 to 274 mg/L.

Chemical Oxygen Demand (COD):

COD is a measure of the oxidation of reduce chemical in water. It is commonly used to indirectly measure the amount of organic compounds in water. The before Durga visarjan in the present study, the value of COD ranges from 16.2 to 19.6 mg/L. the after Durga visarjan in the present study, the value of COD ranges from 17.4 to 20.2 mg/L. The similar results were reported by Telkhade P.M, et al., (2012).

Biological Oxygen Demand (BOD):

BOD is the amount of oxygen required by the bacteria in stabilizing the decomposable organic matter. The aim of BOD test is to determine the amount of biochemically oxidizable carbonaceous matter (Gupta, et al., 2003). The before Durga visarjan in the present study, the value of BOD ranges from 10 to 14 mg/L. The after Durga visarjan in the present study, the value of BOD ranges from 18 to 30 mg /L. The similar results reported by Telkhade P. M, et al., (2012). The minimum range 3.10 mg/L in the month of January and maximum range 15.11 mg/L in the month of May.

Table: Showing statistical summary of Physico-chemical composition of collected water of study area (Before Durga visarjan).

S.N	Water quality parameter	Number of site	Minimum	Maximum	Mean	± SD
1	Temperature	4	29.2	30	29.6	0.369
2	pH	4	5.8	7.1	6.65	0.591
3	Turbidity	4	11.84	13	12.45	0.484
4	EC	4	1.02	1.62	1.25	0.257
5	TH	4	232	250	238.5	8.062
6	Ca-H	4	35.27	41.68	39.27	2.851
7	Mg-H	4	49.76	54.74	51.73	2.172
8	TA	4	42	50	44.5	3.316
9	Chloride	4	259.86	268.38	263.76	3.835
10	DO	4	23.92	27.56	25.84	1.790
11	CO ₂	4	57.2	92.4	70.4	15.659
12	TDS	4	330	368	345.25	16.152
13	COD	4	16.2	19.6	17.87	2.129
14	BOD	4	10	14	11.5	3.666

Calcium Hardness (Ca-H):

Calcium together operates the carbonic buffer system and complements each other in the seasonal average. Calcium exists in surface and ground water mainly as carbonates and bicarbonates (Jayadevi, 1985). The before Durga visarjan in the present study, the value of Ca-H ranges from 35.27 to 41.68 mg/L. The similar results were reported by Rewatkar, S B, et al., (2015). Calcium hardness value varies from 28.4 to 73.3 mg/L which lie within the permissible limit of WHO. The after Durga visarjan in the present study, the value of Ca-H ranges from 21.67 to 30.45 mg/L. The similar result reported by Gourkar A. R, et al., (2013). Calcium hardness was found in the range of 29.5 to 78.8 mg/L which was within the permissible range of WHO.

Magnesium Hardness (Mg-H):

Magnesium is often associated with calcium in all kind of water, but its concentration remains generally lower than the calcium (Pradeep U. Verma, et al., 2013). The before Durga visarjan in the present study, the value of Mg-H ranges 49.76 to 54.74 mg/L. The similar result reported by Mohanta and Patra, (2000). Magnesium hardness was reported in summer as 23.58±5.28 mg/L in winter 45.62±9.72 mg/L. The after Durga visarjan in the present study, the value ranges 38.73 to 43.12 mg/L. The similar results were reported by Rewatkar S.B, et al., (2015). The Mg-H value varies from 10.2 to 57.2 mg/L which are within the permissible limit of WHO.

Total Alkalinity (TA):

Total alkalinity of water is its capacity to neutralize acid and it's normally due to presence of bicarbonates, carbonates and hydroxide of

calcium, sodium potassium. The before visarjan in the present study, the value of Alkalinity ranges 42 to 50 mg/L. The similar results were reported by Elayaraj and Selvaraju, (2014). The lowest alkalinity value was analyzed in the month of winter 40.67 mg/L while highest value was 94.0 mg/L in the month of summer. The after Durga visarjan in the present study, the value Alkalinity ranges from 56 to 70 mg/L. The similar results were reported by Patil Shilpa G, et al., (2011). Alkalinity of lakes is ranging from 50 to 195 mg/L which was within the limits of 200 mg/L.

Chloride (Cl):

Main sources of chloride in river water are from industrial effluents, agriculture run-off, pesticides, insecticides etc if present chloride gas is highly toxic but chloride ions are essential for life. The before Durga visarjan in the present study, the value chloride ranges from 259.86 to 268.38 mg/L. The after Durga visarjan in the present study, the value of Chloride ranges from 242.82 to 254.18 mg/L. The similar results were reported by Pratiksha Tambekar, et al (2013). Wardha river water sample in pre monsoon was found to be in the range of 248 to 255 mg/L.

Dissolved Oxygen (DO):

Dissolved oxygen is essential for aquatic life. A low DO (less than 2 mg/L) would indicate poor water quality and thus, would have difficulty in sustaining many sensitive aquatic lives. The low level of dissolved oxygen in these in water bodies in winter months reflect the richness of organic matter, which consumes large amount of dissolved oxygen in the process of decomposition (Anand Singh Bisht, et al., 2013). The before Durga visarjan in the present study, the value of DO ranges from 23.92 to 27.56 mg/L. The after

- Murthy, K.N. Chandrashekarappa, Anil N. Patel, E. T. Puttiah, 2011: Analysis of Water Quality Using Physico-chemical Parameters Hosahalli Tank in Shimoga District, Karnataka, India. *Global Journal of Science Frontier, Research*, 1(3), pp 31-34.
5. Elayaraj. B. and Selvaraju, M 2014: Studies on Physico-chemical Parameters of Cyanophycean members and correlation coefficient of eutrophic ponds in chidambaram, Tamilnadu, India. *International letters of National Science*, 11(2):145-156.
 6. Gangwar, K.K. and Joshi, B.D. 2007: Impact of mass bathing of water quality of River Ganga during Magh Purnima at Hardwar, NSL, C.P. 61.
 7. Gayatri Mahta, Shantaj Deshbhratar, Sonali Raut, Jyotsna Mahaley, 2016: Assessment of Certain Physico-chemical Parameters of Satpala Lake, Virar, Palghar Maharashtra. *International Journal of Innovative Research in Science, Engineering and Technology*. Vol. 5, Issue 8
 8. Gourkar A. R, Rewatkar S.B., M. I. Siddique, 2013: Study of Physico-chemical Parameters and Correlation among Different Parameters in Water of Kathani River, Gadchiroli, Maharashtra. *International Journal of Science and Research (IJSR)*.
 9. Gupta, D. P., Sunita and J.P. Saharan, 2009: Physicochemical Analysis of Ground Water of Selected Area of Kaithal City (Haryana) India, *Researcher*, 1(2), pp 1-5.
 10. Gupta, S., Bhatnagar, M. and Jain, R. 2003: Physico-chemical characteristics and analysis of Fe and Zn in tube well water and sewage water of Bikaner city. *Asian J. chem.*, 15:727.
 11. Jayadevi 1985: Ecology studies of Phytoplankton of three fresh water bodies of Hyderabad. Ph.D. Thesis, submitted, Usmania University, Hyderabad.
 12. Koshy Mathew and Vasudevan Nayar T, 1999: Water quality aspects of river Pamba. *Poll. Res.* 18(4): 501-510.
 13. Mohanta B.K. and Patra A.K. (2000): Studies on the water quality index of river Sunama chhakandana at Keonjhar Garh, Orissa, India. *Poll. Res.* 19(30): 377- 385.
 14. Patil Shilpa G., Chonde Sonal Goroba, Jadhav Aasawari Suhas and Prakash D. Raut, 2011: Study of Physico-chemical and biological characteristics of lakes from Shivaji University Campus, Kolhapur, Maharashtra. *Advance in Applied Science Research*.
 15. Pawan Kumar Singh and Pradeep Shrivastava Analysis of water quality of river Narmada, *International Journal of current Research*, Vol 7, Issue, 12pp. 24073-24076.
 16. Pradeep U. Verma, Deepika K. Chandawat and Hitesh A. Solanki, 2013: Pollution Status of Nikol lake located in Eastern Anmedabad, Gujarat India. *International Journal of Innovative Research in Science, Engineering and Technology*. Vol.2, Issue 8.
 17. Pratiksha Tambekar, Pravin P. Morey, R. J/ Batra and R. G. Weinwar, 2013: Physico-chemical parameter evaluation of water quality around Chandrapur District Maharashtra, India. *Journal of Chemical and Pharmaceutical Research*, 5(5):27-36.
 18. Rafiullah M. Khan, Milind J. Jadhav and I.R. Ustad, 2012: Physicochemical analysis of Trivedi lake water of Amravati District in (MS) India. *Bioscience Discovery*, 3(1): 64-66.
 19. Rewatkar S.B., M.I.M. Siddique, Gourkar A.R., Kanojia A.B., 2015: Hydrological Profile of Kathani River, Gadchiroli (M.S.) *International Research Journal and*

Table: Showing statistical summary of Physico-chemical composition of collected water of study area (After Durga visarjan).

S.N	Water quality parameter	Number of site	Minimum	Maximum	Mean	± SD
1	Temperature	4	29.3	30	29.7	0.294
2	pH	4	6.7	8.1	7.4	0.53
3	Turbidity	4	11.8	12.88	12.02	0.586
4	EC	4	1.40	1.79	1.68	0.43
5	TH	4	194	218	208	11.193
6	Ca-H	4	21.67	30.45	26.45	3.74
7	Mg-H	4	38.73	43.12	41.167	14.13
8	TA	4	56	70	63	5.773
9	Chloride	4	242.82	252.18	247.08	5.053
10	DO	4	21.08	23.51	22.31	1.045
11	CO ₂	4	70.4	154	117.7	34.900
12	TDS	4	393	452	415.75	35.056
13	COD	4	17.4	20.2	18.52	1.489
14	BOD	4	18	30	22.5	5.259

All the value was expressed in mg/L except pH, Turbidity in (NTU) and EC which is expressed in $\mu\text{s/cm}$.

Conclusion :

The present study on assessment of before and after Durga visarjan on Physico-chemical characteristics of Erai River revealed that Durga idol visarjan activity has negative impact on water quality of the river. The total hardness, Alkalinity, TDS was also reported higher value in after Durga idol visarjan. The value of DO are lower than it standard limits which indicates harmful impact of visarjan activities. BOD and COD have shown on increase in after Durga visarjan than that the before Durga visarjan. The input of biodegradable and non-biodegradable substances deteriorates the lake water quality and enhances slit load in the river. The floating material released through idol in the river, after decomposition result in eutrophication of the lake. The present study on impact of Durga idol visarjan on water quality of four site of Erai River reveled that Durga visarjan activities have negative effect on water quality of river.

Reference:

1. Anand Singh Bisht, Gulam Ali, D. S. Rawar and N. N. Pandey, 2013: Physico-chemical behavior of three different water bodies. *Journal of Ecology and the Natural Environment*.
2. Anushri Kini, Johnson Varlkey, Ajar Tripathi, Smita Pillai, Sonali Raut and Shantaj Deshbhratkar, 2016: Seasonal variations of some physico-chemical parameters of .Bolinj Ram Mandir Talaovirar, Palghar, Maharashtra, India. *International Research Journal of biological sciences* vol. 5(2), 36-39.
3. Archana Gupte and Nisar Shaikh, 2013: Seasonal Variation in Physico-chemical Parameters and Primary Productivity of Shelar lake Bhiwandi, Thane, Maharashtra. *University Journal of Environment Research and technology*.
4. Basavaraja, Simpi, S.M., Hiremath, K. N. S.

Engineering and Technology (IRJET),
Volume: 02 Issue: 06.

20. Salve, V.B. and Hiware C.J, 2008: Study on water quality at Wanprakalpa reservoir Nagpur, near parlivaijnath. Dist. Beed, Maharashtra region J. Aqua Biol, 21(3):113-117.
21. Telkhade P, M., Zade S. B. and Dahegaonkar N.R 2012: Water quality status of Tadoba Lake, Chandrapur, Maharashtra, India.
22. UNESCO water for people, water for life, 2003: UN world Development Report (WWDR), Paris united National Educational Scientific and Cultural Organization.
23. UNESCO/WHO/UNEP, 1992: Water Quality Assessment (WQA), A guide to use of biota, sediments and water in environment monitoring, 2nd Edition.
24. Vijaya Kumar KM, Vijaya kumara, 2013: Physico-chemical analysis of water quality of kundapura angrove forest, Karnataka India. International journal of Engineering and science. 2:64-68.

UGC APPROVED JOURNAL

ISSN 2277-7776

VOLUME-7, ISSUE-1, 2018

SPM Student's Research Magazine

Annual Research Magazine For Multi-Disciplinary Studies

Sarvodaya Shikshan Mandal's

SARDAR PATEL MAHAVIDYALAYA

Ganj Ward, Chandrapur - 442 402 (Maharashtra)

MANAGING EDITOR

Dr. R. P. Ingole
Principal
Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur

EDITOR

Dr. Vijay S. Wadhai
HOD, Department of Microbiology
Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur

JOINT EDITOR

Prof. Kavita S. Raipurkar
HOD, Department of Env. Science
Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur

ASSOCIATE EDITORS

I Dr. S. V. Madamshettiwar
I Dr. Prakash Shende
I Dr. R. R. Kulkarni
I Dr. Rahul Sawlikar

I Prof. Urvashi Manik
I Dr. Akshay Dhote
I Dr. Sunita Bansod
I Prof. Pankaj Dhumne

I Prof. Vanashree Lakhe
I Dr. Padmarekha Dhankar
I Prof. Usha Khandale
I Prof. R. K. Kamble

ADVISORY COMMITTEE

Dr. H. B. Rathod
HOD, Geography
Haugeswami Mahavidyalaya,
Udgir, Dist. Latur

Dr. Bharat Maghe
Dean Commerce Faculty
R.T.M., Nagpur University

Dr. S. P. Deshmukh
HOD, Chemistry
Shivaji Science College,
Akola

Dr. P. U. Meshram
Chairman BOS & HOD,
Environmental Science,
Sevadal Mahila Mahavidyalaya,
Nagpur

Dr. S. B. Zade
Department of Zoology,
R.T.M., Nagpur University

Dr. Deepak Wankhede
HOD, Department of Geography
Vasantrao Naik Institute of Social Science,
Nagpur

Dr. P. H. Kumbhare
Department of Microbiology
Gurunanak College,
Ballarpur

Dr. Subhash Nikam
M.G.S. College of Malegaon Camp,
Jalgaon

Dr. Ramdas Kamde
Department of Zoology,
Anand Niketan College,
Warora

Dr. Ruchira Bhargawa
HOD, Department of Computer Science &
Information Teaching,
JJTU, Jhunjhunu

Dr. Yogesh Dudhapachare
Department of Geography,
Janta College,
Chandrapur

Dr. M. P. Dhore
Department of Computer Science,
Shivaji Science College,
Nagpur

Dr. P. M. Telkhede
Department of Zoology,
ACS College, Tukum,
Chandrapur

Dr. Mahendra Thakare
Chairman BOS & HOD,
Department of Env. Science
ACS College, Tukum,
Chandrapur

Prof. P. R. Bhandari
Sevadal Mahila Mahavidyalaya,
Nagpur

Dr. S. C. Gedam
Department of Physics
K.Z.M. Kalmeshwar,
Nagpur

FORM - IV

(See Rule 8)

Statement about ownership and other particulars about the SPM STUDENT'S RESEARCH MAGAZINE

1. Place of Publication	-	Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur-442 402(M.S.)
2. Periodicity	-	Annual
3. Printer's Name	-	Keystroke Computer, Nagpur-440 012 (M.S.)
Nationality	-	Indian
Website	-	www.keystrokecomputer.com
4. Publisher's Name	-	Dr. R. P. Ingole
Nationality	-	Indian
Address	-	Sardar Patel Mahavidyalaya, Ganjward,
Chandrapur - 442 402 (M.S.)
5. Editor's Name	-	Dr. Vijay S. Wadhai
Nationality	-	Indian
Address	-	Sardar Patel Mahavidyalaya, Ganjward,
Chandrapur- 442402 (M.S.)

I, Dr. R. P. Ingole, hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

Sl.No	CONTENTS	Page No.
1	सिंचन (IRRIGATION)	01 - 04
2	DATA-SCRUBBING (A TECHNICAL BOON FOR DATABASES TO IMPROVE DATA QUALITY)	05 - 08
3	AVIAN DIVERSITY IN AND AROUND SASTI LAKE OF RAJURA, DISTRICT CHANDRAPUR, MAHARASHTRA, INDIA	09 - 14
4	PHYSICO-CHEMICAL STATUS OF RAMALA LAKE, DISTRICT CHANDRAPUR, MAHARASHTRA, BEFORE AND AFTER DURGA VISARJAN	15 - 22
5	EFFECTS OF INDUSTRIAL EFFLUENTS ON PHYSICO-CHEMICAL STATUS OF WATER AT THE SITE MAHAKURLA VILLAGE, CHANDRAPUR DISTRICT (M.S) INDIA	23 - 28
6	STUDY OF MACROPHYTE OF MAMALAKE, RAJURA DISTRICT - CHANDRAPUR, MAHARASHTRA, INDIA	29 - 31
7	QUALITATIVE DIVERSITY OF ZOOPLANKTON OF WARDHA RIVER, HADSTI, DISTRICT- CHANDRAPUR, MAHARASHTRA, INDIA	32 - 35
8	PHYSICO-CHEMICAL STATUS OF ERAI RIVER, DISTRICT CHANDRAPUR, MAHARASHTRA, BEFORE AND AFTER DURGA VISARJAN	36 - 43
9	PHYSICO-CHEMICAL ANALYSIS OF WATER OF WARDHA RIVER, HADASTI, DISTRICT-CHANDRAPUR, MAHARASHTRA, INDIA	44 - 47

STUDY OF MACROPHYTE OF MAMALAKE, RAJURA DISTRICT- CHANDRAPUR, MAHARASHTRA, INDIA

Arzoo Sheikh .A. Rashid¹ , Ajay .S. Bele²

P.G Department of Zoology

Sardar PatelMahavidyala Ganj Ward Chandrapur 442402

arzoosheikh8888@gmail.com

Abstract :

The present investigation concern the survey of study of aquatic macrophytes in mama lake in rajuraofchandrapur district. Aquatic macrophytes play a prominent role in water ecosystem. The aquatic plant contributes to maintaining the key function and related to biodiversity in fresh water ecosystem and to provides the needs of human societies. Aquatic vegetation is important part of aquatic ecosystemas they measure to the small being of other component of dynamic ecosystem. Aquatic plant provide the directly or indirectly food, shelter and habitat for a large number of aquatic organism which includes economically important fish species they also enrich the pond water with oxygen during the photosyntheticactivitymacrophytes play a significant role in maintaining the growth pof fauna in water bodies the present survey was carried out at month during November 2017 to December 2017.

Keywords : Aquatic macrophyte, Chandrapur district, mama lake, maharashtrastate rajura-taluka

Introduction :

Aquatic plants are important to as they supply food and shelter for many aquatic organism. They serves as substratum to different micro and macro fauna (Raut and pejawar 2005).Aquatic plant constitute Intergral component of an aquatic ecosystem. They may serves as good sources of food to the mankind palatable feed to water birds and animal thus forming a base of for aquatic wild life and conversation particles (Majid 1986).Water being universal solvent therefore its judicious use in imperative. (Ganesh and kale 1995).the fresh water is a finite and limited resources contamination of these fresh water might lead to a change in tropic states and render

them unsuitable for a aquaculture and drinking propose the water quality of lake arises from time to time place to place due to the interaction of local factor. Water resource are of cuticle important to both natural cosystem and human development. It is essential for the agriculture industries and human existence. The healthy aquatic ecosystem is depended on the physico chemical characteristic (Venkatesharju et al ;2010).A lake body of relatively still water of considerable size, localized in a basin that is surrounded by land a part from a river stream or from moving water that serves to feed or drain the lake. Lake are larger and deeper than pond, lake are the best available fresh water resources

on the earth surface lake are used for the domestic and irrigation propose and provide ecosystem for aquatic life, specially fishes.

Material and Methods:

Study Area:

Mama lake is located in Rajura Taluka of Chandrapur District Maharashtra, india. Rajura is situated at 19.78N 79.37E in Chandrapur on the bank of Wardha river. Rajura is heart of Maharashtra ,coal and cement producing area due to availability of raw materials there are number of cement factories.

Collection of macrophytes and identification:

Mama Lake were surveyed for its enamuration of aquatic macrophytes periodically during the period of November 2017 to December 2017 and plant specimen were collected and by following usual laboratory procedures herbarium sheet prepared and collected in herbarium of P.G Department of Zoology, Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur. All collected aquatic macrophytes species correctly identified. These collected macrophytes plants species are

classified on the basis of their habitat and morphological characteristic.

Result and discussion :

Total 15 aquatic macrophytes belonging to 15 families and genera enamurated from Mama Lake in Rajura Taluka of Chandrapur District (table no 1) collected 15 macrophytes and classified according to various habitat in three types of life form namely floating , sub merged and emergent from Mama Lake in Rajura of Chandrapur district (table no 1)

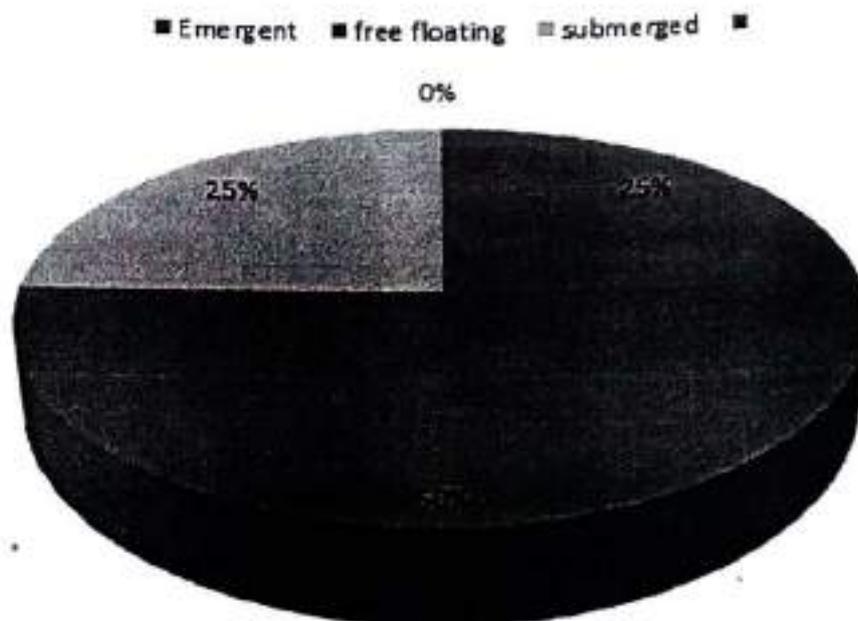
- A. Floating : they float over the water surface and of two kinds.
 1. Free floating macrophytes: free floating macrophytes are not fixed to the soil to the bottom.
 2. Anchored floating macrophytes: floating macrophyte but they are anchored down to the soil
- B. Emergent macrophytes: they grow in shallow and existing near the wet environment.
- C. Submerged macrophytes: These species grow germinate and reproduce beneath the water surface.

Table no 1. Enamuration of aquatic macrophytes of Mama Lake of Rajura Taluka, Chandrapur District

Sr.no	Botanical name	Family	Habit	Life form
1.	Hydrocharismorsus-ranae	Hydrocharitaceae	Herb	Floating
2.	Nitella furcates	Characeae	Herb	Submerged
3.	Azollapinnata	Azollaceae	Herb	Free floating
4.	Salviniamolesta	Salviniaceae	Herb	Freefloating
5.	Sagitariatrifolia	Alismataceae	Herb	Emergent
6.	Eichhorniacrassipes	Pontederiaceae	Herb	Free floating
7.	Pistiastratioles	Araceae	Herb	Free floating
8.	Hydrillaverticullata	Hydrocharitaceae	Herb	Submerged
9.	Vallisneriaspiralis	Hydrocharitaceae	Herb	Submerged
10	Lemna minor	Lemnaceae	Herb	Free floating
11.	Typhaangustata	Typhaceae	Herb	Emergent
12.	Najas minor. L	Najadaceae	Herb	Submerged
13.	Potamogetoncrispus	Potamogetonaceae	Herb	Free floating
14.	Polygonumglabrum	Polygonaceae	Herb	Emergent
15.	Marseliaquadrifolia wild	marseleaceae	Herb	Emergent

Graph showing life forms of macrophytes of Mama Lake, rajura

Conclusion:

Present survey of Mama Lake shows 15 species of aquatic macrophytes diversity belonging to families and genera. Emergent macrophytes are contributes 4 species (25%), followed by submerged macrophytes contributes 4 species (25%) and free floating macrophytes contributes 7 species (50%).

Reference:

- 1) Abubakar MM. 2012: Impacts of emergent macrophytes on fish catch in Nguru Lake. Bayero. Journal of pure and applied science. 5(2): 47-50.
- 2) Ganesh, and Kale 1995: Quality of lentic waters of dharwad district in north Karnataka. Indian journal of environ. Hith., 37:52-56.
- 3) Kumar, and Singh, J. 1987: Enviromental impacts of Aquatic Weeds and their

classification. Proceeding of the workshop on management of Aquatic Weeds, Amritsar, Punjab, India.

- 4) Medsan JD. 2009: Impacts of invasive aquatic plants on aquatic biology. In: Biology and Control of aquatic plants: A Best Management practices Handbook, edited by LA Gettys, WTHaller and M Bellaud. 1-8.
- 5) Majid, F.Z. 1986: Aquatic Weeds- Utility and development, Agro Botanical Publisher, India.
- 6) Raut, Narayan, S. And Madhuri pejawar 2005: Survey of diversity of planktons attached to Macrophytes from weeds interested Lakes. J. Aqua. Biol. 20(1) 1-7.
- 7) Venkatesharju et al. 2010: Physico chemical and bacteriological investigation on the river karvey of Kollegal stretch in Karnataka, journal of science engineering and Technology 6(1), pp 50-5

ISSN 2419-9318

UGC Sponsored

International Multilingual Research Journal

Printing

Special Issue

Area

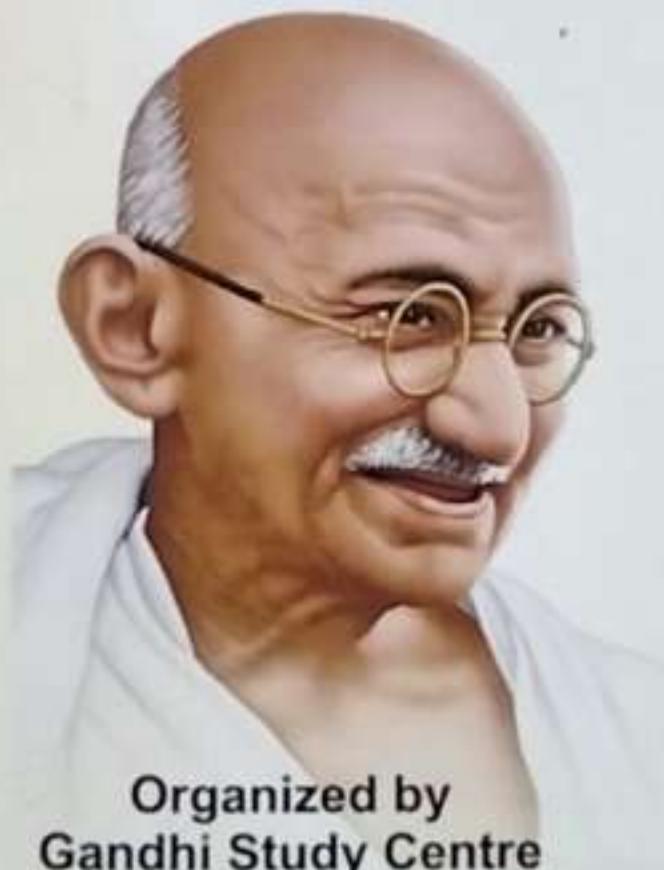
March 2019

ONE DAY INTERDISCIPLINARY
INTERNATIONAL CONFERENCE
on

MAHATMA @ 150

on

2nd March 2019

**Organized by
Gandhi Study Centre**

New Arts, Commerce & Science College,
Wardha, Maharashtra (India) - 442 001

= Index =

1) महात्मा गांधीजींचे जनआंदोलनाचे विविध तंत्र डॉ. अभिलाषा राजत, सहा. प्राध्यापिका, चंद्रपूर	1
2) आधुनिक भारताचा शाश्वत विकास गांधीविचारात. प्र. डॉ. अशोक भानुदासराव केरे, मराठी विभाग प्रमुख, गंगखेड जि. पातभरी.	5
3) महात्मा गांधीजींचे सत्याग्रहासंबंधीचे विचार प्र. भारती टि. रत्नकारखो/चिमूतकर, सहा. प्राध्यापक(मराठी) चंद्रपूर	7
4) पत्रकारिता आणि महात्मा गांधी प्र. डॉ. मोहन राजाराम कापगरे, इतिहास विभागाप्रमुख, चंद्रपूर	10
5) कर्मयोगी गांधी प्र. मंजुषा क. वरफडे, सेवाग्राम वर्धा	14
6) स्वदेशी चळवळ डॉ. मेधा लवने, सहायक प्राध्यापक, पुतळखेड जि. वर्धा	17
7) महात्मा गांधींचे धार्मिक विचार प्र. डॉ. मिलींद भगत, सहा. प्राध्यापक, प्र. मनाज मोनटक्के सहायोगी प्राध्यापक	20
8) महात्मा गांधीजींचे रचणात्मक कार्यक्रम डॉ. नारायण एम. वणजे, इंधणाल, नरखेड	23
9) महात्मा गांधी व सत्याग्रह वर्तमानातील उपयोगिता प्र. निखील एम. देशमुख, सहायक प्राध्यापक, चंद्रपूर	28
10) जागतिक बांततेच्या परिप्रेक्षात गांधीविचार डॉ. प्रकाश रोखडे, सहायोगी प्राध्यापक, चंद्रपूर (मह.)	31
11) महात्मा गांधी आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था डॉ. प्र. प्रविण कोहळे, सहायक प्राध्यापक, महानरखेड, जि. नागपूर	33
12) महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता डॉ. पुरुशोत्तम माहारे, Assistant Professor, चंद्रपूर	35
13) महात्मा गांधींचे अहिंसेविषयी विचार प्राचार्य डॉ. सौ. पुष्पा लायडे, वर्धा	39
14) महात्मा गांधीजींचे छादी विषयक विचार प्र. राहुल लभाने, सहायक प्राध्यापक - अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख	42

12

महात्मा गांधीच्या विचारांची प्रासंगिकता

डॉ. पुरुषोत्तम माहोरे

Assistant Professor

सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर

mahorepuru80@gmail.com

Mob. 9970141310

सारांश— जागतिकीकरणच्या युगात आज ज्ञान, विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे जीवनात प्रचंड बदल होत आहेत. भौतिकवादाच्या गर्तेत सापडलेल्या मानसातील मानूसकीचा प्रसंग दिवसेंदिवस आढळत चाललेला आहे. प्रगतीच्या नावाखाली मानूस अपभोगाची कडे घालेला आहे. रस्ते रुंद होत चालली परंतु मन मात्र अरुंदच राहिलेले दिवसून येते. दिवसेंदिवस बेरोजगारीचा भस्मारूप देश गिळकृत करण्याचा प्रयत्न करित आहे. धार्मिक कलुषिताचा पसरवली जात असून हिंसाचार वाढत आहे. देश अस्वच्छतेच्या गिळकृत सापडलेला आहे. गरिब व श्रीमंतातील आर्थिक दरी वाढत चाललेली आहे. या पार्श्वभूमीवर देशाला महात्मा गांधीच्या शैक्षणिक, स्वच्छताविषयक, सरवाघही, अहिराक, धर्मविषयक, स्वदेशी व सर्वोदयी विचारांची गरज आहे.

महत्वपूर्ण शब्द— भौतिकवाद, उपभोगवाद, न्यूनाशिक्षण, सिव्हील राईट्स मुव्हमेंट, तंत्रज्ञान

प्रस्तावना— जागतिक राजकारण व समाजकारण यांच्या संदर्भात आज मानवाला गांधीजीवाचून गत्यंतर उरलेले नाही. विज्ञानाने मानसाने एकमेकांच्या अगदी निकट आणून उभे केले आहे. त्याच्यात कुस्ती झाली तर उभेवपक्षांचा संहार अपरिहार्य आहे असा निर्वाळा विज्ञानाने दिला आहे. ज्या मानवाला निसर्गाने स्वसंरक्षणाचे कोटलेही साधन दिलेले नाही आणि त्यामुळे ज्याचा जीव घेणे अत्यंत सोपे आहे त्याच्या कधाकरिता उल्लरोत्तर नवीन नवीन शस्त्रास्त्रे शोधायची लागतात या मागचे गुणित आहे तरी काय? या परिस्थितीत विज्ञानाचा एक असदिग्ध संकेत साठवलेला आहे तो संकेत असा की आता शस्त्रास्त्राची उपयुक्तता संपलेली आहे अर्थात शस्त्रनिरपेक्ष वीरतेच युग उदतरण्याची प्रसादघिन्हे दिसू लागली आहेत. यासकथी गांधीजींचे विचार महत्वपूर्ण आहेत. गुब्दाने समस्या सुटत नाही तर नवीन समस्या

निर्माण होतात म्हणून जगाला गुब्दाची नधे तर गुब्दाची गरज आहे.

गांधीजींवर जगात सर्वात जास्त पुस्तक लिहिली गेली आहे त्याची संख्या एका लाखहून अधिक आहे. इतकी पुस्तके कोणत्याच नेत्यावर लिहिली गेली नाहीत. त्याच्या विचारांचा इतर वर्षे होऊनसुद्धा जग त्याचा उत्तमसुलट विचार करात जगात सहासोपेक्षा जास्त विद्यापीठात गांधी आणि गांधीविचार शिकवला जातो. जगभराच्या स्वातंत्र्य चळवळीला त्यांनी प्रेरणा दिली म्हणूनच अल्बर्ट आईनस्टाईन म्हणाले की गांधी नावाचा हाडाम्बाराचा मानूस या भूतलावर होऊन गेला यावर पुढील पिढ्यांचा विश्वास बसणार नाही. माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात गांधी विचारांचे महत्व अधिकच वाढलेले आहे. नधे वर्तमान काळात गांधी विचार अपरिहार्य ठरला आहे. आज भौतिकवाद व उपभोगवाद वाढला आहे. स्वातंत्र्य म्हणजे रवैराचार बनला आहे. भौतिकवादामुळे समाज नितिघटतेकडे झुकला आहे. जगातील जास्तीत जास्त धन संपत्ती काही नूतन लोकांच्या हाती एकत्रित झालेली असून अधिक समतेत विघटत चालेला आहे. आपल्या गरीब दारिद्र्यात खिचपत पडलेल्या बंधवाकडे त्याचे मुळीच लक्ष नाही असा परिस्थितीत समाजात एकता राहिल्लुता प्रेम निर्माण करण्यासाठी गांधीजींच्या विश्वस्त विचारांची संकल्पना अमलात आणायची गरज आहे.

बेरोजगारी— बेरोजगारीची समस्या दिवसेंदिवस उग्र रूप धारण करत आहे. देशात विविध पातळीवरील बेरोजगारी निर्माण झालेली आहे. आधुनिक शिक्षण पध्दतीमुळे विद्यार्थ्यांचे जमिनिशी नाते तुटलेले आहे. शहरातही त्यांच्या शिक्षणाला न्याय देणारे उदागधंदे नोकऱ्या उपलब्ध नसल्याने जमिनिशी नाळ तुटलेला तरुण दोन्ही बाजूनी संपलेला आहे. ब्रिटीशांनी काळानुरूप त्यांच्या आवश्यकतेनुसार पंतोजी शिक्षण पध्दती सुरू केली. स्वातंत्र्योत्तर भारतात तिच शिक्षण पध्दती सुरू राहिल्यामुळे शाळा महाविद्यालयातून शिक्षण घेतलेल्या विद्यार्थ्यांचे लोढेच्या लोढे पदवी घेवून बाहेर पडत आहे. परंतु त्यांनी घेतलेले शिक्षण काळाच्या कसोटीवर खरे उतरत नाही. अरया प्रसंगी महात्मा गांधींचे शिक्षणविषयक विचार तरुनांना बेरोजगारीच्या संकटातून मुक्त करू शकते. ते म्हणतात शिक्षणाला पुस्तकी अभ्यासक्रमाच्या जोखडातून बाहेर काढून त्याला कृतीची व व्यावसायिक शिक्षणाची जोड देवून जीवनाभिमुख व समाजभिमुख करणे गरजेचे आहे.

शिक्षणात ध्वनिश्लेषा प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली पाहिजे त्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये कौशल्य निर्माण होत असले. एकदरीत गांधीजींनी मुलभूत शिक्षणावर अधिक जोर दिला शिक्षणाचे माध्यम मातृभाषा असणे आणि शिक्षण व्यवसायाभिमुख असले पाहिजे जेणेकरून व्यक्ती आपल्या पायावर उभा होईल असे त्यांना वाटत होते. मूल्यशिक्षणाचे महत्त्व ओळखलेल्या गांधीजींनी माणूस म्हणून व्यक्ती पदाचा हा शिक्षणाचा हेतू मानला. काळानुरूप भारत सरकारने तांत्रिक शिक्षणाचे महत्त्व ओळखले व प्रत्येक तालुका पातळीवर शासकीय तंत्रशिक्षण विभाग सुरू केला. परंतु त्याची सध्या भारतीय लोकसंख्येच्या तुलनेत कमी आहे. देशातील बेरोजगारी दूर करण्याकरिता व्यावसायिक शिक्षणाची गरज आहे. त्यासोबतच महात्मा गांधींनी केंद्रीकरणाला विरोध करून विकेंद्रीकरणाची संकल्पना मांडली. ग्रामपंचायतींना अधिकारिक्त स्तरीचे वाटप करून गावातील गरजा गावातच कशा पूर्ण होतील याविषयी गांधीविचार मार्गदर्शन करते. तपु व कुटीर उद्योगांना घालना देवून स्वयंपूर्ण खेड्याची त्याची संकल्पना बेरोजगारीतून आपल्याला बाहेर काढू शकेल. तरुनांना गावातच रोजगाराची उपलब्धता झाली तर तो शहराकडे जाणार नाही. व बेरोजगारीच्या समस्यातून भारत मुक्त होवू शकेल.

स्वच्छता- भारत जागतिक लोकसंख्येच्या देशाच्या क्रमवारीत दुसरा आहे. भारत स्वतंत्र झाला त्यावेळी भारताची लोकसंख्या 35 करोडच्या आसपास होती. आज ती 131 करोडच्या आसपास आहे. लोकसंख्या वाढली परंतु देशाचे क्षेत्रफळ वाढले नाही. लोकसंख्येच्या वाढीसोबतच देश अस्वच्छतेच्या गर्तेत सापडलेला आहे. या संदर्भात गांधीजींचे स्वच्छताविषयक विचार महत्त्वपूर्ण आहे. भारतासारख्या विशाल देशात ग्रामसफाई करण्याकरिता गावागावात स्वच्छता मोहिम राबवून सर्व गांव निरोगी करावे. स्वतः ते ग्रामसफाईत सहभागी होत. कचऱ्यापारून खतनिर्मिती व्हावी. शिवाय गोमुत्र शोण यंत्राही वापर खतासाठी काढा याबाबत ते जाग्रही होते. गावातील तलाव, विहिरी स्वच्छ करण्यावरही त्यांचा जोर होता. आधुनिक काळात आपण स्वच्छ भारताचे स्वप्न पाहत आहोत. ते स्वप्न साकार करण्याकरिता गांधींच्या स्वच्छतेसंबंधी विचाराची कास देशातील प्रत्येक नागरिकाला घरावी लागेल.

सत्याग्रहासंबंधी विचार- सत्याग्रहाचा जन्म झाला. आफ्रिकेत त्याचा राष्ट्रव्यापी प्रयोग गांधींनी करून

दाखविला. भारतात हे जसे उदभूत स्वतंत्रता सत्याग्रहाचे सत्याग्रहाची आणि गांधींच्या प्रयोगभूमी भारत आणि विजयभूमी अन्वय होणार असेल तर आश्चर्य वाटण्याचे कारण नाही. ज्या सत्याग्रहाच्या मार्गाने गांधीजींनी स्वातंत्र्य मिळवून दिले. या सत्याग्रहाच्या विचार प्रेरित होवून विसाव्या शतकात अमेरिकेतील ल्युथर किंग यानी 'सिव्हील राईट्स मूव्हमेंट' केली. आज या घडवळीचे फलित म्हणून वर्गीय बराक ओबामा अमेरिकेच्या राष्ट्रप्रधान पिराजमान झाले आणि हे ते मान्यही करत. म्हणूनच मार्टिन ल्युथर किंग म्हणाला होता. जेव्हा इतर देशात जातो तेव्हा एक प्रवासी म्हणू जातो परंतु भारतात मी यात्रेकरू म्हणून जातो. तर दक्षिण आफ्रिकेतील ज्या कृष्णवर्णिय लोकांक हक्कासाठी महात्मा गांधींनी लढा सुरू केला. वसा पुढे नेण्याचे कार्य नेल्सन मंडेला यानी हा घेवून तुरुंगवास भोगून सत्याग्रहाचा हा त्या यशस्वी करून दाखविला. एकविसाव्या शतकात अगदी सूरवातीला वर्ल्ड ट्रेड सेंटरवर झालेल्या हत्यानंतर अमेरिकेतील युवकांनी 'वुई दान्ट लि' नावाची संघटना स्थापन करून वेगवेगळ्या धर्म समुदायाच्या देशाशी सलोख्याचे संबंध निर्माण करण्यावर भर दिला. तर संयुक्त राष्ट्रसंघटनेने 2 शतकात जगातील मुलासाठी शांती अहिंसा आणि संस्कृती निर्माण करण्याचा प्रण घेतला होता. स्वातंत्र्यानंतर भारत देशातील नागरिकांना सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक अन्याय सहन करण्याची सवय जडलेली आहे. अश्या समाजात जागृत करण्यासाठी सत्याग्रहाच्या मार्गाने अन्व हजारेनी एप्रिल 2011 मध्ये भ्रष्टाचाराच्या विरोधात लोकपाल विधेयक पारित करण्यात यावे म्हणून आंदोलनाला सुरवात केली. व हे आंदोलन यशस्वीही झाले. तर मध्या पाटकरांसारख्या समाजराधिकेने अनेकदा सत्याग्रहाच्या मार्गाने लोकाना न्याय मिळवून देण्यासाठी लढा दिले. राजकीय क्षेत्रातील भ्रष्टाचार कमी करण्यासाठी कामगारांच्या समस्या सोडविण्यासाठी सत्याग्रहाच्या मार्गांचा प्रभावीपणे उपयोग होत आहे. चंद्रपूर जिल्ह्यातील ताडोबा अभयारण्यात इ.स. 2009 मध्ये होवू घातलेल्या उदानी पॉवर प्रोजेक्ट योजनेच्या विरोधात बंडू धोतरे यांच्या इको-प्र नावाच्या संस्थेने घालविलेल्या सत्याग्रहाच्या आंदोलनामुळे सरकारला दखल घ्यावी लागली. व त्या योजनेची परवानगी नाकारण्यात आली. सत्याग्रहाच्या शस्त्राने एका सामान्य माणसाने केलेल्या पराक्रमाची ही शौर्यगाथा.

लागेत आपण सत्याग्रहाची महत्त्व आज जग लागेत म्हणून मानवता महत्त्व सत्याग्रहा या लागेत.

धर्मविषयक विचार
पुरस्कर्त होते प्र प्रेकन असतो त्या पाहिजे अनेक वागेत तेव्हाच दे म्हणत गांधी स्व परंतु गांधी आप देवाची मूर्ती ठेवत अल्ला तेरा नाम गीत गळत असे. बोलतात तो धर्म मनात असलेल्या सार्वजनिक जी आपल्यापैकी ब आल्यावर का उदारमतवादायान बाहेरच ठेवावे. व्यक्ती भेटते वि कानावर पडते. मत्तानुसार जरून नका कारण तु भावना घेतवाल कारण धर्म केव राजकारनात वाटाघाटी करे अडवण अशी खाजगीकरण म्हणजे केवळ संवाद किंवा घट्ट कवटाळले जगायची असणे आशय देतात जीवनही घडवण हद्दपार करत जेका राष्ट्रवाय तेव्हा शासन लादू पहाते ज अन्य देशांमध्ये असा प्रश्न आ विचारतच मि

संगेले आपण सर्व या घटनेचे सक्षीयत जाहोत. म्हणूनच गांधीजींच्या सत्याग्रहासंबंधी विद्यार्थ्यांचे प्रत्येक आज जगातला घटने आहे हे मान्य करावे लागेल. म्हणूनच जगमोडीकीकरणच्या युगात मानवाला महात्मा गांधींच्या साथ, अहिंसा व साध्यापण या प्रमुख विद्यार्थ्यांचा अडथळ प्यावा लागेल.

धर्मविषयक विचार- गांधीजी संधर्षण सभनावाचे पुरस्कर्ते होते. प्रत्येक धर्म आपले स्वतःचे वैशिष्ट्य घेऊन असतो. त्याविषयी आपण सन्मान बाळगणावला पाहिजे. अनेक धर्म जेव्हा परस्परांशी सहिष्णुतेने वागेल तेव्हाच देशात ऐक्य निर्माण होईल असे ते म्हणत. गांधी स्वतःला सनातनी हिंदू मानवून घेत परंतु गांधी आपल्या प्राथंन्यासंबंधी कुठल्याही हिंदू देवाची मूर्ती ठेवत नसे. आपल्या प्राथंन्येने ते ईश्वर अल्हा तैरो नाम शब को सन्मती दे भगवान हे गीत गात असे. मुळात गांधीजी ज्या धर्माबद्दल बोलतात तो धर्म ईश्वरनिर्मित नाही तर मानसाच्या मनात असलेल्या मानुसकी धर्माबद्दल ते बोलतात. सार्वजनिक जीवनात धर्मांचा स्थान द्यावला आपल्यापैकी बरेच जण धारतात कारण धर्म आल्यावर काय होत हे आपण जाणतो तर सुदारमतवादाच्या वाटात की धर्मांचा राजकारणाच्या बाहेरच ठेवावे. जेव्हा कॅव्हा त्यांचा एखादी धार्मिक व्यक्ती भेटते किंवा एखादे धार्मिक विधान त्यांच्या कानावर पडते तेव्हा ते म्हणतात तुम्ही तुमच्या मतानुसार जरूर वागा पण राजकारणात धर्म आणू नका कारण तुम्ही मूलकाळातील संस्कृत धार्मिक भावना घेतवाल आणि पराकोटीच्या सामग्या कराल. कारण धर्म केवळ भावनेच्या भाषेतच बोलत असतो. राजकारणात अस घालत नाही तिथे नेहमी वाटाघाटी करून समझोता करावा लागतो. इथे अडचण अशी असते की धार्मिक मंडळींना धर्मांचे व्याजगीकरण अशक्य वाटत त्यांच्या मते धर्म म्हणजे केंवळ तुम्ही आणि तुमचा देव यांच्यातला संवाद किंवा ध्यानधारणा नाही तर धर्म म्हणजे घट्ट कवटाळलेली मूलभूत मूल्ये ही मूल्ये तुम्हाला जगायची असतात ती तुमच्या आचार विचाराना आशय देतात आणि म्हणूनच ती तुमचे सार्वजनिक जीवनाही घडवतात. धर्मांचा सार्वजनिक जीवनातून हद्दपार करता घेत नाही. पण त्याचवेळी धर्म जेव्हा राष्ट्राच्या धर्म बनतो शासकीय धर्म बनतो तेव्हा शासन त्या धर्माची विशिष्ट मूल्ये लोकांवर लादू पहाते जसे इराण, अफगाणिस्तान आणि इतर अन्य देशांमध्ये होत आहे. तेव्हा इथे आपल्यापुढे असा प्रश्न आहे ज्याच उत्तर आपल्याला गांधींच्या विद्यार्थ्यांचे मिळू शकत धर्म हा मानसाच्या

वैयक्तिक आणि सार्वजनिक जीवनातला महात्मा घटक आहे हे मान्य करतांना दुसऱ्या बाजूला धर्मांचे शासनच लक्षात घेणे आणि एक अनुदार अधिकारशाही बनणे टाळापर्यंत कसा या बाबतीत गांधीजींच मत् महात्माच आहे. ते म्हणतात सार्वजनिक जीवनात धर्म केंद्रस्थानी आहे पण त्याचा शासनशी काहीही संबंध नाही याच अर्थ असा की गांधींच्या धर्मविद्यार्थ्यांचे सार्वजनिक क्षेत्र आणि शासकीय संस्था एकमेकांवाचून त्यांच ठेवणे हे ताल केंद्रस्थानी आहे. म्हणून सार्वजनिक जीवनामध्ये धर्मांचे स्थान रास्त असत तरी शासकीय संस्थांचा धर्माशी काहीही संबंध असता कामा नये त्या धर्मनिरपेक्ष असावला ह्याच गांधींनी धार्मिक संस्थाना किंवा त्यांच्या शाखांना सरकारी अनुदान देण्यास विरोध केला. कारण गांधींच्या मते ही शासनाची जबाबदारीच नव्हे कोणतीही धार्मिक संघटना तिच्या सदस्यांच्या बळावर टिकू शकत नसेल तर ती तिथेच नसते. तुम्हाला तुमचा धर्म एखादा प्यात असेल तर तो टिकावा म्हणून लागणारा तिची तुम्ही स्वकष्टाने जमवायला ह्या म्हणून त्यांचा पहिला महात्माच मुरा असा होता की आपल्या देशाच शासन धर्मनिरपेक्ष असाय आणि सार्वजनिक जीवनात धर्मांचा महात्माच स्थान किंवा गांधींनी मांडलेला दुसरा महात्माच मुरा असा की कोणताही धर्म परिपूर्ण असू शकत नाही तसाय कोणताही देशसुद्धा पूर्णपणे निर्दोष असू शकत नाही हे प्रत्येकाने मान्य करते पाहिजे. एकदंरित संघर्षण संभवाव माननारे गांधीजी धर्मांचे पुरस्कर्ते होते परंतु शासनाचा कोणताही धर्म नसावा यदिविद्यार्थी होते. साम्यवादामध्ये काळ गास्तेने धर्मांचा अफुची गोळी माणून धर्म नाकारला आहे परंतु अजुनिक साम्यवादी घेऊने लोकांचा धर्म मानण्याचे स्वातंत्र्य दिले परंतु राजकारणाशी धर्माची सांगड घालता येनात नाही याचे बंधन घातले.

अहिंसा विषयक विचार- अहिंसा हा गांधी विद्यार्थ्यांचा आत्मा आहे. गांधीजींनी केंद्र क्षेत्र बायबलचे प्रवचन व टॉलस्टॉयाच्या प्रथातून अहिंसेच्या तत्वज्ञानाचा स्वीकार केला व भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीत त्यांचा यशस्वी प्रयोगही केला. मानवी मन हे हिंसेला नकार देत हे ओळखून गांधींनी अहिंसा लोकांच्या मनात रुजवली. लोकांची मन जिंकून प्रचंड विरहसातर्पता कमावली. बहुसंख्य लोकांना एकत्र करावय असेल तर अहिंसा हेच ताल्य स्वीकारवे लागत बहुसंख्य लोक एकत्र जाते असता त्याच रूपांतर झुडीत होवू नये

कारण सुदीर्घ विचार मसाले हिसेच्या मार्गान घालणारे लढे माझी मुख्य पावटजी तुडवतात त्यातून फक्त आणि फक्त नुकसानच होत याची जाणीव गांधीजींना होती आज आंतरराष्ट्रीय पातळीवर दहशतवाद, माजोवाद मोठ्या प्रमाणात हिंसा घडवून आणत आहे ही हिंसा धांबविण्यासाठी महात्मा गांधींच्या अहिंसेच्या तत्वज्ञानाची आवश्यकता आहे गांधीजींच्या या विचारांची प्रासंगिकता ओळखून जागतिक शांततेसाठी प्रयत्न करण्याच्या संयुक्त राष्ट्रसंघाने महात्मा गांधींच्या जन्मदिवस संपूर्ण विश्वात जागतिक अहिंसा दिन म्हणून साजरा करण्याची घोषणा केली. इतकेच नव्हेत तर गांधी हा विश्वट लंघार करण्यासाठी दिग्दर्शक रिचर्ड अँटनबरो भारतात आले तेव्हा अनेक भारतीयाना कुतूहल वाटले एक भारतीय दिग्दर्शकाने त्यांना प्रश्न विचारला अमेरिकेच्या स्वातंत्र्य लढायासाठी हाती तलवार घेऊन लढणारा जोर्ज वॉशिंग्टन तुमच्या लभोर होता आपलेतहाच टी व्हेलेरा, रशियाचा लेनिन् इटलीचा गॅरिबोल्दी आणि चीनचा माओ लो तुम्ही मात्र एवढे सारे नेते सोडून तुम्ही गांधींवर विश्र्वाट करणाला का आतात? तीस त्यांनी उत्तर दिले "देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी हाती तलवार घेऊन लढणारे नेते प्रत्येक देशातच लढले आहेत मात्र स्वातंत्र्यासाठी निःशस्त्र लढा देणार नेते फक्त तुमच्याच देशात झाले आणि तो गांधी होता. यावरून आपल्याला गांधीजींच्या अहिंसक विचारांचे महत्व कळून येते.

सर्वादयाची संकल्पना- सर्वांचे कल्याण करण्यासाठी गांधीजींनी सर्वादयाची संकल्पना मांडली. सर्वादयाने हृदय परिवर्तनावर भर दिला जातो. गांधीजींच्या मते प्रत्येक माणसात माणुसकीचा अंश वाहत असतो म्हणजेच तो दयाशील असतो त्यामुळे त्याचे हृदय परिवर्तन करता येते. या सार्वनाय्याच माध्यमातून आधार्य विनाश भावनेची भूदान, ग्रामदान ही चळवळ राबविली व त्यांना प्रबंध प्रतिसादही मिळाला. आज फेसबुकचा मालक मार्कझुकेर बर्ग असो या अन्य अनेक उद्योगपती त्यांनी आपली संपत्तीचे दान केलेले आहे.

स्वदेशी वस्तूच्या वापरासंबंधी विचार- गांधीजींचे स्वदेशीचे आंदोलन परदेशी वस्तूवर बहिष्कार घालण्यापासून झाले होते. इंग्रजांची आर्थिक कोडी करण्यासाठी गांधीजींनी स्वदेशात निर्मित वस्तूचा वापर भारतीयानी करावा असे आवाहन केले होते.

त्याला भारतीय जनतेकडून प्रबंड उभारण्यात आले. यालाच अनुसरून गांधीजींनी घरच्याघर वस्तू कातून खादीचे वस्त्र उभारण्याचा मार्ग सुचवून प्रत्येकाच्या मनात जागृता देशविषयी आपलेपणाची भावना निर्माण होती. स्वातंत्र्यानंतर भारताने मिश्र अर्थव्यवस्था स्वीकार करून देशाचा आर्थिक विकास घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला परंतु 1991 मध्ये भारताने खुल्या अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार करावा लागला त्यामुळे आज देशात घुषा आर्थिक साक्षरता निर्माण होताना दिसत आहे. विदेशी कंपन्या भारताचे मोठ्या प्रमाणात आर्थिक शोषण करून घेत आहेत. यावर उपाय म्हणून आपल्याला स्वदेशात निर्मित वस्तूचा वापर करणे वाढवणे वस्तूच्या नावाखाली होणारी आर्थिक सुधारणा घेईल त्यासाठी गांधीजींच्या स्वदेशी धोरणाचा अवलंब करावा लागेल.

मूल्यमापन- महात्मा गांधींचे अनेक विचार वर्तमानकाळीन परिस्थितीच्या अनुषंगाने महत्त्व आहेत. म्हणूनच टाईम्स या जगप्रसिद्ध साप्ताहिकाने 20 व्या शतकातील सर्वात प्रभावी व्यक्ती म्हणून गांधीजींची नाव घेतली आहे. ही त्यांच्या कार्याची व काळातील विचारांची पावटी मानावी लागेल.

संदर्भ ग्रंथ :-

- 1) धर्माधिकारी चंद्रशेखर, माणूसनामा, धोर्षी प्रकाशन अमळनेर 1988
- 2) सुमन ओक, अनुवादक लेख गांधी - 21 व्या शतकाच्या तदर्भात कृतापत्र अक्षरनामा दि 2 जुलै 2018
- 3) पवार जयसिंगराव, हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर 1992
- 4) सिंग सविता, सत्याग्रह माहिती व सूचना प्रसारण मंत्रालय भारत सरकार प्रकाशित, दिल्ली 2007
- 5) गुप्ता पी.के. गांधीयन सत्याग्रह अँड नॉन व्हायलेंट मूवमेंट, स्वस्तीक प्रकाशन, दिल्ली 2008
- 6) यशपाल जैन, संपादक गांधी दर्शन सस्त साहित्य मंडळ प्रकाशन नवी दिल्ली 2009
- 7) गोखले दान गांधीजी मान्य नि महामानव, मोठे प्रकाशन गृह, मुंबई 2008
- 8) गांधी मो.के सत्याग्रह प्रयोग, रिया पब्लिकेशन कोल्हापूर 2013
- 9) वर्मा डी.आर. अँड इवरी एस.आर. गांधीयन सत्याग्रह अँड हिज टैकनीक कॉमनवेल्थ दिल्ली 2005

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
Marathi Part - V

Ajanta Prakashan

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjfactor.com

❧ CONTENTS OF MARATHI PART - V ❧

अ. क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	भारतीय शेतकऱ्यांच्या आंदोलनातील शेतकरी संघटनेचे योगदान डॉ. पुरुषोत्तम सं. माहोरे	१-५
२	शाब्दत शेतीतून पर्यावरण संतुलन प्राचार्य डॉ. संगय धनवटे	६-९
३	भारतीय शेतकऱ्यांच्या भौगोलिक, सामाजिक व आर्थिक समस्यांचे विकीर्णक अभ्यास प्रा. विखिल एम. देशमुख	१०-१३
४	भारतीय व्यवस्थापन आणि शेती डॉ. दत्तात्रय रा. घुमाळे	१४-१८
५	शेतकरी संघटनांच्या चळवळी व आंदोलने प्रा. डॉ. बी. एम. नरवाडे	१९-२४
६	भारतीय शेतीचा इतिहास प्रा. डॉ. नीता तिबारी	२५-२९
७	नागरिकरणाचा शेती व्यवसायावरील परिणाम प्रा. सुधीर लुंगे	३०-३४
८	शेतकरी महिलांच्या सामाजिक विकासामास सहाय्यक योजना डॉ. मधुकर दलपतराव वडले	३५-३८
९	कृषीमूल्य व भारतीय शेती प्रा. डॉ. राजेंद्र एन. बोरसे	३९-४१
१०	विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येची कारणे, परिणाम व उपाय प्रा. डॉ. मेघराज आर. शिंदे	४२-४७
११	विदर्भातील सिंचन आणि अनुशेषाचे उद्बोधन प्रा. डॉ. आर. जी. सुरळकर	४८-५५
१२	सामाजिक कवितेतून व्यक्त झालेले शेतकरी जीवनाचे वास्तव्य प्रा. डॉ. प्रमोद दामोदर देवके	५६-५९
१३	शेतकऱ्यांच्या समस्यांचे विरलेषणात्मक अभ्यास प्रा. अमरिष एस. गावडे	६०-६५

१. भारतीय शेतकऱ्यांच्या आंदोलनातील शेतकरी संघटनेचे योगदान

डॉ. पुरुषोत्तम सं. माहोरे

महानगर पंचायत महाविद्यालय, गोंय

सारांश

विकासाधीन भारताकरिता कृषी व्यवसाय हा महत्त्वपूर्ण व्यवसाय असून १९६० च्या दशकात भारत सरकारने कृषी विकासाकरिता हरित क्रांतीची कावा घेतली. जमीन विषयक कायद्यात सुधारणा केल्या गेल्या. इतरकडे नक्षेत्र भूदान घडवून घेवून भूमिहिनता शेतकऱ्यांमध्ये कटप करणावा आले. मित्र अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार करून समाजासाठी काय सुलभ करिता देशात आर्थिक समानता निर्माण करणावा प्रयत्न केला. परंतु देशाचा अन्नदाता असणारा शेतकरी मात्र उपेक्षित राहिला. हरित क्रांतीमुळे कृषी उत्पादन भरघोस वाढ झाली. पण त्यासोबतच शेतकऱ्यांचा उत्पादन खर्चाही वाढतच गेला. शेतकऱ्यांच्या किमती वाढल्या नसल्याने शेतकरी वर्गात असंतोष निर्माण झाला. आपल्या हक्कासाठी शेतकरी वर्ग संघटीतपणे लढण्यात सज्ज झाला. त्यातून अनेक शेतकरी संघटनांचा उदय झाला. ब्रिटीशांच्या शासनकाळात शेतकऱ्यांनी शेतकऱ्यांच्या अन्वयविरोधात राज्य उभारली होती. परंतु आपल्याच भारतीय सरकार समोर शेतकऱ्यांनी राज्यराज्यी यादबंदी, धान्यबंदी, वीजवैलंबी, कर्जमुक्ती, दारूबंदी यासारख्या अभिनव तळाचा वापर करून आपल्या मागण्या माग्य करून घेण्याचा प्रयत्न केला. शेतकऱ्यांच्या साक्षात्कार शेतकरी संघटनेसारखी संघटना उदयास आली. या संघटने जैशीच प्रभावी नेतृत्व व त्यांनी केलेल्या अभिनव प्रयोगामुळे ही संघटना लवकरच शेतकरी वर्गात लोकप्रिय झाली.

महत्त्वपूर्ण शब्द

संघटना, मित्र अर्थव्यवस्था, औद्योगिक, रगतवारी, महात्माजी, कायमधारा

भारतातील शेतकऱ्यांच्या आंदोलनाचे दोन भागात विभाजन करता येते. स्वातंत्र्यापूर्वी काळातील व स्वातंत्र्यांतर काळातील आंदोलने. ब्रिटीशांच्या शासनकाळात त्यांनी शेतकऱ्यांकडून महसूल गोळा करण्यासाठी कायमधारा, रगतवारी व महात्माजी यादीचा वापर करून शेतकऱ्यांचे अधिक शोषण केले. त्यामुळे ब्रिटीशांच्या शासनकाळात संघाताचा उदय, मीळ उत्पादन करणाऱ्यांचा उदय पुन्हा व अहमदनगर येथील शेतकऱ्यांचा उदय यासारखे अनेक उदय झाले. पुढे ब्रिटीशांनीही शेतकऱ्यांच्या समस्यांचा सहानुभूतिपूर्वक विचार करून शेतकऱ्यांच्या विकासाकरिता आपल्या घोषणात बदल करून अनेक उपाय योजना केल्या परंतु त्या परिपूर्ण नव्हत्या त्यामुळे शेतकरी वर्ग भरिबीतच खिळतच पडलेला होता. स्वातंत्र्याप्रीत्यंतर शेतकऱ्यांची दुरावस्था दूर होईल अशी अपेक्षा होती. भारत सरकारने देशाच्या सर्वांगीन प्रगतीसाठी मित्र अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार करून शेतकऱ्यांचे भवितव्य नियोजन व पंचवार्षिक योजनेत गोडून टाकले. भारताने लोकशाहीच्या नीकटित राहून जमीन सुधारणा घडवून आणल्या मात्र त्या सुधारणांचे फायदे तुलनेने गरीब शेतकऱ्यांच्या श्रेष्ठ शेतकऱ्यांचा अधिक मिळाले. या सुधारत शेती उत्पादन पुरेसे न वाढल्याने अन्वयांच्याची टंचाई निर्माण झाली. त्या टंचाईला तोंड देण्यासाठी शासनाने वाढती धान्य अयात व

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
Marathi Part - V

Ajanta Prakashan

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjactor.com

❧ CONTENTS OF MARATHI PART - V ❧

अ. क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	भारतीय शेतकऱ्यांच्या आंदोलनातील शेतकरी संघटनेचे योगदान डॉ. पुरुषोत्तम स. माहोरे	१-५
२	शाब्दत शेतीतून पर्यावरण संतुलन प्राचार्य डॉ. संगय धनवटे	६-९
३	भारतीय शेतकऱ्यांच्या भौगोलिक, सामाजिक व आर्थिक समस्यांचे विकीर्णक अभ्यास प्रा. विखिल एम. देशमुख	१०-१३
४	भारतीय व्यवस्थापन आणि शेती डॉ. दत्तात्रय रा. घुमाळे	१४-१८
५	शेतकरी संघटनांच्या चळवळी व आंदोलने प्रा. डॉ. बी. एम. नरवाडे	१९-२४
६	भारतीय शेतीचा इतिहास प्रा. डॉ. नीता तिबारी	२५-२९
७	नागरिकरणाचा शेती व्यवसायावरील परिणाम प्रा. सुधीर लुंगे	३०-३४
८	शेतकरी महिलांच्या सामाजिक विकासामास सहाय्यक योजना डॉ. मधुकर दलपतराव वडले	३५-३८
९	कृषीमूल्य व भारतीय शेती प्रा. डॉ. राजेंद्र एन. बोरसे	३९-४१
१०	विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येची कारणे, परिणाम व उपाय प्रा. डॉ. मेघराज आर. शिंदे	४२-४७
११	विदर्भातील सिंचन आणि अनुशोधाचे राजकारण प्रा. डॉ. आर. जी. सुरळकर	४८-५५
१२	सामाजिक कवितेतून व्यक्त झालेले शेतकरी जीवनाचे वास्तव्य प्रा. डॉ. प्रमोद दामोदर देवके	५६-५९
१३	शेतकऱ्यांच्या समस्यांचे विरलेषणात्मक अभ्यास प्रा. अमरिष एस. गावडे	६०-६५

१. भारतीय शेतकऱ्यांच्या आंदोलनातील शेतकरी संघटनेचे योगदान

डॉ. पुरुषोत्तम सं. माहोरे

महानगर पंचायत, नांदेड

सारांश

विकासाधीन भारताकरिता कृषी व्यवसाय हा महत्त्वपूर्ण व्यवसाय असून १९६० च्या दशकात भारत सरकारने कृषी विकासाकरिता हरित क्रांतीची कावा घेतली. जमीन विषयक कायद्यात सुधारणा केल्या गेल्या. इतरकडे नक्षेत्र भूदान घडवून घेवून भूमिहिनता शेतकऱ्यांमध्ये कटप करणावा आहे. मित्र अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार करून समाजासाठी काय सुलभ करिता देशात आर्थिक समानता निर्माण करणावा प्रयत्न केला. परंतु देशाचा अन्नदाता असणारा शेतकरी मात्र उपेक्षित राहिला. हरित क्रांतीमुळे कृषी उत्पादन भरघोस वाढ झाली. पण त्यासोबतच शेतकऱ्यांचा उत्पादन खर्चही वाढतच गेला. शेतकऱ्यांच्या किमती वाढल्या नसल्याने शेतकरी वर्गात असंतोष निर्माण झाला. आपल्या हक्कासाठी शेतकरी वर्ग संघटीतपणे लढण्यात सज्ज झाला. त्यातून अनेक शेतकरी संघटनांचा उदय झाला. ब्रिटीशांच्या शासनकाळात शेतकऱ्यांनी शेतकऱ्यांच्या अन्वयाधिकारिता शस्त्र उभारली होती. परंतु आपल्याच भारतीय सरकार समोर शेतकऱ्यांनी शास्त्राधिकारिता याद्वारे, धान्यबंदी, पीकबंदी, कर्जमुक्ती, दारूबंदी यासारख्या अनेक तक्रारी वापर करून आपल्या मागण्या माग्य करून घेण्याचा प्रयत्न केला. शेतकऱ्यांच्या संघर्षांमुळे शेतकरी संघटनेसारखी संघटना उदयास आली. या शब्द जोशींचे प्रभावी नेतृत्व व त्यांनी केलेल्या अनेक प्रयोगांमुळे ही संघटना लवकरच शेतकरी वर्गात लोकप्रिय झाली.

महत्त्वपूर्ण शब्द

संघटना, मित्र अर्थव्यवस्था, औद्योगिक, रगतवारी, महात्माजी, कायमधारा

भारतातील शेतकऱ्यांच्या आंदोलनाचे दोन भागात विभाजन करता येते. स्वातंत्र्यापूर्वी काळातील व स्वातंत्र्यानंतर काळातील आंदोलने. ब्रिटीशांच्या शासनकाळात त्यांनी शेतकऱ्यांकडून महसूल गोळा करणाऱ्यासाठी कायमधारा, रगतवारी व महात्माजी याद्वारे वापर करून शेतकऱ्यांचे अधिक शोषण केले. त्यामुळे ब्रिटीशांच्या शासनकाळात संघर्षाचा उदय, पीक उत्पादन करणाऱ्यांचा उदय पुन्हा व अहमदनगर येथील शेतकऱ्यांचा उदय यासारखे अनेक उदाहरणे आहेत. पुढे ब्रिटीशांनीही शेतकऱ्यांच्या समस्यांचा सहानुभूतिपूर्वक विचार करून शेतकऱ्यांच्या विकासाकरिता आपल्या धोरणात बदल करून अनेक उपाय योजना केल्या. परंतु त्या परिपूर्ण नसल्या त्यामुळे शेतकरी वर्ग भरिबीतच शिकताच पडलेला होता. स्वातंत्र्यानंतर शेतकऱ्यांची दुरावस्था दूर होईल अशी अपेक्षा होती. भारत सरकारने देशाच्या सर्वांगीन प्रगतीसाठी मित्र अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार करून शेतकऱ्यांचे भवितव्य नियोजन व पंचवार्षिक योजनेत गोडून टाकले. भारताने लोकशाहीच्या नीकटित राहून जमीन सुधारणा घडवून आणल्या मात्र त्या सुधारणांचे फायदे तुलनेने शरीर शेतकऱ्यांच्या शीमा शेतकऱ्यांचा अधिक मिळाले. या सुधारणेंनी उत्पादन पुरेसे न वाढल्याने अन्वयांच्याची टंचाई निर्माण झाली. त्या टंचाईला तोंड देण्यासाठी शासनाने वाढती धान्य अत्यावृत्त व

रामभाऊ रूईकरांचे भारत छोडो आंदोलनातील योगदान

डॉ. पुरूषोत्तम माहोरे

सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर

स्वातंत्र्यासाठी प्राणाची बाजी लावणाऱ्या व कामगार क्षेत्रात कर्तृत्वचा डोंगर उभा करणाऱ्या रामभाऊ रूईकरांचा जन्म ८ जानेवारी १८९५ रोजी कोल्हापूर जिल्हातील, इचलकरंजी तहसीलीतील 'रूई' या गावी झाला.^१ त्यांच्या वडिलांचे नाव सखारामपंत बाजी कुलकर्णी व आईचे नाव आनंदीबाई होते. सखारामपंत कोल्हापूर संस्थानाच्या शाहू महाराजांच्या पदरी पशुरोग चिकित्सक म्हणून काम करित होते. नोकरीत असतांना सखारामपंताना त्यांच्या 'रूई' या गावची १६ एकर जमीन इनाम मिळाली आणि म्हणून पुढे ते कुलकर्णी या नावाऐवजी 'रूईकर' या नावाने ओळखले जावू लागले. रामभाऊंचे शालेय शिक्षण कोल्हापूरला राजाराम हायस्कूल मध्ये झाले. राजाराम हायस्कूल मध्ये शिकत असतांनाच रामभाऊंनी विद्यार्थ्यांची संघटना स्थापन केली करून चळवळीला सूरवात केली. ब्रिटीशांचा व संस्थानाच्या महाराजांचा रोष पत्कारावा लागेल या भीतीने त्यांना हायस्कूल मधून काढण्यात आले.^२ पुढे ते शिक्षणासाठी पुण्याला आले. पुण्यातच्या प्रसिद्ध 'फर्ग्युसन महाविद्यालयातून पदवीचे शिक्षण पूर्ण केले. नागपूरच्या मॉरीस कॉलेजमधून त्यांनी एम.ए. इतिहास व अर्थशास्त्र विषयात पदवी मिळवली. कायद्याची आवड असणाऱ्या रामभाऊंनी अलाहाबाद विद्यापीठातून वकिलीची सनदही प्राप्त केली.^३ रामभाऊंचा विवाह इ.स. १९१८ला नागपूरला एका श्रीमंत कुटुंबात उच्च अधिकारी असणाऱ्या श्री. गणपतराव लोथे (ई.एस.सी.) यांची कन्या कु. सुशिला हिच्याशी झाला. विवाहानंतर त्यांचे नाव इंदिराबाई असे ठेवण्यात आले. रामभाऊ व इंदिराबाईंच्या पोटी सहा अपत्य जन्माला आली वसंत, शरद, मधुकर ही तीन मुले तर कुसुम, मालती व सरोज या तीन मुली.^४ रामभाऊंना पैश्याचे पाठबळ नव्हते म्हणून लग्नानंतर वकिली करायची असा निश्चय करून ते नागपूरला स्थायिक झाले.

विद्यार्थी जीवनापासून त्यांच्यावर लोकमान्य टिळकांच्या विचारांचा प्रभाव होता. १९२०च्या नागपूर काँग्रेस अधिवेशनात त्यांनी सक्रीय सहभाग घेतला. त्यानंतर १९३० मध्ये महात्मा गांधींच्या नेतृत्वात सुरू झालेल्या सविनय कायदेभंग चळवळीत त्यांनी सहभाग घेतल्यामुळे दोन वर्षांची शिक्षा त्यांना भोगावी लागली. महात्मा गांधींशी झालेल्या वैचारीक मतभेदांमुळे १९३९च्या त्रिपुरा अधिवेशनानंतर सुभाषबाबूंनी २९ एप्रिल १९३९ ला भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या अध्यक्षपदाचा राजीनामा दिला. व लगेचच ३ मे १९३९ मध्ये 'फॉरवर्ड ब्लॉक' पक्षाची स्थापना केली.^५ रामभाऊ सुभाषबाबूंच्या फॉरवर्ड ब्लॉक पक्षात सहभागी झाले.

चलेजाव आंदोलन

इ.स. १९४२चे चलेजाव आंदोलन भारताच्या स्वातंत्र्य संग्रामातील अतिशय व्यापक स्वरूपाचा शेवटचा लढा होता. इ. स. १९३९ मध्ये दुसऱ्या महायुद्धाचा भडका युरोपमध्ये उडाला त्यावेळी भारताचे व्हाईसरॉय लॉर्ड लिनलिथगो यांनी भारत महायुद्धामध्ये सामील असल्याची घोषणा केली. यावेळी त्यांनी भारतात सर्वात मोठी राजकीय संघटना असलेल्या काँग्रेसशी विचारविनिमय केला नाही. इंग्लंडने आपला युद्ध हेतू आणि भारताविषयी आपली भूमिका स्पष्ट केल्याखेरीज काँग्रेस इंग्लंडच्या युद्ध कार्याला पाठींबा देवू शकणार नाही अशी भूमिका काँग्रेसने घेतली. काँग्रेसची मदत मिळावी म्हणून भारताला वसाहतीचे स्वराज्य देण्यास इंग्लंड वचनबद्ध आहे याचा पुनर्रचार व्हाईसरॉयने ऑगस्ट १९४० मध्ये केला. फेब्रुवारी, मार्च १९४२ मध्ये सिंगापूर व रंगून ही

ब्रिटीशाची नावीक ठाणी जपानने जिंकली. आझाद हिंद सेना व जपानी सैन्य भारताच्या सिमेवर येऊन ठेपले त्यामुळे ब्रिटीश चिंताग्रस्त झाले. तत्कालीन परिस्थितीच्या सखोल अवलोकनानंतर गांधीजींची पक्की खात्री पटली की इंग्रजांना भारत सोडून जाण्यासाठी निर्वाणिचा इशारा देण्यास हीच योग्य वेळ आहे म्हणून त्यांनी राष्ट्रव्यापी आंदोलनाचा निर्णय घेतला. सेवाग्रामला भरलेल्या काँग्रेस कार्यकारणीच्या बैठकीत भारत छोडोचा ठराव मांडला व तो सर्वाणूमते पारित करण्यात आला. गांधीजींनी यावेळी “करा किंवा मरा” अशी घोषणा केली व सर्व भारतीयांनी या आंदोलनात सहभाग घ्यावा असे आवाहन केले.

मुंबईचे काँग्रेसचे अधिवेशन संपवून नागपूर—विदर्भातील नेते परत असतांना मलकापूर स्टेशनवर त्यांना अटक करण्यात आली. महात्मा गांधींनी भारत छोडो आंदोलन सुरू केल्यानंतर रामभाऊंनी वार्ताहरांना मुलाखत देतांना म्हटले “महात्मा गांधी आणि काँग्रेस पक्षाची कार्यकारी समिती आता सुभाषचंद्र बोस आणि फॉरवर्ड ब्लॉकच्या पदचिन्हावर चालत आहे. इ. स. १९३९ च्या त्रिपुरी अधिवेशनात आणि १९४० च्या रामगड येथील अधिवेशनात सुभाषबाबूंनी जे सांगितले तेच महात्मा गांधी आणि काँग्रेसचे पक्षप्रमुख नेते करित आहेत.”^६ पुढे ते म्हणले “इ.स. १९३९ मध्ये सुभाषबाबूंचा पराभव झाला पण १९४२ साली वर्ध्याला ते विजयी झाले”^७ तसेच “त्यावेळी काँग्रेसने फॉरवर्ड ब्लॉक पक्षाला बेकायदेशीर घोषित केले परंतु काँग्रेस वर्किंग कमेटीच्याच माध्यातून पक्ष पुन्हा जीवंत झाला आहे.”^८

९ ऑगस्ट १९४२ रोजी मुंबई प्रमाणेच नागपूर शहरातही सर्व भागातून सरकारी दडपशाहीच्या निषेधार्थ लोकांनी मिरवणूका काढल्या. चौकाचौकात एकत्र येवून लोकांनी सरकारच्या विरोधात घोषणा दिल्या व राष्ट्रीय नेत्यांचा जयजयकार केला.^९ काँग्रेसच्या वरिष्ठ नेत्यांना सरकारने पकडल्याच्या निषेधार्थ ९ ऑगस्ट १९४२ च्या संध्याकाळी चिटणीस पार्कच्या मैदानात सभेचे आयोजन रामभाऊंनी केले. मात्र इंग्रज सरकारने सभा घेण्यावर बंदी घातली तरीही रामभाऊंनी आपल्या सहाकाऱ्यांना सभेच्या प्रचाराची व आयोजनाची जबाबदारी सोपवून नागपूरातील नेत्यांशी त्यांनी स्वतः संपर्क साधून सभेला येण्यासाठी आग्रह केला. सरकार सभा घेण्याच्या विरोधात असल्यामुळे सरकारने सभेसाठी मंच आणि ध्वनीक्षेपकही मिळू दिला नाही, व सैनिकांना सशस्त्र सभेच्या ठिकाणी उपस्थित राहण्याचे सांगितले. ही वार्ता रामभाऊंना कळताच त्यांनी नागपूर शहरात प्रत्येक वस्तीत असणाऱ्या आखाड्यांच्या प्रमुखांना संपर्क साधून त्यांना शस्त्रासहीत सभा स्थळी येण्याची विनंती केली व पोलीसांच्या मागे काही अंतरावर उभे रहावे असे म्हटले. सभेपूर्वी नागपूरातील काही नेते रामभाऊंना भेटून सभा न घेण्यासंबंधी बोलले पण रामभाऊ मागे हटले नाही. संध्याकाळी हजारोंच्या संख्येने लोक चिटणीस पार्कवर एकत्रित झाले.^{१०}

वातावरण तापलेले होते कोणत्याही क्षणी काय होईल हे सांगता येत नव्हते इतक्यात भाई तिमाजी महाजन, विठोबा बळवाईक, विनायकराव सुर्यवंशी, सौ सुभागाबाई काशीकर, शेल्लेकर वकिल आणि इतर नेत्यांनी सैनिकांच्या मध्ये घुसून एक टेबल ठेवला. सर्वप्रथम रामभाऊ टेबलावर उभे झाले. लोकांची उत्सुकता वाढलेली होती सोबतच भितीही वाटत होती. पुष्कळशे नेते भीतीमुळे सभास्थळी आलेले नव्हते. रामभाऊंनी बोलायला सुरवात केली ते म्हणाले “मी जिल्हाधिकारी साहेबांना विनंती करतो की ही सभा कायदेशीर असल्यामुळे पोलिसांना या ठिकाणहून हटविण्यात यावे, सभेचे कार्य शांततेने चालेल. आम्हाला सरकारी धोरणाचा निषेध करण्याचा अधिकार आहे. जर आपण लाठया चालविल्या तर येथे रक्ताच्या नदया वाहील

म्हणून कृपया शिपायांना येथून हटविण्यात यावे.” जवळपास एक तास रामभाऊ बोलत राहिले “इंग्रज सरकारला माझे आव्हान आहे” असे म्हणून त्यांनी आपल्या अंगावरचा कोट काढला व म्हणाले “हिंमत होगी तो चलाव गोली” त्यांची ही घोषणा ऐकून सभेला जमलेला जमाव आणि खुद्द सैनिकही थक्क होऊन त्यांच्याकडे पाहतच राहिले. लोक निषेध व जिंदाबादचे नारे लावत राहिले. शिपायी आपल्या जागी उभे राहिले. रामभाऊनंतर तीन चार नेत्यांची भाषणे झाली त्यामध्ये सौ. सुभागाबाई काशीकर, शेलेंकर हे होते. या प्रसंगी कोणताही अनुचित घटना घडली नाही. चिटणीस पार्कच्या सभेनंतर रामभाऊंवर कोणतीही कार्यवाही सरकारने केली नाही. १० ऑगस्ट रोजी नागपूरात सार्वत्रिक हरताळ पाळण्यात आला. शहरातील सर्व लहान मोठी दुकाने, विद्यालय, आणि बाजारपेठा बंद राहिल्या.^{११}

१२ ऑगस्ट १९४२ रोजी सरकारच्या सभाबंदीच्या आदेशाला न जुमानता चिटणीस पार्कवर पुन्हा सभा घेण्यात आली. डॉ. चोळकरांच्या अध्यक्षतेखाली झालेल्या सभेत जवळपास १५,००० लोक उपस्थित होते व रामभाऊ, बी. जी. देशपांडे, डॉ. परांजपे, अनुसयाबाई काळे यांनी सभेत प्रक्षोभक भाषणे केली.^{१२}

रामभाऊंवर सरकारची करडी नजर होतीच, कदाचित सरकार वातावरण शांत होण्याची वाट पहात असावे. शेवटी २३ सप्टेंबर १९४२ला रामभाऊंना पकडण्यात आले व तीन वर्षांची शिक्षा सुनावण्यात आली.^{१३} त्यावेळी रामभाऊंना पकडल्याच्या निषेधार्थ नागपूरातीलच नव्हेतर पुलगाव व हिंणघाटच्या कामगारांनीही संप केला.^{१४} सुरवातीला थोडे दिवस त्यांना नागपूरच्या तुरूंगात ठेवण्यात आले त्यानंतर वेलोर व उर्वरित तुरूंगवास त्यांनी शिवनी येथे भोगला. याच काळात त्यांची भेट विनोबा भावंेशी झाली दोघेही सोबतच तुरूंगात होते.

तुरूंगातही रामभाऊ स्वस्थ बसले नाही. महात्मा गांधींनी केलेल्या २१ दिवसाच्या उपवासाबद्दल सहानुभूती म्हणून त्यांनी ११ ते १७ फेब्रुवारी १९४३ ला सात दिवसाचा उपवास केला.^{१५} तीन वर्षांच्या दीर्घ कारावासानंतर सप्टेंबर १९४५ मध्ये शिवणीच्या तुरूंगातून रामभाऊंची सुटका झाली. ११ सप्टेंबरला नागपूरच्या स्टेशनावर रामभाऊंचे भव्य स्वागत करण्यात करून प्रचंड मिरवणूक काढण्यात आली. यावेळी कामगारांच्या आनंद गगणात मावेनासा झाला कारण त्यांचा वाघ तीन वर्षांनंतर डरकाळी फोडण्यासाठी पुन्हा सज्ज होणार होता.

स्वातंत्र्याच्या धगधगत्या यज्ञकुंडात आपल्या प्राणांची बाजी लावणारे रामभाऊ लोकमान्य टिळकांच्या आक्रमक विचारांचे जरी समर्थक असले तरी त्यांनी महात्मा गांधींच्या असहकार आंदोलन, सविनय कायदेभंग चळवळ, व भारत छोडो आंदोलनात सहभाग घेतला. सुभाषबाबूंनी फॉरवर्ड ब्लॉक पक्षाची स्थापना केल्यावर सुभाषबाबूंच्या देशसेवेच्या कार्यात त्यांना मोलाची साथ दिली व स्वातंत्र्य चळवळीत अनेकदा तुरूंगवासही भोगला. म्हणूनच रामभाऊंचे स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान अमूल्य असे होते.

संदर्भ :-

- १) डॉ. भा. रा. अंधारे, मॉरीस कॉलेजची बखर, सुविचार प्रकाशन नागपूर २०११, पृष्ठ २४६
- २) डॉ. शांता कोठेकर, डॉ. भा. रा. अंधारे, नागपूर नगरी त्रिशताब्दी इतिहास ग्रंथ, नागपूर नगरी त्रिशताब्दी इतिहास महोत्सव समिती, पृष्ठ ४१०
- ३) साप्ताहिक चर्चा (नागपूर) २० मार्च १९९४, पृष्ठ ०६
- ४) मालती रूईकर, रामभाऊ रूईकर जीवन चरित्र, रूईकर स्मारक समिती प्रकाशन, नागपूर पृष्ठ १५

- ५) नागपूर जिल्हा गॅझेटियर, भाग- १, २००५, पृष्ठ २४७
- ६) P. S. Chopra (ed.) Quite India Movement: British Secret Report,
Thompson press India ltd- 1976, p- 254
- ७) श्रीपाद केळकर, छोडो भारत, कॉन्टीनेंटल प्रकाशन पुणे, २००३ पृष्ठ ७३
- ८) K. K. Choudhary, Quite India Revolution the ethos of
The Central direction, Popular Prakashan Mumbai, p- 74
- ९) राजाभाऊ मंगळवेढेकर, अखेरची झुंज, अरूण पाडगावकर सदाशिवपेठ पुणे, पृष्ठ १३२
- १०) A. B. Bardhan, Malti Ruikar, (ed) Rambhau Ruikar Birth
Centenary celebration Souvenir, 1995, p- 25
- ११) राजाभाऊ कुलकर्णी, श्रीपाद केळकर, जळते दिवस पेटती माणसे,
गोपाल मोकाशी १९८६ पृष्ठ १२७
- १२) डॉ. नंदकिशोर बच्छराज व्यास, नागपूर नगर व स्वतंत्रता आंदोलन, पृष्ठ २४४
- १३) डॉ. शं. गो. कोलारकर, आधुनिक विदर्भाचा इतिहास, मंगेश प्रकाशन नागपूर, पृष्ठ २०२
- १४) वर्धा जिल्हा गॅझेटियर, पृष्ठ २४५
- १५) रामभाऊ रूईकरांनी १७ फेब्रुवारी १९४३ ला तुरंगातून पाठविलेले मूळ पत्र

AN INTERNATIONAL PEER REVIEWED & REFERENCED JOURNAL
**SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL
FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES**

APRIL-JUNE, 2021, VOL- 10, ISSUE- 51

Special Issue of Department of History,
Lokmanya Mahavidyalaya Warora, Dist. Chandrapur (MS)

5th June 2021

**RECENT
TRENDS
IN
MODERN
HISTORY**

Chief Editor

Dr. Subodh Kumar Singh

Principal

Editor

Dr. Dipak P. Lenkar

Head, Dept. of History

67	अजयपूर महाराष्ट्रातील प्रमुख वीरगज डॉ. अमरनाथ या. बोंबडे	322-323
68	राष्ट्रांत श्री तुळजाजी महाराजांचे, राष्ट्रीय एकतामतेतंबळी विचार डा. डॉ. भारत वि. नखारे	326-327
69	कावितेकारक : वीर बाबुराव होडगाळे डा. डॉ. डी. एम. कावडी	330-331
70	बंघितांचा इतिहास डॉ. कल्याण एम. सांगोळे	334-338
71	साम्राज्यम् : इतिहास घडवणाऱ्या साम्राज्या इतिहासलेखनाचे शास्त्र श्री. सुमन्य टीपक अत्रवर्णे	339-341
72	स्वयंभू श्री. हरिहर महादेव मंदिराचा इतिहास डा. डॉ. योगेश्वर नारायण भांडार	342-345
73	स्थानिक इतिहास आणि त्यामधील प्रमुख घटक डा. डॉ. अशोक रामदेव पाटील	346-348
74	ब्रिटिश कालीन चंद्रपूर नगरपालिकेतील सार्वजनिक शिक्षण सुधारणा डा. डॉ. योगेश्वर नारायण भांडार	349-351
75	चंद्रपूर व गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासींचे वैभवशाही पण दुर्लक्षित लोकसाहित्य एक मागोवा डा. संदीप पुंडलिक नारायणे	352-356
76	बंगलादेशातील महासुभाव चंद्रपूर: एक सामाजिक क्रांती डॉ. गणेश बी. वसडे	357-362
77	कासेगाव येथील प्राचीन शिव मंदिर एक अभ्यास डॉ. रविवर्धन जाधव & श्री. ज्ञानेश्वर सतिश झारकर	363-368
78	सबाल्टर्न लेखनप्रवाह आणि भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीत चंद्रपूर जिल्ह्यातील बंघितांचे योगदान डॉ. पुत्रबोलाल मारोरे	369-373
79	विस्थाप्य शासकातील भारतीय मुस्लीम बियांची स्थिती डु. सानिया सफ़्फ़ावरखान पठाण	374-378
80	भारतातील स्त्रीयांच्या उन्नतीची चळवळ डा. कांबळे शिवाजी ईरबा	379-383
81	बांगलादेश संदर्भात इंदिरा गांधी यांचे कर्तृत्व डा. शिवधरण धाडे	384-386
82	सातपुडा पर्वतरांगातील आदिवासींचे सण-उत्सव डा. डॉ. रघुनाथ धनालाल चौधरी	387-392
83	सौकार डॉ. सविता खोत	393-398

सवालचर्चा लेखनप्रवाह आणि भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीत चंद्रपूर जिल्ह्यातील बंधीतांचे योगदान

डॉ. सुशोभताम माहोरे

इतिहास विभाग, लखनार पब्लिक महाविद्यालय, चंद्रपूर

संक्षेप

स्वातंत्र्य आनुवंशिक धारणा इतिहास अभिजन वर्गाने लिहिलेला असल्यामुळे तो अभिजन केंद्रित झालेला असून स्वातंत्र्य चळवळीचे हेर चरित्र देण्यात आलेले आहे. कोणत्याही व्यापक चळवळीत वसमूहाचा, वंचित गटाचा सहभाग महत्त्वाचा असतो. त्याशिवाय चळवळ व्यापक व प्रभावी होत नाही. परंतु आजपर्यंतच्या इतिहास लेखकांनी त्याची दखल घेतली नाही. अशा बंधीतांच्या कार्याची दखल देण्याकरीता इतिहासात सवालचर्चा लेखनप्रवाह उदयास आला. तत्कालीन इतिहास किंवा सवालचर्चा स्टडीज हा विचारप्रवाह मार्क्सवादी भूमिका लक्षात घेऊन १९६६ साली इंग्लंड मध्ये मांडण्यात आला. भारतामध्ये ऑटिनिओ ग्रामची यांच्या प्रभावातून सवालचर्चा हा विचारप्रवाह रुजविल्याचे कार्य डॉ. रणजित गुहा यांनी केले. महान्या गांधींच्या विचारांनी प्रभावित होऊन अनेक देशभरानी स्वातंत्र्याच्या बंधुगटाच्या चळवळीत आपल्या ज्ञानाची अदापूर्ती दिली. महान्या गांधींच्या दीर्घस्तंभ मानल्याच्या गांधीजींच्या भुगत घालण्याच्या व्यक्तीमात्राने संपूर्ण चळवळीत प्रेरणा दिली. महान्या गांधींनी भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे नेतृत्व स्वीकारल्यानंतरच स्वातंत्र्याची चळवळ छान्या अर्थाने जनसज्जत झाली आणि जनसज्जतांचा विरोधता. महिलांचा सहभाग वाढला. चंद्रपूर जिल्ह्यातील लोकांनी असहकार चळवळ, प्रौढा सत्याग्रह, लखनार कापरेचे चळवळ, स्वतंत्रता सत्याग्रह आणि भारत छोडो आंदोलनात हिरीरीने सहभाग घेतला परंतु त्यांच्या कार्याची दखल घेताही केले नाही.

सवालचर्चा शब्द- सवालचर्चा स्टडीज, मार्क्सवादी, पुनर्मांडणी, असहकार आंदोलन, प्रौढा सत्याग्रह

इतिहास - इतिहास म्हणजे सततचळवळ, इतिहास म्हणजे राजकीय गोंधळ, इतिहास म्हणजे सततकाळीन राजकारण किंवा इतिहास म्हणजे संस्मरणेप घटनेचे निवेदन अशा इतिहासाच्या विविध व्याख्या आता पूर्णपणे बदललेल्या आहे. भूतकाळ आणि वर्तमानकाळ यांच्यात सतत चालणारा संवाद म्हणजे इतिहास होय. भूतकाळातील घटनांकडे बघण्याचा दृष्टिकोन वर्तमानकाळात सतत बदलत असतो म्हणूनच इतिहास लेखन ही सतत चालणारी अखंड प्रक्रिया आहे. इतिहासचे तत्त्व डॉ. राज टोडंडित यांच्या मते इतिहासकार हा मायकेलेजेलेला काळा असावा लागतो. मायकेलेजेलेला हा एक शिल्पकार होता. त्याला एकाच प्रश्न विचारला नू एवढी सुंदर मूर्ती कशी घडवलीस त्याका मायकेलेजेलेला उगार दिले की मूर्ती मी घडवित नाही ती दगडात असतेच मी फक्त आजूबाजूचा अनावरणक दगड बाजूला केला अर्थात मूर्ती जो दगडात असतो तरी ती शोधण्यासाठी तीव्र विचार आणि नजर आवश्यक असतो. असेच इतिहासकाराने देखित असतो. इतिहास ही एक सर्जनशील कला आहे. एखादी व्यक्ती, स्थल किंवा घटना यावर जो प्रथम लेखन झालेले असले तरी पुढे त्यावर लेखन करता येऊ शकते कारण नवनवीन संदर्भ साधनांची उपलब्धता, नवीन विचार काल्याची क्षमता व प्रत्येक व्यक्तीचा त्याकडे पाहण्याचा वेगवेगळा दृष्टीकोन यानुसार इतिहासची पुनर्मांडणी करता येते.

२० व्या शतकाच्या मध्यकाळापर्यंत राजे, राजवाडे, युध्द, तह अशा राजकीय घटनांवरच इतिहासचे लेखन झालेले आहे. समाजातील राजकीय घटनांबरोबर सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक घटनासुद्धा तेषढव्याच महत्त्वाच्या आहे. असा नवीन विचार युरोपेक लागला या स्वविचारांमुळे प्रादेशिक, स्थानिक स्त्री-वादी, साम्राज्यवादी, राष्ट्रवादी, सवालचर्चा, मार्क्सवादी असे विविध विचारप्रवाह इतिहासलेखन पध्तीचा उदय झाला. या सर्व विचारप्रवाहांच्या माध्यमातून इतिहासाची पुनर्मांडणी मोठया प्रमाणात होऊ लागली. तत्कालीन इतिहास किंवा सवालचर्चा स्टडीज हा विचारप्रवाह मार्क्सवादी भूमिका लक्षात घेऊन १९६६ साली इंग्लंड मध्ये मांडण्यात आला. इतिहासकारांनी, उच्चवर्गीयांनी दुर्लक्षित केलेल्या व ऐतिहासिक विकासाच्या प्रक्रियेत बंद व निष्क्रिय म्हणून उपेक्षिलेल्या समाजाच्या घरातील गटाचा अभ्यास सुरू केला. या विचार प्रवाहाला एडवर्ड होमसन यांनी 'हिस्ट्री ऑफ टाउन विलेज' असे संबोधले आहे. त्यामध्ये ऑटिनिओ ग्रामची यांच्या प्रभावातून सवालचर्चा हा विचारप्रवाह रुजविल्याचे कार्य डॉ. रणजित गुहा यांनी केले. डॉ. रणजित गुहा यांच्यामते अभिजन म्हणजे वर्चस्वी गट होय. वर्चस्वी वर्ग रचनेत दोन गट आहे. एक परदेशी व दूसरा भारतीय. भारतीय गटात दोन गट आहेत. वरिष्ठ वर्चस्वी आणि कनिष्ठ वर्चस्वी असे पुन्हा दोन गट आहे. या दोनही भारतीय वर्चस्वी वर्गांच्या नियंत्रणाखाली वरिष्ठ वर्ग, शेतकरी वर्ग, भूतस, औद्योगिक क्षेत्रातील कामगार, सिव्हा, मुले हे सर्वजन वर्गानुवर्ष दबलेली होती. अशा घटकानाच वंचित

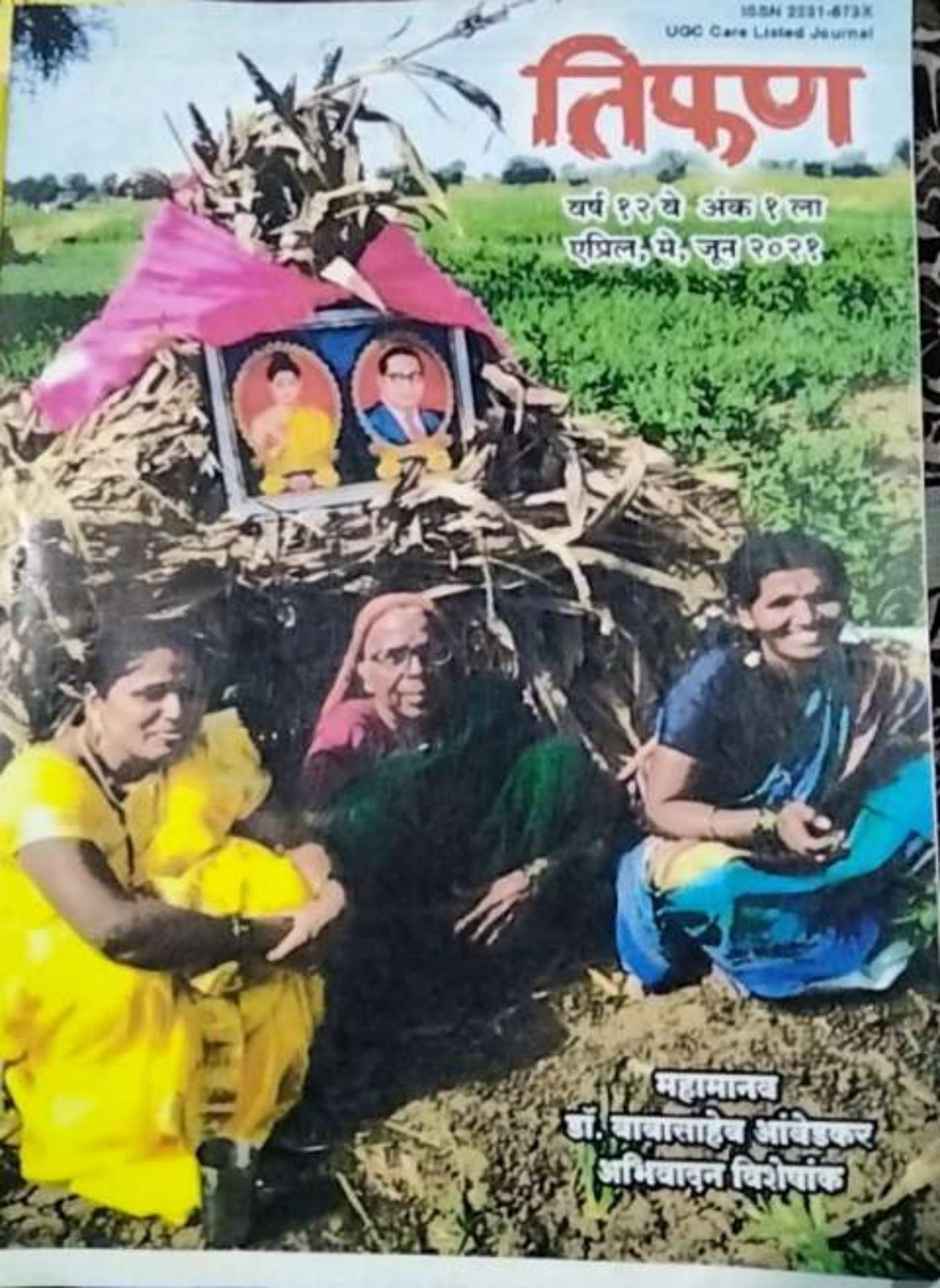
साथ आ देना, जीवनशैली जीवनशुद्धि एवं संस्था व अनुभवजन्य साक्षात्कार जाचरी विधा करके अत्यन्तक जाड़े लघुलिपि
साथ करवाने सर्व उपयुक्तता गरी। आधुनिक भारतान्ता सामाजिक, राजकीय, राष्ट्रीय, आर्थिक, शैक्षणिक व सांस्कृतिक क्षेत्रा लीक
जाड़े योगदान जाचवाने आहे. यहाथा यथोपयुक्त वेतुनसाखानी पंढरपुा जिल्हापालीक बधीत चपुताने अमरावत पञ्जवड, डीए सायबड,
अपेक सायबड पञ्जवड, सायबडीक सायबड आनि भारत जोडो आंदोलनात विविधीने सहभाग घेतला. भारतान्ता स्वातंत्र्य पळवडीक
अपेक सायबड बधीत याने कोलेजक जाचवीची यहाती परते

संदर्भ सूची-

कोलेजक डॉ. ए. से. आधुनिक विदर्भाक इतिहास, मनेश प्रकाशन नागपूर २००३
सकाठी नि. आ. आधुनिक विदर्भाक इतिहास (१८४३-१९५०), मनेश प्रकाशन, नागपूर, २००३
राजो कोलेजक, भारतीय स्वातंत्र्य लढा व नागपूर, खोलेकी, नागपूर
साय डॉ. सुकिरणे, नागपूर नगर व स्वातंत्र्य आंदोलन (१८५३-१९४७), विहकें डेस, नागपूर २००१
डि.एस.के. प्रसाद, भारतीय स्वातंत्र्य संग्राम मे नागपूर, मॅग मित्र १९८४
साय डॉ. ए.ए.सी. भारतान्ता स्वातंत्र्य लढायात वैदर्भिक महिलांचे योगदान, मनेश प्रकाशन, नागपूर,
बडने सुपड १९७२ वा पिपूा कोठी संग्राम, अमर प्रकाशन नागपूर, २००२
बडने डॉ. जे.ए. कालावर्षे मांडीक व भारतीय इतिहास लेखनशैलीक सिखायात. समान उपेकन इतिहास अंक १७१, २००७
कोलेज डॉ. साय, इतिहास वर आनि तपयान, प्रकाशन नागपूर, २००५

तिफुण

वर्ष १२ वे अंक १ ला
एप्रिल, मे, जून २०२१

महामानव
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
अभियादन विरोधांक

26	धरपूर निलयातील आवेडकरांचे घडवडोव ऐतिहासिक अभ्ययन - प्रा. प्रफुल राजुरवाडे	156
27	डॉ. बाबासाहेब आवेडकर व दलित घडवड - प्रा. किशोर चोरे	167
28	डॉ. बाबासाहेब आवेडकर - एक द्रष्टे विचारवंत डॉ. पी. एस. माहोरे	172
29	डॉ. बाबासाहेब आवेडकरांचे शैक्षणिक कर्तृत्व - छत्रपाल लामकाने	178
30	डॉ. बाबासाहेब आवेडकरांची भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनातिल भूमिका . प्रा. परेड नरसिंग सुर्वेवंशी	183
31	विदर्भ शेतीविषयक प्रश्ने आणि डॉ. बाबासाहेब आवेडकरांचे कृषीविषयक विचार : एक समिक्षात्मक विश्लेषण - प्रा. राजू लिपटे	188
32	महिलांचे कैवारी : डॉ. बाबासाहेब आवेडकर - प्रा. डॉ. निवासराव अधिकराव यरेकर	194
33	भारततल डॉ. बाबासाहेब आवेडकर यांचे समाजाभिमुख कार्य : ऐतिहासिक अभ्यास - डॉ. व्यास सौ. पी.	197
34	डॉ. बाबासाहेब आवेडकर यांचे आर्थिक विचार - प्रा. जगदीश रामभाऊजी वाटमोडे	201
35	भारताच्या परराष्ट्रीय घोरणासंदर्भात डॉ. बाबासाहेब आवेडकरांची भूमिका - डॉ. पदमाकर प्रेमदास दारोडे	208
36	डॉ. बाबासाहेब आवेडकर यांचे शैक्षणिक विचार - डॉ. उज्वला तेजराम कापगते	216
37	डॉ. बाबासाहेब आवेडकरांचे शैक्षणिक विचार आणि कार्ये - प्रा. डॉ. राजू लोटन मदाने	223
38	बाबुराव बागुलांच्या वाडमयातील आवेडकरी कथा - ज्ञानेश्वर गोविंदराव मुंडे	229

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - एक द्रष्टे विचारवंत
डॉ. पी. एस. माहोरे

२१ व्या शतकातील भारतासमोर अनेक अडचणी आहेत त्यापैकी सर्वांत महत्वाची समस्या म्हणजे लोकसंख्या वृद्धी आहे. भारताच्या आर्थिक विकासातील प्रमुख अडथळ म्हणून या समस्येवर ऐतिहासिक दृष्टीकोणातून प्रकाश टाकणे गरजेचे आहे. ही समस्या लवकर ओळवून सरकारने या दृष्टीने पावलं उचलली असती तर हा लोकसंख्येच्या भस्मासुराने भारताला कधीच गिळकृत केले नसते वसाहतकालीन भारतात १९२० नंतर लोकसंख्येत वाढ होवू लागली व उल्लेखनीय लोकसंख्या वाढनाच गेली लोकसंख्या वाढ ही जर याच गतीने होत गेली तर वर्तमान आणि भविष्यातील आर्थिक विकासात ती कशी अडथळ ठरू शकते हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ओळखले होते आध्यात्मिकतेच्या पाधरुनाखाली व्रतधर्म व्रताने पालन करणाऱ्या आपल्या देशात वेगाने लोकसंख्या वृद्धी झपाटयाने होत होती काही समाजसुधारक संस्था नियमनावर कार्य करित होते परंतु डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांसारखा द्रष्टा विचारवंत ज्याने जखळपी पावलं ओळवून लोकसंख्या नियंत्रणासंबंधी आगले विचार सेट १९३८ मध्येच सरकार समोर मांडलेले होते. बाबासाहेबांच्या विचारांना सरकारने त्याचवेळी गाभीर्याने घेतले असते व उपाय योजना केल्या असल्या तर आज ही परिस्थिती निर्माण झाली नसती भारत आज विकसित देशांच्या पक्षांत जावून बसला असता म्हणून अरया द्रष्ट्या विचारवंतांच्या लोकसंख्या नियंत्रण विषयक विचारांना व कार्याचा आढावा घेणे गरजेचे आहे

महत्त्वपूर्ण शब्द - मुंबई प्रांतिक मंडळ, लोकसंख्या वृद्धी, बालकांचा मृत्यूदर, स्वतंत्र मजूर पध्द, रोडपुल्ट क्रास्ट फेटोरान

करतांना या सर्व घटकांचा प्रभाव त्यामध्ये दिसून येतो. शेततीक्ष्ण प्रश्न, अल्पपुरवठ्याचा प्रश्न, रूपरथाचा प्रश्न, लोकसंख्येचा प्रश्न, वर, औद्योगिकरण आर्थिक लोकशाही इ. मुद्रपात्राचा प्रश्न आर्थिक विचार मांडून त्यावर उपायही सूचविले होते ते आजच्या काळासाठी लक्षात घेण्यासारखे आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार हा लोकशाहीचा मूळ पाया असून आर्थिक लोकशाही देशाचे आर्थिक धेज्य भोरण राजविणान्या घाटणेसाठी अवलंबून आसा असे आर्थिक विचार त्यांनी मांडले. बाबासाहेबांचे आर्थिक विचार आजही समाजातच पवी दिशा देणारे आहेत. देशाच्या वर्तमान आणि भविष्यातील आर्थिक प्रगतिचा विचार करतांना त्यांनी लोकसंख्या वाढीचा मुद्दा प्रकटाने मांडला आहे. बसाहतकालीन भारतात १९२० नंतर देशाच्या लोकसंख्येत वाढ होऊ लागली व उत्तरोत्तर लोकसंख्या वाढतच गेली. लोकसंख्या वाढ ही जर पाच गतीने होत गेली तर वर्तमान आणि भविष्यातील आर्थिक विकासात ती कशी अडसर ठरू शकते हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ओळखले होते. स्वीषान्या स्वातंत्र्याचे पुरस्कर्ते असणाऱ्या बाबासाहेबांना राष्ट्रीय नियमनाच्या लोकचळवळीचा ध्यास लागलेला होता.

इ.स. १९३७ च्या निवडणूकांपूर्वी सहा महिने आधी १५ ऑगस्ट १९३६ रोजी आंबेडकरांनी मुंबईत स्वतंत्र मजूर पक्ष स्थापन केल्याचे जाहिर करून त्याची उद्दिष्टे आणि कार्यक्रमाची प्रतिलिपि केला. स्वतंत्र मजूर पक्षाने जाहिरनाम्यात आपले आर्थिक, राज्यकारभार, सामाजिक सुधारणा, ग्रामसंघटना आणि शिक्षण विषयक भोरण स्पष्ट केले होते. नव्या राजकीय सुधारणांनुसार १७ फेब्रुवारी १९३७ रोजी प्रांतिक विधिमंडळासाठी सार्वत्रिक निवडणूक झाली. या निवडणुकीत भाषण हे डॉ. आंबेडकरांचे चिन्ह होते. मुंबई प्रांतिक मंडळातील १७५ जागांपैकी १८ जागांवर स्वतंत्र मजूर पक्षाचे उमेदवार उभे होते त्यापैकी डॉ. आंबेडकरांसहित कनिष्ठ सभागृह १४ उमेदवार निवडून आले. या निवडणुकीत कुटुंबनियोजनाची सर्वांना सक्ती करायला हवी हा निवडणूक जाहीरनाम्यात फक्त स्वतंत्र मजूर पक्ष या एकाच पक्षाचा होता. सत्तेवर येता आले नाही तरी चालेल पण भारतीयांच्या हितासाठी कुटुंबनियोजन महत्त्वाचे आहे हे त्यांनी ओळखले होते.

लोकसंख्या वाढ ही भारताच्या वर्तमान आणि भविष्यातील विकासाच्या मार्गातील अडसर ठरणार आहे याची बाबासाहेबांना जाणीव होती. त्यामुळे १० नोव्हेंबर १९३८ रोजी स्वतंत्र मजूर पक्षाच्या वतीने मुंबई विधिमंडळाच्या अधिवेशनात संतती नियमन व कुटुंबाची संख्या मर्यादीत करण्यासंबंधी गैरसरकारी बिल सादर केले. स्वतंत्र मजूर पक्षाचे अहमदनगर जिल्हातले आमदार जे रोहम यांनी हे बिल याप्रसंगी बाबासाहेब काही कारणास्तव अनुपस्थित असल्याने बाबासाहेबांच्या वतीने सादर केले. पी. जे. रोहम यांनी केलेले भाषण मराठीत असून हे बाबासाहेबांनी तयार करून दिले होते.

वार्षिक तुम्ही द्यात डॉ बाबासाहेब अंबेडकर मार्गदर्शन करताना म्हणतात अर्थिक पुनर्रचना
 झाल्यानंतरच लग्नाचा विचार करायला पाहिजे. लग्न म्हणजे जबाबदारी
 लोकसंख्येच्या समस्यांचा विचार करणेही गरजेचे आहे. जसल अपत्य असतेही पुत्र अन्तः
 पाती-पत्नीचे संबंध पैकीपुर्ण असले पाहिजे. पातीने पत्नीला गुलाम समजू नये.
 अभ्यासपूर्ण संदर्भासहित भ्रष्टण सभागृहात मांडण्यात आले होते.
 प्रमुख राजकीय पक्षांच्या विरोधामुळे हे बिल फेटाळले गेले. ८३ वर्षांपुढी या विधाने लक्षात
 करणारे दोन इष्टे लोक भारतात होते. सामाजस्वास्थ्यकार रघुनाथ धोंडो कर्वे आणि जगन्नाथ
 आर. डी टाटा. रघुनाथ धोंडो कर्वे बाबासाहेबांचे समकालीन समाजसुधारक होते. त्यांनी लोकसंख्या
 नियंत्रणाची पाळवाळ महाराष्ट्रात सुरू करून समाजस्वास्थ्य नावाच्या नियतकालीनपट्ट लोकसंख्या
 नियंत्रण, संतती नियमन आणि सेक्सचे स्वातंत्र्य या विषयांवर समाज जागृती केली. त्यांचे
 वैज्ञानिक दृष्टीकोनातून संततीनियमन आचार आणि विचार, गुणवत्तापासून बचाव आणि आधुनिक
 कामशास्त्र, आधुनिक आहारशास्त्र, वेरया व्यवसाय ही पुस्तके लिहली होती. त्यावेळी त्यांचे
 विचारांच्या लोकांनी अश्लीलतेच्या नावाखाली कर्वेवर खटले भरले. त्यांचा १०० रुपये दंड
 भरण्याची शिक्षा दिली. त्यावेळी बाबासाहेब युरोपात होते. बाबासाहेबांनी कर्वेचा सल्ला घेत हा
 तुम्ही खूप महत्वाचे कार्य करित आहात तुम्ही हे कार्य कोणत्याही परिस्थितीत बाबू नबर तुम्हा
 पाठीशी मी भक्कमपणे उभा आहे. यावरून बाबासाहेब समाज सुधारणेकरिता किती तपन होत
 दिसून येते. ज्योगपती जे. आर. डी टाटा यांनीही लोकसंख्या नियंत्रणासंबंधी नेहरूजींनी बर्च केली
 होती त्यावेळी नेहरूजींनी लोकसंख्या आपले सामर्थ्य आहे असे उत्तर दिले होते. १९५५ मध्ये
 जेव्हा भारताची लोकसंख्या ३६ करोड होती तेव्हाहीजे. आर. डी टाटा यांनी हा प्रश्न लक्षात
 घेतला होता. त्यांनी १९५६ मध्ये द फॅमिली प्लॅनिंग असोशियशन ऑफ इंडियाची स्थापना करून
 आपले कार्य सुरू ठेवले. ऑगस्ट १९३६ रोजी मुंबईत स्थापन केलेल्या स्वतंत्र मनुष्य चळवळी
 रूपांतर १९४२ ला आंबेडकरांनी शेंडयुल्ड कास्ट फेडरेशन मध्ये केले. समाजपिछित घट्टक
 शोषणमुक्त समाजाची निर्मिती हे या पक्षाचे उद्दिष्ट होते. १९५२ सालच्याचा सरकारने पळवले
 लक्ष वेधून घेण्याचा प्रयत्न केला.

निष्कर्ष- आधुनिक भारताच्या इतिहासात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांसारखे काळखोटी राजे
 ओळखणारे विचारवंत फार कमी आढळतात. वसाहतकालीन भारतात १९२० नंतर लोकसंख्या
 वृद्धीचे प्रमाण वाढलेले होते लोकसंख्या वृद्धीची गती अशीच राहिली तर भारताच्या वर्तमान व
 भविष्यकालीन आर्थिक विकासात अडसर निर्माण करणार हे त्यांनी ओळखले होते. वसाहतकालीन
 भारताच्या आर्थिक शोषणासाठी ब्रिटीशांचे आर्थिक धोरण जबाबदार असले तरीही स्वातंत्र्य प्राप्त
 विकासातील लोकसंख्यावाढ ही अडचण ठरू नये म्हणून आतापासून उपाय परिवर्तनातून
 बाबासाहेबांनी संततीनियमन हा विषय त्यांच्या शेंडयुल्ड कास्ट फेडरेशनच्या जाहीरनाम्यात
 प्रामुख्याने मांडला आणि लोकांचे व स्वतंत्र भारताचे योजना करायला पाहिजे व त्याकरिता सुरू

आणि वृद्धि
 त्यांचे लक्षात
 बाबू नबर
 निर्माण हो
 विषय
 बाजीचा वेग
 विचार किती मह
 डॉ. बाबा
 अधिवादातला
 जागी
 पटलेली
 साठी, अ
 दृष्टी -
 आंबेड
 पॉलि
 डॉ. बा
 आंबेड
 भाग्यवि

पदमाकर
 १४ एप्रिल
 डॉ. सुरेश,
 कॉल्युम ५
 रिस्ट्रीकटी
 जर्नल अ

२१ व्या शतकात योगशास्त्रातील प्राणायामाचे महत्व

डॉ. पुरुषोत्तम माहोरे

इतिहास विभाग, सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर

सारांश—

२१ व्या शतकात योग विद्येची लोकप्रियता खूप वाढलेली आहे. आज योगाचे प्रमुख लक्ष्य एक मजबूत लचकदार आणि टिकावू शरीराचा विकास करणे आहे. योग ही जीवनशैली आहे. २१ जूनला आंतरराष्ट्रीय योग दिवस भारतातच नव्हे तर सर्व जगात साजरा केल्या जाते. योग मानव शरीराचीच नव्हे तर मनाचीही आवश्यकता आहे. प्राचीन काळात मनुष्याची आवश्यकता अन्न, वस्त्र आणि निवारा पर्यंत सिमित होती. आधुनिक काळात मनुष्याने विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या मदतीने प्रगती केली व तो मशिनसारखे कार्य करून भौतिक सुखाच्या मागे लागलेला आहे. परंतु हे सर्व करित असतांना त्याला जीवनातील आदर्श नैतिक मूल्यांचा त्याला विसर पडत चाललेला आहे. माणसाचे आयुष्य श्वासात मोजले जाते. माणूस जन्माला आला की पहिला श्वास घेतो आणि मरतांना पहिलाच श्वास सोडतो. आपण या सृष्टीतला साधा एक श्वास ही घेवून जावू शकत नाही म्हणून पहिलाच श्वास कारण एकदा का तो जन्म समयी घेतला की तोच आपण मरतांना सोडतो. मध्यंतरीच्या काळात तो फक्त आतबाहेर करित असतो. तो प्राण बाहेर जावून ऑक्सिजन पिवून आत येतो. तो बाहेर जावून परत आलाच नाही तर मृत्यू निश्चित आहे. म्हणून योगसाधनेत, प्राणायामात, आयुर्वेदात या प्राणाला विशेष स्थान आहे. या प्राणाचा आयाम, व्यायाम केला की प्राणायाम. तो युक्तीपूर्वक केला की अनेक रोग बरे होतात आणि चुकीचा केला की नको असलेले रोगपण मागे लागतात. पूरक, कुंभक, रेचक करून हळुवार श्वास घेवून हळुवार सोडणे म्हणजे आपण कळत नकळत दोन श्वासामधले आयुष्य वाढवत असतो. दोन दोन श्वासामधले अंतर वाढले की आयुष्य वाढलेले असते असे माणले जाते. महर्षी पतंजलीच्या मते श्वास आणि प्रश्वास याच्या स्वाभाविक वेगाच्या अभावास प्राणायाम म्हणतात. प्राणायाम कसा केला, जातो त्याचे प्रकार कोणते, आणि आधुनिक युगात प्राणायाम केल्याने शरीरावर आणि मनावर त्याचे चांगले परिणाम होतात.

महत्वपूर्ण शब्द:— आसन, प्रत्याहार, धारणा, राजयोग अष्टांग योग

प्रस्तावना:—

भारतात योगाचा इतिहास जवळपास ५००० वर्षांपासूनचा आहे. मानसिक, शारीरिक आणि आध्यात्मिक स्वरूपात प्राचीन काळापासून योगाभ्यास करित आहे. योगाची उत्पत्ती सर्वप्रथम भारतात झाली यानंतर तो इतर देशात लोकप्रिय झाला. महर्षी पतंजलीने योगाला आस्था, अंधविश्वास आणि धर्म यापासून वेगळे करून योग्य रूप दिले. त्यामुळेच योगाला भारतीय परंपरेची अमूल्य देनगी माणल्या जाते. महर्षी पतंजली यांनी योगसूत्र नामक पुस्तक लिहले. त्यात यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान व समाधी या अष्टांग योग क्रियेला विकसित केले. आज भौतिकवादी युगात प्रत्येक मानवाला शारीरिक, मानसिक आणि भौतिक संतापाने घेरलेले आहे. दिवसेंदिवस भौतिक आणि विलासी वस्तूंचा उपयोग करून सुख आणि क्षणीक आनंदाची अनुभूती करित आहे तर दूसरीकडे मानसिक तनाव आणि विभिन्न व्याधींनी ग्रस्त आहे. त्याला चिकित्सेसोबतच मन आणि शरीराला स्वस्थ ठेवणाऱ्या योग क्रियेचा अभ्यास करण्याची आवश्यकता आहे. तो आसन आणि प्राणायामाचा अभ्यास करून लाभ प्राप्त करू शकतो.

भारतीय दर्शन आणि धर्म यामध्ये प्राणायामाचे विशेष स्थान आहे. प्रत्येक व्यक्तीमध्ये विद्यमान असणारी शक्ती प्राणिक शक्तीच्या रूपात कार्य करित असते. जी भौतिक जगात गती आणि क्रियेच्या रूपात तर मानसिक जगात विचाराच्या रूपाने प्रकट केल्या जाते. म्हणून प्राणायामाचा अर्थ प्राणिक उर्जेचे नियंत्रण असा होता. हे प्राणिक उर्जेचे नियंत्रण मनुष्याच्या स्नायुमध्ये प्रवाहीत होउन मांसपेशीचे संचालन करते. बाह्य जगाचा अनुभव करणे तसेच आन्तरिक विचार करण्यासाठी कारणीभूत ठरते. प्राणायामाद्वारे या उर्जेवर नियंत्रण प्राप्त करणे हेच साधकाचे लक्ष्य असते. प्राणायाम शब्द दोन शब्दाने मिळून बनलेला आहे. प्राण आणि आयाम. प्राणायामाचा अर्थ शरीरात विद्यमान जीवन शक्ती आणि आयामाचा अर्थ संयम. एकंदरीत प्राणायामाचा अर्थ आहे प्राण आणि संयम. अर्थात श्वास घेणे आणि सोडणे यावर नियंत्रण. वैज्ञानिक पध्दतीने श्वास प्रक्रियेवर मनुष्याचे नियंत्रण असा होतो. महर्षी पतंजलीच्या म्हणण्यानुसार आसन सिध्द झाल्यावर गतीवर अवरोध निर्माण करणे याला प्राणायाम म्हणतात. आसन सिध्द झाल्यावर बाह्य वायू बाहेरून आत घेणे याला स्वांस म्हणतात तर पोटाच्या आत घेतलेला वायू बाहेर काढणे याला प्रश्वास म्हणतात. या दोघांतील गतीचा अभाव किंवा विरोध याला प्राणायाम म्हणतात. प्राणायामाचा अभ्यास करणाऱ्या व्यक्तीचे मुख्य लक्ष्य प्रत्येक श्वासाची बचत करणे हा असून प्राणायाम करतांना श्वासाची गती खूप कमी होते. प्राणायाम करणाऱ्या व्यक्तीला स्वर विज्ञान माहित असणे गरजेचे आहे. प्राणायामाचे आठ प्रकार माणले जाते.— सूर्यभेदन प्राणायाम, उज्जारी प्राणायाम, सीत्कारी प्राणायाम, शीतली प्राणायाम, अस्त्रिका प्राणायाम, भ्रामरी प्राणायाम, मूर्छा प्राणायाम आणि केवल प्राणायाम. प्रत्येक प्रकारचा प्राणायाम हा विधी पूर्वक केला तर मनुष्याला निश्चितच लाभ होतो.

प्राणायामाचा सतत अभ्यास केल्याने चित्त एकाग्र होवू लागते त्यावेळी एखाद्या उचित विषयावर चित्त केंद्रित करणे आवश्यक असते. योग्याभ्यासी व्यक्तीचे चित्त साधारण मनुष्यासारखेच चंचल असते. यम, नियम, आसन, प्राणायाम आणि प्रत्याहार यांच्या नियमित अभ्यासाने मनाची चंचलता तसेच विषयांची प्रवृत्ती कमी होवून मन एकाग्र होते. ज्याप्रमाणे एखाद्या भांड्यात पाणी टाकल्यानंतर पाणी त्या भांड्याचा आकार धारण करते त्याचप्रमाणे ज्या वस्तूला लक्ष्य बनवून चित्त एकाग्र केल्या जाते पुढे चित्त त्याचे रूप धारण करते. जेव्हा एकाग्रतेचा प्रवाह निरंतर चालत असते त्याला ध्यान अवस्था म्हणतात.

प्राणायामामुळे शरीरातील निम्न विसर्जन तंत्रावर प्रभाव पडतो. साधारणतः श्वास घेतल्यामुळे उदरातील मांसपेशी क्रमशः वर खाली होत असतात त्यामुळे आंतडे आणि गुर्दे यामध्ये सतत हालचाल आणि हल्की मालिश होत असते. प्राणायामातील पूरक, रेचक आणि कुंभक केल्याने ही मालिश आणखी स्पष्ट रूपाणे होवू लागते. यामुळे रक्त प्रवाहातील अडथळे दूर होतात. श्वसन यंत्रावरही प्राणायामाचा प्रभाव पडतो. श्वास क्रिया सुरळीत चालावी याकरिता स्वांसपयोगी मांसपेशी मजबूत असणे गरजेचे आहे. प्राणायामामध्ये छाती अधिकाधिक फुगवल्यामुळे आणि फुफुसाला अधिक फुगवल्याने फुफुसाला शक्ती मिळते आणि कार्बनडाय ऑक्साईड सारख्या दूषित वायूचे जास्त प्रमाणात विसर्जन होते. प्राणायाम केल्यामुळे रक्तातील ऑक्सीजनचे प्रमाण वाढत असते. जे अन्य व्यायामांमुळे वाढतांना दिसत नाही. प्राणायाम करतेवेळी मनुष्य खूप ऑक्सीजन ग्रहण करतो त्यामुळे श्वासपयोगी अंग समूहाचा चांगला व्यायाम होतो. सामान्य माणसाचा भ्रम आहे की प्राणायामामुळे ऑक्सीजन शरीराला जास्त मिळते. असे नसून प्राणायाम केल्यानंतर श्वास घेणारे अंग ऑक्सीजन पचविण्यासाठी समर्थ होत असतात. तसेच पाचन तंत्रावरही प्राणायामाचा चांगला प्रभाव पडतो. आहार पचविणाऱ्या तथा रस बनविणाऱ्या अंगावर प्राणायामाचा चांगला परिणाम होतो. अन्न आणि जल पचविण्याकरिता पेनक्रियास नामक ग्रंथी आणि यकृत मुख्य रूपाने कार्य

करते. प्राणायाम करतेवेळी उदर आणि वक्ष स्थलाच्या मधिल स्नायू ज्याला डायफ्राम म्हणतात आणि पोटातील मांसपेशी दोन्ही आळीपाळीने आकुंचन आणि प्रसरण पावतात ज्यामुळे अन्नपाचन करणाऱ्या अंगाची मालीश होते. रक्तसंचय हृदयविण्यासाठी प्राणायाम एक उत्तम साधन असून प्राणायामाच्या अभ्यासाने पाकोपयोगी अंग ठीक प्रकाराने कार्य करतात. तथा रक्तामध्ये आवश्यक पुष्टिकारक तत्व वाढवत असते. स्नायू तंत्र आणि ग्रंथीवरही प्राणायामाचा विशेष प्रभाव पडतो. रक्ताची उत्तमता आणि शरीरातील इतर स्नायू व ग्रंथींना होणारा उचित मात्रेतील रक्तपुरवठा यामुळे शरीर उत्तम राहते. प्राणायामामुळे विशेषतः शस्त्रिका प्राणायामामुळे रक्ताच्या गतीत वाढ होत जाते आणि रक्त ही उत्तम होत असते. शारीरिक शक्तीचे मूळ स्रोत मस्तिष्क असून मस्तिष्कानंतर दूसरा नंबर मेरूदंड आणि त्याच्याशी संबंधित स्नायूंचा येतो. प्राणायाम करतांना श्वास दीर्घ आंत घेतल्या जाते त्यामुळे मस्तिष्कामधून सर्व दूषित रक्त बाहेर निघून जाते व हृदयाला शुध्द रक्ताची प्राप्ती होते. मेरूदंड आणि त्याच्याशी संबंधित स्नायू मधिल रक्ताची गती साधारणतः मंद असते. प्राणायामामुळे रक्ताची गती तीव्र होत असते जे आपल्या शरीरासाठी लाभकारी ठरते. स्नायूवर प्रभाव टाकण्यासाठी भ्रस्त्रिका प्राणायाम श्रेष्ठ आहे.

आजच्या धकाधकीच्या युगात मनुष्यावरिल कामाचा ताण वाढलेला आहे. ताण वाढल्यामुळे त्याचे मानसिक आरोग्य बिघडत चाललेले आहे. कोरोनाच्या काळात तर ते आणखी बिघडत गेलेले दिसून आले. प्राणायामाचा अभ्यास केल्यामुळे मनुष्याच्या मानसिकतेवर सकारात्मक परिणाम होत असतो. मनुष्याच्या मनात सकारात्मक उर्जा निर्माण होवून त्याचे चित्त एकाग्र होत जाते आणि चित्त एकाग्र झाले तर तो इच्छित सफलता प्राप्त करू शकतो. आज स्पर्धेच्या युगात विद्यार्थ्याला यश प्राप्तीसाठी संघर्ष करावा लागतो. विद्यार्थी जीवण अतिशय महत्वपूर्ण असून याकाळात जर त्याला प्राणायाम करण्याची सवय लागली तर तो निश्चितच आपल्या लक्ष्यापर्यंत पोहचून यश प्राप्त करू शकतो. हिंदू धर्म शास्त्रात पंचमहाभूताचे महत्व सांगितलेले आहे. काम, क्रोध, मध, लोभ हे प्रत्येक मनुष्यात विराजमान आहे असे मानले जाते आणि हे सत्य ही आहे. दिवसेंदिवस मनुष्यातील सहनशिलता कमी होवून क्रोधाचे प्रमाण वाढत चाललेले आहे त्यामुळे समाजात हिंसाचाराचे प्रमाण वाढलेले आहे. वैज्ञानिक प्रगतीकडे वाटचाल करणाऱ्या जगात नैतिक मूल्याचे पतन होतांना दिसत आहे. हे पतन थांबवायचे असेल तर मनुष्याचे मानसिक स्वास्थ्य ठिक असणे गरजेचे आहे. योग आणि प्राणायामाचा सदुपयोग करून मानसिक व शारीरिक स्वास्थ्य चांगले करणे शक्य आहे.

मूल्यमापन—योग सिध्दी मध्ये प्राणायामाला सर्वात महत्वपूर्ण अंग मानले जाते. आपल्या देशातील ऋषी, मुनी, साधूसंत यांनी सुध्दा श्वासाचे महत्व प्रतिपादन केलेले आहे. भारतात उगम पावलेली योग विज्ञानाची सरिता आता विश्वाच्या कानाकोपऱ्यात सर्वदूर पसरलेली आहे. संत कबीर म्हणतात “कहता हूं कहू जात हू। कहू बजाउ ढोल। स्वांसा खाली जात है। तिंहू लोक का मोल।” अर्थात संत कबीर म्हणतात की मी एक ढाले घेतो आणि लोकांना जागृत करून त्यांना सांगतो की तुमचा श्वास तुमच्यासाठी इतका महत्वाचा आहे की तुम्ही धरती, आकाश, आणि पाताळ या तिन्ही लोकातील संपत्ती जरी तुम्ही दिली तरीही तुम्ही एक स्वांस खरेदी करू शकत नाही. कारण प्रत्येक स्वांस हा तुमच्यासाठी जीवन घेवून येत असतो. तो आला तरच तुमचे अस्तित्व आहे म्हणून येणाऱ्या प्रत्येक स्वासांची मानवाने किंमत केली पाहिजे कारण तो अमूल्य आहे. प्राणायामाचा अभ्यास करून मनुष्य दोन स्वासांतील अंतर वाढवू शकते आणि आनंदही प्राप्त करू शकते. सध्याच्या काळात कोरोना विषाणूने थैमान घातलेले आहे. कोरोना विषाणू हा रूग्नाच्या श्वसन संस्थेवर हल्ला चढवितो तेव्हा स्वशन क्षमता सक्षम असली पाहिजे त्यासाठी प्राणायाम करणे अत्यंत गरजेचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ:—

- १) जैन राजीव, संपूर्ण योग विद्या, मंजूल प्रकाशन हाउस दिल्ली, २००८
- २) बेंगाली बाबा, अनु. योग सुत्र ऑफ पतंजली, मोतीलाल बनारसीदास प्रकाशन दिल्ली, १९७६
- ३) रामदेव स्वामी, प्राणायम रहस्य, दिव्य प्रकाशन प्रतिष्ठान, हरिद्वार, २००७
- ४) आर्य हेमचंद्र, संपादाक मुनी समदर्शी, महासतो प्रभाकर, योग—शास्त्र, श्री ऋषीचंद जौहरी, किशनलाल जैन प्रकाशक, दिल्ली, १९६३
- ५) रत्नपारखी डॉ. गजानन, नात हृदयाशी: योग आणि योगासने, दै. लोकसत्ता २८ ऑगस्ट २०१५
- ६) शशी डॉ. सर्वेश अष्टांग योगाची आठ अंगे आणि त्याचे महत्व, दै. सकाळ, २२ सप्टेंबर २०१८

B.Aadhar

Peer Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

ISSUE No- (CCCX) 310

August -2021

WOMEN'S EMPOWERMENT : ISSUES & CHALLENGES

WOMEN'S empowerment initiative

Chief Editor

Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor

Dr. Nilima D. Deshmukh
Principal
Sahakar Maharshi Late Bhaskarrao
Shingne Arts College,
Khamgaon, Dist. Buldana

Editor

Dr. Archana S. Dabane
Officiating Principal
Yeshwant Mahavidyalaya, Seloo
Dist. Wardha

This journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadhar-social.com

Aadhar Publications

INDEX-310

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	Empowerment of Women: Issues & Challenges	Dr. Seema P. Salgaonkar	1
2	साहित्य आणि महिला सक्षमीकरण	प्रा. नरहरी सयाजी एकत	7
3	मानवी हक्क आणि महिला सक्षमीकरण	जयेश रामदास ब्राम्हणे	11
4	सहस्रवर्षीय आर्थिक, सामाजिक व राजकीय सक्षमीकरण आणि भारत	प्रा. मृनेश्वर ता. जमईवार	16
5	भारतातील शिवाभ्या स्थिती आणि कायदे	बादश कुमार राऊत	19
6	भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीत डॉ. मुरलीला नायर यांचे योगदान	डॉ. पुरुषोत्तम सं.माहोरे	24
7	आजच्या काळातील नौकरी करणाऱ्या महिलां समोरील मुलांचा आहार व आरोग्य एक आव्हान.	प्रा.कविता आर.किर्दक	29
8	राजकीय क्षेत्र आणि महिला सक्षमीकरण : संधी आणि आव्हाने	प्रा. डॉ. साधना देशमुख	31
9	महिला सक्षमीकरण आणि कसबदा	प्रा.शहाणे रंजना प्रतापराव	33
10	महिला सक्षमीकरणात स्त्रीवादी साहित्याची भूमिका एक अभ्यास	प्रा. अल्का कोकाटे (काळणे)	37
11	भारतातील स्त्रीमुक्ती चळवळ आणि वृत्तपत्रांची भूमिका	प्रा.डॉ.एल.यु. मेत्राम /प्रा.श्रीमती स्मिता भामरे	41
12	स्थानिक स्वातंत्र्य संस्थेतील महिला नेतृत्व	प्रा.रुपाली वसंतराव देशमुख	44
13	महिला सक्षमीकरण आणि भारतीय संविधान एक समानशास्त्रीय अध्ययन	डॉ. सुजाता राधदासजी नाईक	47
14	स्त्रीयांवरील सामाजिक निर्बंध आणि परिवर्तन	प्रा.डॉ.दयानंद उत्तमराव एकत	52
15	सविनय कायदेभंग चळवळीत महिलांचे योगदान	प्रा. लुलेश्वर धरमसारे	56
16	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या काव्यातील स्त्रीविचार	स्वप्नील राजेश इंगोले	59
17	महिला सक्षमीकरण व महिलांचा राजकीय सहभाग	प्रा. गोपालकृष्ण श्री. राखोडे	64
18	महिला सक्षमीकरण आणि स्त्री पुरुष समानता	सहा प्राध्या. पवन महंत	68
19	महिला पुढील आव्हाने आणि महिला सशक्तीकरणाची आवश्यकता	डॉ. अमित आर पांडे	74
20	महिला सक्षमीकरण आजची गरज	डॉ. विठ्ठल ल. मंडुलवार	78
21	महिला सक्षमीकरणात एनजीओची भूमिका आणि महिला सक्षमीकरण	आरती एम. देशमुख	83

भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीत डॉ. सुरीला नायर यांचे योगदान
डॉ. पुरुषोत्तम सं माहोरे
सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर, महाराष्ट्र

संदर्भ:-

भारताच्या इतिहासात अग्रगण्य करतावा तो सर्वपातळीवर होणे गरजेचे आहे. भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीत पुरुषोत्तम खांदपारका खांद त्यापुन महिलांनी सहभाग घेतलेला आहे. त्यांच्या कार्याची दखल घेणे महत्त्वाचे आहे. महात्मा गांधींनी राष्ट्रीय चळवळीचे स्वरूप स्वीकारल्यानंतर अहिंसात्मक मार्गाचा पुरस्कार केला. गांधेजी त्यांनी ओळखले की स्वतंत्र चळवळीत स्त्रीयांचा सहभाग महत्त्वाचा आहे. गांधीजींच्या मते अहिंसात्मक संघर्ष करणायस स्त्री बाहेर पडल्याशिवाय राष्ट्रीय चळवळीला सामर्थ्य प्राप्त होणार नाही. जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात पुरुषोत्तमानेच स्त्रीला अधिकार असावे पाहिजे. गांधीजींच्या या आवाहनाला स्त्रीयांनी प्रथम प्रतिसाद दिला होता. त्यामुळेच साधारण कुटुंबातील महिलांप्रमाणे उच्चभ्रू भवतील तरुण मुलीही चळवळीत सहभागी झाल्या होत्या. डॉ. सुरीला नायर यांनीही महात्मा गांधी आणि कम्युनिस्ट या गांधी सेवा करतावा तरुण तयारच भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीत सहभाग घेतला. १९३८ च्या प्रथम त्या गांधीजींच्या सेवेत असल्यामुळे स्वातंत्र्य चळवळीच्या त्या प्रत्यक्षदर्शी होत्या. स्वतंत्र चळवळीत सहभाग घेवून त्यांनी वैयक्तिक क्षेत्रात काम करतांना समाजसेवेचेही प्रत स्वीकारले हो. स्वातंत्र्यानंतरही त्यांनी नव्या सरकारा मध्ये महात्मांची पटे भूषवून लोकहिताची कामे केली. त्या दुसऱ्याची सेवा करण्यात किती अचरत मिळतो याचे घडे त्यांनी गांधीजींकडून घेतले होते.

महत्त्वपूर्ण शब्द:- असहकार, सविनय कायदेभंग, चलेजाव आंदोलन, जनचळवळ
प्रस्तावना - महात्मा गांधींच्या विचारांनी प्रभावित होवून अनेक देशभक्तांनी स्वातंत्र्य चळवळीत सहभाग घ्यायला लागला. आपल्या प्राणाची आहुती दिली. महात्मा गांधीला दीपस्तंभ मानल्या गांधीजींच्या भुरग्यांचाच व्यक्तीमातळाने संपूर्ण चळवळीत प्रेरणा दिली. महात्मा गांधींनी घाली राष्ट्रीय क्रियाचे नेतृत्व स्वीकारल्यानंतरच स्वातंत्र्याची चळवळ खऱ्या अर्थाने जनचळवळ बनली आणि जनमानसांच्या विशेषतः महिलांच्या सहभाग वाढला.

डॉ. सुरीला नायर यांचा जन्म २६ डिसेंबर १९१४ ला कुंजा, जिल्हा गुजरात (वर्तमान राज्यात एका मध्यमवर्गीय कुटुंबात झाला) त्यांनी एम.बी.बी.एस आणि एम. डी. ची डिग्री लॉ हार्व्हिंग मेडीकल कॉलेज पंजाब विद्यापीठातून पूर्ण केली. तसेच पी.एच.डी जॉन हॉपकिन्स विद्यापीठात अमेरिका येथे पूर्ण केली. त्यांनी लॅडी हार्व्हिंग मेडीकल कॉलेज मध्ये काही काळ सहकार्य प्रोफेसर आणि रजिस्ट्रार म्हणूनही कार्य केले. ' सुरीला नायरचे वडील बंधू प्यारेलाल गांधीजी दुसरे सचीव होते कारण पहिले सचीव महादेवभाई देसाई होते. प्यारेलाल महात्मा गांधींच्या विचारांनी प्रभावित झाले होते म्हणून त्यांनी पंजाब विद्यापीठातून बी.ए. ची पदवी प्राप्त केल्या. १९२० मध्ये गांधीजींनी सुरू केलेल्या असहकार आंदोलनात सहभाग घेतला व आपले पुढील शिक्षण याचवेळी. गांधीजींनी सुरू केलेल्या सविनय कायदेभंग आंदोलनाच्यावेळी आयोजित झालेले यावेत ते सहभागी झाले होते. महात्मा गांधींनी एप्रिल १९३६ मध्ये वर्षा जवळील शेणवत येथे खेडपात राहायला सुरुवात केली. याच गावाचे नाव बदलवून पुढे सेवाग्राम असे करण्यात आले. महात्मा गांधींना उच्च रक्तदाबाचा त्रास असल्यामुळे त्यांना आरोग्य सेवकाची गरज होती. १९३८ मध्ये पदवीचे शिक्षण पूर्ण करून डॉ. सुरीला नायरचे सेवाग्रामला आश्रममध्ये बंधू प्यारेलाल

नायर सेवाग्रामातील...
स्वतंत्र आंदोलन...
गांधीजींच्या विचारांनी...
महात्मा गांधींनी...
शिकोण असे सुचविले...
याकरीता प्रोत्साहित...
महात्मा गांधी...
म्हणूनच ती ओळख...
आजगांधी टॉक्टर...
गांधीजींनी तरुण...
आणि तयारीला...
मेहनत घेवून कॉलेज...
हीची डिग्री लॅडी...
पुढा त्या सेवाग्राम...
उच्चशिक्षित असून...
सुरीला नायर...
रुग्णांवर एका डॉक्टर...
नायर करू लागले...
स्वातंत्र्य चळवळी...
गैलेट ऑफ्ट आण...
अमृतसर शहरात...
कायदा तसेच हट...
याला दीपमुक्त सं...
करून महात्मा...
असहकार चळवळ...
करावा, सरकारी...
महाविद्यालये...
प्रोत्साहन देणे, सं...
या सारख्या का...
अहिंसात्मक मार्गाचा...
केली होती. राष्ट्र...
उद्दिष्ट ठेवून गांधी...
स्त्रीयांना मदतीचे...
केले. सभागृह...
महिलांनी गांधीजी...
फंडासाठी दिले...
टिकाणी झालेल्या

जय भोवण्यासाठी वाटचाल झाले ' अगदी आईच्या काठेवरून ती गांधीजींना भेटायला गेल्याचे तिला खूप आवडायचे असे कायतीला ते गेले असता आईने तिला बरोबर केले होते तिला खरतर गांधीजींच्या कितीतरी कायदाची होती ती त्यांनी प्यारेलालला परी जायला सांगायचे विधवा आई आणि कायदाची कायदाची धावी पावेळी गांधीजींनी प्यारेलाल यांना खर-पाव वर्षे राहाण्याची परवानगी दिलेली होती परंतु त्यांच्यासाठी बोलतांना तिने आपणानून त्यांच्या कामात सहभागी होण्याचे कबूल केले व दोन-तीन वर्षे कस्तुरबा गांधींच्या सहवासात राहाण्याची परवानगी मागितली ' वाटचाली काळात गांधीजी सुशिला नाया यांच्या आईला सुभ्रत इथे आणायचे म्हणजे पूर्ण कुटुंब एकत्र राहू शकते असे सुचविले कस्तुरबा गांधी नेहमी सुशिला नायर यांनी पृढील शिक्षणासाठी बाहेर जावे वाटचाल प्रोत्साहित करित राहिल्या

महात्मा गांधी आणि कस्तुरबा गांधी यांच्या निकट सहवासात ती राहत असे त्यांनी डॉक्टर बनण्याची ओळखती आई, कार्तविक ही काही फक्त गांधीजींचे डॉक्टर नव्हती तर संपूर्ण गांधीजींच्या डॉक्टर होती याच काळात सेवाग्राम मध्ये हैजा या रोगाची साथ सुरू झाली त्यावेळी गांधीजींनी तरुण सुशिला यांना म्हटले की "सर्व गावाला हॉस्पिटल व प्रत्येक घराला वाईट समजत आहे वाटचाली लागू " महात्मा गांधींनी दिलेलं हे पहिलेच कार्य होते सुशिलाजींनी रजदिवस घेतून रोग कॅम्पची साथ परतवून लावली. कस्तुरबा गांधींच्या प्रोत्साहनामुळे सुशिलाजींनी एम. बी.सी. व्हेरी लॅडी हाईज मेडीकल कॉलेज पंजाब विद्यापीठातून पूर्ण केली आणि १९४२ पासून पुढे त्या सेवाग्राम आश्रम मध्ये सेवा करू लागल्या. सुखासिन आयुष्याचा ध्यास सोडून ज्योतिषा अभ्यासासाठी साधेपणाने गरिबांच्या सेवेचा मार्ग तिने निवडला होता. १९४४ मध्ये डॉ. सुशिला नायर यांनी सेवाग्राम येथे एक लहानशी हिसाबेनारी सुरू केली. काही दिवसांतच तिचे झाले एका हॉस्पिटल मध्ये झाले. फक्त आश्रमातीलच नव्हेतर संपूर्ण गावातील लोक त्यांना वार करू लागले

जागतिक चळवळीतील कार्य - ब्रिटीशांनी भारतातील स्वातंत्र्याची चळवळ रद्दपून टाकण्यासाठी लेव्हि अंका आणला. या कायद्याच्या विरोधात संपूर्ण हिंदुस्थानात विरोध प्रदर्शन सुरू असताना अदुलता राहणत जालियनवाला बाग हत्याकांड घडून आला इ.स. १९१९च्या मॉटफोर्ट सुधारणा घटनेत असेच इतर समितीच्या अहवालात जालियनवाला बाग हत्याकांडातील दोषी जनरल टायपर चाल टोचवून सोडण्यात आले या पार्श्वभूमीवर ब्रिटीशांना सहयोग न करण्याच्या घोरणाचा विचार मनात महात्मा गांधींनी असहकार आंदोलनाची सुरवात केली. महात्मा गांधींनी सुरू केलेल्या असहकार चळवळीत हिटी लोकांनी पदव्याचा व स्थानिक स्वराज्य संस्थातील जागांचा त्यांचा अपयशे लोकांची समारंभावर बहिष्कार टाकणे, विद्यार्थींनी शाळा, कॉलेज सोडणे, व राष्ट्रीय शाळा चळवळीतच स्थापन करणे ज्याणांच्यानी परकीय मालाचा व्यापार न करणे, हातमाग व खादीला प्रोत्साहन देणे, शेतकऱ्यांनी शेतसाय न भरणे, वकिलांनी वकिली सोडून या चळवळीत भाग घेणे, व शाळा कार्यावर भर देण्यात आला होता हे संपूर्ण कार्यक्रम राबवतांना सर्व भारतीयानी अहिंसक मार्गांचा अवलंब केला तर एका वर्षात स्वराज्य मिळवून देतो ही घोषणा महात्मा गांधींनी केली होती. राष्ट्रीय आंदोलन चालविण्यासाठी पैशाची गरज होतीच त्यासाठी १ कोटी रुपयांचे व्हेरिफ टेवून गांधीजींनी टिळक स्वराज्य फंड सुरू केला त्यासाठी देशभरात गांधीजींनी सभा घेवून जाण्या मरतीचे आवाहन केले. सुशिला नायर यांनी बालवयातच रोहतक येथे सभेचे आयोजन करून सभागृह लहगा आणि पारंपरिक बेशभुषा केलेल्या महिलांनी दाटीवाटीने भरलेले होते. यावेळी गांधीजींच्या आवाहनाला प्रतिसाद देत मोठ्या संख्येने दागदागीने व पैसे टिळक स्वराज्य फंडसाठी दिले ' परंतु ४ फेब्रुवारी १९२२ला उत्तरप्रदेशातील गोरखपूर जिल्हातील चौरीचौर या ठिकाणी झालेल्या हिंसक घटनेमुळे महात्मा गांधींनी असहकाराची चळवळ मागे घेतली

मूल्यमापन - स्वातंत्र्य चळवळीची सुरीलाजीचा बालपणापासूनच संबंध आलेला होता. सुरीला नायर यांनी गांधीजींचे बाणणे बोलणे जवळून पाहिले होते त्यांच्याशी विज्ञानाबाबतचा घातले होते. गांधीजींच्या अहिंसेच्या मार्ग आणि विचारसरणीवर त्यांचा गाढ विरक्तता त्यामुळेच त्या स्वातंत्र्य चळवळीत सहभागी झाल्या. गांधीजींमुळेच त्यांनी समाजसेवेचे स्वीकारले म्हणूनच अविवाहीत राहून त्यांनी आमुष्यभर भारतीय जनतेची सेवा केली. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान महत्वपूर्ण आहे.

संदर्भ सूची -

- १) तारे डॉ. एस.पी. आर्टिकल ऑन डॉ. सुरीला नायर, इटरनॅशनल जर्नल ऑफ लेब्ररी, पेज नं. १२४
- २) कलवी डॉ. एस.पी. आर्टिकल ऑन डॉ. सुरीला नायर, द नॅशनल मेडीकल जर्नल ऑफ इंडिया, वॉल्युम ४ नं २ २००९ पेज नं ११२
- ३) ट्राबुले डेविड एम, महात्मा गांधीज सत्याग्रह अँड नॉन व्हायलेंट रजिस्टर्स, कॉलेज ऑफ स्टिफन आइसलॅंड, १९९७ पेज नं ३३२
- ४) बानु अपर्णा, द रोल ऑफ वुमन इन द इंडियन स्ट्रगल फॉर फ्रीडम इन इंडिया वुमन प्रॉब्लम टू मॉडर्निटी अनुवादीत बी. आर. नंदा, नवी दिल्ली १९७६ पेज नं २०-२१
- ५) बानु अपर्णा, कस्तूरबा गांधी, गांधी नॅशनल मेमोरियल सोसायटी आगाखान पॅलेस, पुणे पेज २२
- ६) ट्राबुले डेविड एम, महात्मा गांधीज सत्याग्रह अँड नॉन व्हायलेंट रजिस्टर्स, कॉलेज ऑफ स्टिफन आइसलॅंड, १९९७ पेज नं ३२५
- ७) बानु अपर्णा, कस्तूरबा गांधी, गांधी नॅशनल मेमोरियल सोसायटी आगाखान पॅलेस, पुणे पेज २७
- ८) वर्ल्ड वाइव वेब हेरिटेज टाईम्स, डॉ. सुरीला नायर, गांधीज डॉक्टर ए मसीहा ऑफ एल्ड हेल्थ इन इंडिया पेज नं ४-५
- ९) खेर संजीवनी, सेवार्थ तत्पर, डॉ. सुरीला नायर, साप्ताहिक साधना डिजीटल आर्काइव, फेब्रुवारी २०२० पेज नं. २
- १०) खेर संजीवनी, सेवार्थ तत्पर, डॉ. सुरीला नायर, साप्ताहिक साधना डिजीटल आर्काइव, फेब्रुवारी २०२० पेज नं. ३
- ११) ट्राबुले डेविड एम, महात्मा गांधीज सत्याग्रह अँड नॉन व्हायलेंट रजिस्टर्स, कॉलेज ऑफ स्टिफन आइसलॅंड, १९९७ पेज नं ११

Impact Factor-7.675 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer Reviewed & Refereed Indexed

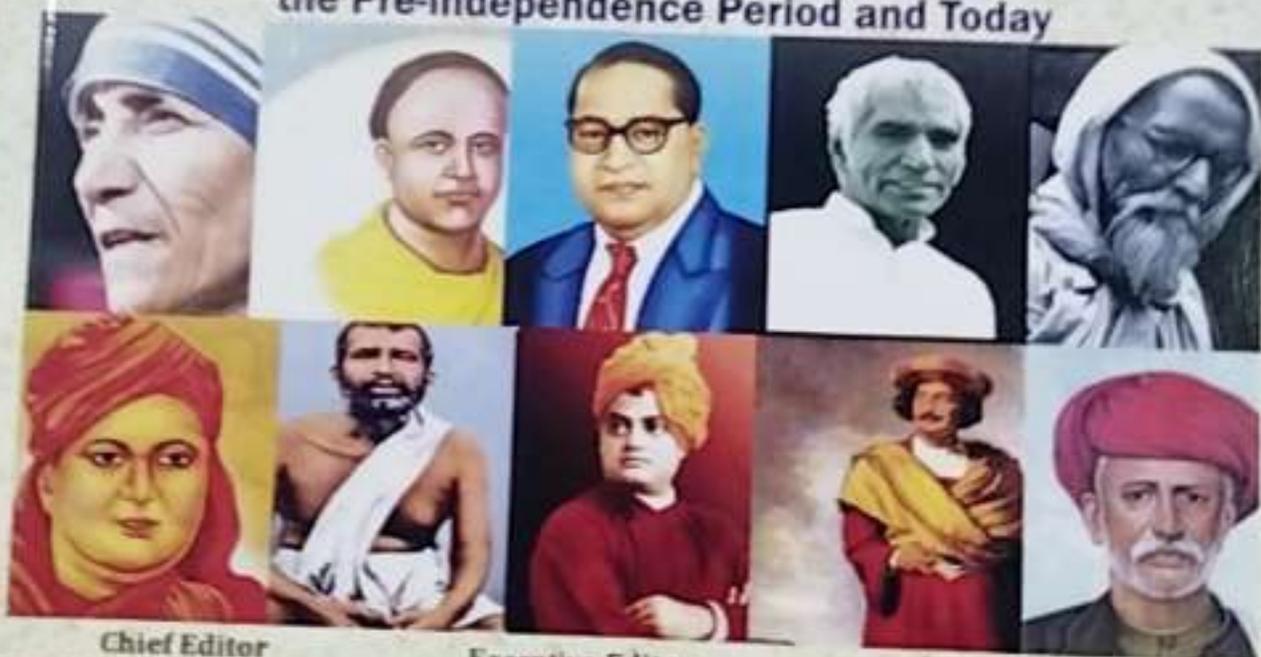
Multidisciplinary International Research Journal

ISSUE No- (CCCXVI) 317

September -2021

National E-Conference on

Socio-Religious and Political Movements in
the Pre-Independence Period and Today

Chief Editor

Prof. Virag S. Gawande

Director

Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive-Editor

Dr. Nilima D. Deshmukh

Principal

Sahakar Maharshi Late Bhaskarrao
Shingne Arts College,
Khamgaon, Dist. Buldana

Executive-Editor

Dr. J. B. Devhade

Principal

Late Pushpadevi Patil Art's and Science
College, Risod, Dist. Washim

Editors

Dr. Shrihari Pitale

Assist. prof. & HOD Department of History

Late Pushpadevi Patil Art's and Science

College Risod Dist, Washim

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

20	रामभाऊ रुईकरांचे राजनांदगाव येथील कामगार चळवळीतील योगदान डॉ. पुरुषोत्तम माहोरे	86
21	सामाजिक सुधारणेचे अग्रदूत रू. राजा राममोहन राय व त्यांचे समाजाचे कार्य प्रा. डॉ. नंदकिशोर ल. अस्वळकर	92
22	सामाजिक सुधारणा व गुलाबराव महाराज डॉ. भानुदास, डी. जामनेकर	95
23	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे जीवन शिक्षण विषयक विचार प्रा. डॉ. प्रमोद ना. घ्यार	99
24	वैयक्तिक सत्याग्रह व छोडो भारत चळवळीत धरणगाव (जळगाव) तालुक्यातील जनसामान्यांचा सहभाग प्रा. डॉ. दिनेश रामदास महाजन	104
25	भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यातील स्वातंत्र्य वीरांगना शांती घोष व सुनिता चौधरी डॉ. एम. व्ही. जाधव	107
26	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि सामाजिक समता चळवळ प्रा. डॉ. सुरेश ल. पंडित	110
27	महात्मा ज्योतीबा फुले यांचे कार्य प्रा. डॉ. डी. डी. जोधळे	112
28	A Historical study of the influence of Mahatma Phule's thought Pro. Dr. Pramod Rameshwar Chavan	116
29	Contribution of Women in Socio-Religious and Political Movement in the Pre-independence Period & Today Mr. Nutan Vishnudas Chouhan	118
30	"Education can make Democracy more Powerfull Ambedkar" Prof. Dr. Ashok Bhorjar	124
32	Social, Religious and political moment in world scenario Dr. Yogarajsingh R Bais	126
33	Awakening Women's Movement in Pre-Independence Period Dr. S. M. Bhowate	130
34	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे स्वातंत्र्यपूर्व काळातील राष्ट्रीय कार्य (इ.स. १९३५ मधील सालबर्डो यज्ञ) प्रा. डॉ. विलास एम. डेहणकर	134
35	भारतीय होमरूल चळवळ डॉ. प्रदिप शा. बोले	137
36	क्रांतीची जननी मॅडम भिकाजी कामा यांचे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान डॉ. अफरोज हनिफ शेख	140
37	मानवाधिकार आणि स्त्रीयांचे सबलिकरण प्रा. डॉ. हरीदास लाडके	145
38	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील क्रांतिकारी स्त्रियांचे योगदान प्रा. डॉ. किशोर शेषराव चौर	148
39	वासुदेव बळवंत फडके यांची मशाख चळवळ डॉ. श्रीहरी रंगनाथराव पितळे	152
40	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षण विषयक विचार व कार्य डॉ. राजशेखर हिरेमठ	154

मरणांत किराटी कंपनीचे संयुक्त प्राविण्य विलयने याच बदलानुषंग दि. ११/११/२०२० मध्ये मिलाज मिलाज लिमिटेड' असे उंचाले. कंपनीचे मुख्यकार्य कलकत्ता येथे होते. इ.स. १९२० मध्ये कंपनीच्या बदलकालापासूनच व कुशल नेत्यांमुळे मिलाजी प्रगती होऊ लागली. परंतु कामगारांच्या आरंभकाळी त्यामुळे वेग टिप्या जाण नव्हते. मिलाजमध्ये कामगारांचा १२ ते २३ लाख काम करणे लागे परंतु त्यावेळी मिलाज मधील एमट भातावणामुळे कामगार वर्गात बहिश्काराचे प्रमाण जास्त होते व कामगार कोर्ट ऑफ ऑर्डिनानुसार इशकांचे शासन होते. 'ब्रिटीश शासनाचे कंपनीला वर्षभर अत्याचाराने इशकां व्यवस्थापकांचा हुकूमशाही पध्दतीने कायदा सुरू होता. त्यामुळे कामगार वर्गात प्रचंड असंतोष वाढला. अशा असंतुष्ट कामगारांचे नेतृत्व जाकुर प्यारेलाल सिंग यांनी केले.

१९२०-२१ कामगार आंदोलन - १९२० हा जाकुर प्यारेलाल सिंग यांनी केले. त्यावेळी संपातील प्रमुख मागण्या पुढीलप्रमाणे होत्या. कामाचे दर ८ कोट्यात घ्यावे, काम करणे १९२० ला २००० मजुरांची आंदोलनाच्या सुरवात केली. प्रशासकाने प्यारेलाल सिंग यांनी केलेल्या या संपाची परास्वीरिण्या यांगता झाली. परंतु यीदच्याच दिवसात सरकारच्या पोलीसदलात हाकाल उजवाटायचे सरस्थान सोडायचे असा आदेश दिले. शेवटी कामगारांच्या तक्रारामुळे हा आदेश रद्द करण्यात आला.

१९२४ द्वितीय कामगार आंदोलन - प्रथम आंदोलनांतर कामगारांचा दिलेल्या आश्वासनाची पूर्त झालेली नव्हती. उच्च कामगारांवरिल अत्याचाराने वाढ झालेली होती. संपान राहणाने मजुरांचे वेतन वाढविले जाई तर नव्या मजुरांना याच विविधते उभार घाला तर वेतनवाढ करणार्याची धमकी दिली जाई. शेवटी कंपनीच्या जावाला करायला १९२४ मध्ये संपान सुरवात झाली. ब्रिटीश सरकारने कामगारांचा टाळण आणण्यासाठी संपूर्ण राजसंदात संस्थानाचा धाड १४४ लागू केली. कामगारांची एकत्र सोडण्यासाठी साम, दम, दड, भेद विधीचा बळ सुरू झाला. तरीही कामगार मागे हटण्यासाठी तयार नव्हते. हा संप मात महिन्यांपर्यंत सुरूच होता. संपानेचाली पोलीसदारांनी झाला त्यामध्ये जाहू गोड नामक व्यक्ती शहीद झाला तर काही कामगारांना जखमा झाल्या. या हत्याकांडाची कोणतीही निष्पत्ती तपासणी न करता प्यारेलाल सिंग पळवून आणणे ठेवण्यात आले.

एकदंगाने दिवाण मॅजिस्ट्रेट यांनी प्यारेलाल सिंग यांचा पत्र दिले की तुम्ही यावेळी राजसंदात संस्थानचे प्रवेश करू शकत नाही. हे पत्र मिळाल्यावर प्यारेलाल सिंग यांनी व्यवस्थापकाशी थर्ष कामगार प्रयत्न केला, परंतु त्यांनी चर्चासाठी नकार दिला. शेवटी प्यारेलाल सिंग यांनी त्याच पध्दतीने उभार देण्याचे ठरवले. ते म्हणाले "राजसंदात संस्थान असो वा नसो संप हा होणारच." त्यांनी प्रशासकाने ठेऊन राजसंदात रेल्वे स्टेशनचा आसरा घेतला. कारण हे रेल्वे स्टेशन राजसंदात संस्थानाच्या अधिकार क्षेत्रात येत नव्हते याचा पुरेपुर फायदा घेत त्यांनी स्टेशनवरच संपाची सुरुवात घेतली. परंतु स्टेशनवरून संपाचे संचालन करणे सोपे नव्हते म्हणून प्यारेलाल सिंग यांनी वाटले की मजुरांची बाजू मांडण्यासाठी प्रभावी नेत्याची गरज आहे. त्यांनी रामभाऊ बईकरांनी संपाक साधला रामभाऊ लखकरच राजसंदातला पोहचले. व्यवस्थापकांनी चर्चा करून त्यांनी हा संप मिटविला. येथूनच रामभाऊ आणि राजसंदात मिलाज मधील कामगारांचा संपाक रद्द झाले.

इ.स. १९३७ मजदूर आंदोलन- १९३४ मध्ये राजनांदगाव बसव्यासपुत्र हाटण वगैरे
 पारोक्षिक विंग घाली होवती वगैरे हाटण वगैरे व्यापिक होवून कामगारांचे वेतनच सुक
 वर्ष झाली तरी त्यांच्यातील राजनांदगाव बसव्यासपुत्रातील प्रवेशावली कायम ठेवण्यात आली
 कामगारांतील आस्थाचा वाढत असल्यामुळे ही संपभाऊ रुईकर वेदगीप्रमाणे व्यवस्थापकांनी
 करित होते. व्यवस्थापन कामगारांच्या मागण्या पूर्ण करण्याचे आश्वासन देत असे पण पूर्ण
 नसे होवती वगैरे १५ दिवसात मागण्या पूर्णाने मात्र न कोट्यात संप करण्याचे
 फेब्रुवारी १९३७ मध्ये ३००० मजदुरी संपाला सुरवात केली. याच विरोध टाकून पारोक्षिक विंग
 प्रवेशावली कामगारांच्या वसव्यासपुत्र १० टक्के कपात केली. याच विरोध टाकून पारोक्षिक विंग
 कोट्य घालेची बी.ए.सी मिल मधील हाटणी घाली देवगार होवून लागली. मिल व्यवस्थापकांनी
 हाटण पारोक्षिक विंग सोबत घाली काढण्याचे ठरविले परंतु पारोक्षिक विंग घाली घालेची
 विंग "थ काळाने वगैरे घेते दि वगैरे वगैरे मिलच्या संपाला महाभूमि वगैरे पुढी
 आघोषण करणारा आले त्यावेळी संपभाऊंनी संपर्क साधण्याचा प्रयत्न सुरू होत "
 वगैरे वगैरे कर्मिंदारने संपाला कोट्यामुळे मिल अधिकार्यांनी पारोक्षिक विंग घाली
 व्यवहारीचे सध सुपरिव्यास घालिले घालेचीही सधरतया करणारासाठी पारोक्षिक विंग घाली
 बी. काळ्या व संपभाऊ रुईकर सधे सध सुपरिव्यासे बी काळ्या येवु रावले नाही सध संप
 राजनांदगावला घेवले " संपभाऊंस घटून कामगार वगैरे आरंभाने वातावरण घडले
 पारोक्षिक रुईकरांनी कामगारांच्या जाही सभेत भाषण केले त्यानंतर कामगारांचे एक शिबिर
 मे ठेजी मिलच्या व्यवस्थापकांस भेटले. परंतु हाटणाची घडणुकी घाल्या नाहीत. पुढा १०
 वे ठेजी लडणेचीसाठी प्रयत्न झाले न उभारपची लडणेच मान्य झाली व संपाची घडणुकी
 काढ्यात आली " त्यामुळेच कामगारांचा संपभाऊ रुईकरांच्या विरुद्ध आगळी दुष्ट झाले
 रुईकर कामगारांसाठी घटून आले त्यांनी व्यवस्थापकांनी घाली केली व हा तीन महिन्यांपे
 आगळेच सध घाले वेगळात आला. संपभाऊ रुईकरांनी बी. ए. सी. मिल मधील मजदुरां
 संपट्या बंदीक्याचा सधय जाहिर केला त्यानुसार २६ मे १९३७ ला रुईकरांनी हमातया
 किराघाई " याचा घडण मिल मजूर सधचे कार्यालय सुरू केले. याच ठिकाणी संपाला "
 होवपाची " स्थापन केली " त्यावेळी संपाला शहर "खाल होवते घाली जय" आणि
 संपालाच विजय आणे अशा घोषणांनी निरादून गेले ही संपट्या कर्षित समर्पित राष्ट्रीय
 मजदूर सध दिनेकर १९३८ मध्ये सोदणीकृत केली मिल मजदूर सध (खाल होवते) हा
 याच कार्यालयातून सधचे संपालन करित असे. बी. रुईकरांनी पुढेही राजनांदगाव घेवती
 पुनिमनरी आपला सधय कायम ठेवला.

इ.स. १९३८ घटुर्ष मजदूर आंदोलन- मे १९३७ मध्ये मिल मालक आणि प्रबंधकांमध्ये झाले
 घटुर्षाला इ.स. १९३४ मध्ये ठरविलेला मजुरी दर सप्टेंबर १९३८ पासून टिला जण
 आश्वासन देण्यात आले होते. परंतु याकडे कुणीही लक्ष दिले नाही. उलट वेतनपेअ आणि
 किरागैरालात सुकल घाली ४०० मजुरांची छटणी केली. श्री रुईकरांनी कामगारांच्या मागण्या
 सुधी प्रबंधकांकडे सोपविली परंतु प्रबंधकांनी लक्ष दिले नाही. रुईकरांनी कलकला अर्थ
 भेतेसाठी प्रयत्न केला परंतु त्यांना प्रतिपाद मिळाला नाही. त्यामुळे कामगार वगैरे अर्थ
 आनी दिवसोदिवस भडकत घाललेला होता. त्यात मिलच्या व्यवस्थापकांनी कामगार सध
 कार्यकारणीकर कोर्टिल व्यवहारी नगाकी असा निर्बंध घालला " याचा सरळ अर्थ होत ही
 सधय संपभाऊंस हमातयेच मिल सधरतेत नसे होत. तसेच पेमेंट ऑफ वेजेस अर्कटा होत
 वेळत कामगारांच्या सप्टेंबर महिन्यातील आठ दिवसांचा पगार कापला व्यवस्थापकांनी
 घटून कामगार निघले आणि त्यांनी स्थापनाचीने हाताळ पुकारला. कामगारांची एक

होते रामभाऊंची पत्नी इंदिराबाई अर्थव्यवस्थाच्या स्वरूप समितीची अध्यक्ष होती. २२ मार्च १९४८ रोजी असा कामगार चळवळीसुद्धाच संचालित व सक्ती लागू करून राजनांदगाव येथील कामगार चळवळीसुद्धाच संचालित होण्यास सुरुवात झाली. अर्थव्यवस्था समितीच्या एक बंदी हटवल्यानंतर रामभाऊ व इंदिराबाईंचा राजनांदगाव येथील प्रवेश करण्याची बंदी घालली. रामभाऊंनी हा बंदी हटवून सोडण्यासाठी दिल्लीत गेले. ४ दिवसा १९४८ ला इंदिराबाईंनी राजनांदगावला प्रवेश करण्यास प्रयत्न केला. यावेळी सोबत त्यांच्या दोन वर्षांचा मुलगा ज्ञानही होता. सन्धान प्रशासनाचे ताबडतोब इंदिराबाईंचा मुलगा कडून राजनांदगावच्या हद्दीबाहेर १० मैल सोडवण्यात आले. पुढील असाध्य प्रयत्न २० मे १९४८ ला राजनांदगाव मिला मजूर संघाच्या सल्ल्याक दिवसाच्या दिवशी हा बंदी हटवून सोडण्यास सुरुवात झाली. रामभाऊ व इंदिराबाईंनी केला तेव्हाही त्यांचा राजनांदगावपासून २० मैल दूर असाध्यवस्त हाथपट्ट असाध्यवस्त रात्री सोडवण्यात आले. ती रात्र दोघांचीही जतवण्यात आली. "येथीही असाध्यवस्त आपल्या कार्यालयसुद्धाच रात्रीत कामगार चळवळीत कार्य करीत असतांना रुईकरांच्या सल्ल्याकडून लोड ट्यांबे लावले. कामगारांच्या प्रमाणाची त्यांनी आपले जीवन अर्थव्यवस्था समिती घालते, पण हे सर्व करीत असतांना रुईकरांच्या पत्नी इंदिराबाईंनी साध त्यांचा प्रत्येक बंदी लावली.

१९४८ पाचवे मजदूर आंदोलन- रामभाऊंचा राजनांदगावच्या बंगाल नागपूर कोल मिला कामगार संघटनेशी जवळचा संबंध असल्यामुळे राजनांदगाव येथील ज्ञानूर लीमन मिह, पंचनाथराव मारोतीराव, पंचनाथराव शारद, राजुलाल शर्मा, कानुरावद जैन, काहीयालाल असाध्यवस्त हे सर्व जेथी आंदोलन व अर्थव्यवस्था समितीतूनही जवळलेले होते. येथील कामगारांसाठी रामभाऊ व रामभाऊंचासंबंधीच होते. इंदिराबाईंच्या काळात राजनांदगाव सन्धान असल्यामुळे सन्धानमधील अर्थव्यवस्था शैक्षणिक व आर्थिक विकास विज्ञान झालेला नव्हता. कामगारांनी राजनांदगावच्या जी पर ही मिला मध्ये १९ मार्च १९४८ ला एक दिवसाचा लाडणीक संप पुकारला होता. कामगार संघाच्या मागण्या मान्य केल्याशिवाय संप भागे घेण्यास तयार नव्हते. २८ मार्च १९४८ ला राजनांदगाव येथील पोलीसांनी कामगारचळवळीबाबत केला. गोळीबाराने रामदास नावाचा व्यक्ती शहीद झाला व मोतीपूर येथे झालेल्या गोळीबाराने पंचनाथ देवांगन आणि जगतराव सतनामी शहीद झाले. रामभाऊंना गोळीबारची माहिती कळताच ते राजनांदगावला रवाना झाले, त्यांनी केलेल्या चौकशीत त्यांना कळले की पोलीसांनी मरणान्या माणसाला पाणी सुध्दा पाजले नाही. मेल्यावरही पाचव्या त्या मृत माणसाला रावपुहापर्यंत पोहचविले. तर जखमी झालेल्या कामगारांना पोलीसांनी लगेच बुक्या मारल्या. "पोलीसांनी केलेल्या अत्याचारांबाबत रामभाऊंनी शायनाकडे तक्रार केली व गोळीबाराच्या विरोधात ५ जून १९४८ ला प्रांतीय गिरणी कामगार फेडरेशनची सभा रामभाऊंच्या अध्यक्षतेखाली घेण्यात आली. सभेत टयब पारित करण्यात आला की या गोळीबाराची जटी व निषाध चौकशी एका हायकोर्ट न्यायाधिकाकडून करण्यात यावी, जर पंधरा दिवसांच्या जी सरकारने चौकशी सुरु न केल्यास प्रांतीय संयुक्त मोर्चाचे आपली एक पोटसमिती नेमू व गोळीबाराची चौकशी करून तिच्या अहवाल इंग्रजी, मराठी व हिंदी भाषेतून प्रसिध्द करावा व हे कामगार आणि जनतेसमोर ठेवावा. या सर्व कार्यवाहीसाठी रामभाऊ रुईकर, आर. के. हट्टुकर, शिवाजीराव पटवर्धन, पी. के. तार, शिगळू यांची नियुक्ती करण्यात आली. याच संदर्भात ४ जून १९४८ रोजी एक शिष्टमंडळ ना मजूरमंडी यांची नियुक्ती करण्यात आली. याच संदर्भात ४ जून मुखदेव प्रसाद गुप्ता (राजनांदगाव), आर. के. हळदुलकर (छिंदवाडा), भगवंतराव पांडवकर (नागपूर), भा. वि. गौतमारे (नागपूर), शेख मरसाना (नागपूर), पंचनाथराव डोगरे व गजुजी केतव (नागपूर) यांनी शिवाजीराव आचार (छिंदवाडा) हे सहभागी होते. रामभाऊ रुईकरांच्या पाठळीवरून रामभाऊ सोडविण्याचा प्रयत्न करितच होते. पण त्यासोबतच गोळीबाराने शहीद

चंद्रपुर तथा गडचिरोली जिलों के ग्रामीण एवं शहरी आश्रम विद्यालयों के छात्रों की गानक क्षमता का तुलनात्मक अध्ययन

कुलदिप राजकिशोर गोंड
सरदार पटेल महाविद्यालय,
चंद्रपुर

डॉ. प्रमोद काटकर
श्री शंकरराव वेङ्गलवार महाविद्यालय,
अहेरी, जि. गडचिरोली

प्रस्तावना

किसी भी शिक्षण संस्थान में सुविधाएं कार्मिकों एवं विद्यार्थियों को प्रदत्त भौतिक संसाधन होती है ताकि वे शिक्षण और पठन प्रक्रिया में अपनी उत्पादकता का अधिकतम उपयोग कर सकें। शिक्षक से विद्यार्थियों को ज्ञान का हस्तांतरण न सिर्फ कक्षा की चहारदीवारी में होता है, बल्कि ज्ञान खोज, गवेषण तथा आंतरिक और बाह्य वातावरण के साथ परस्पर क्रिया के माध्यम से भी प्राप्त होता है। इस अनुभूति से शिक्षण और पठन सुविधाओं के सृजनात्मक और नवीन विकास की आवश्यकता को जन्म दिया है। ये सुविधाएं इन बदलावों को दर्शाती हैं। विभिन्न शिक्षण संस्थान जैसे आश्रमविद्यालयों लगातार बदलते समाज को सामाजिक, आर्थिक और राजनीतिक जरूरतों को पूरा करने के लिए अस्तित्व में रहते हैं। जिसके परिणामस्वरूप वे अपने बाह्य वातावरण के साथ परस्पर क्रिया करते रहते हैं।

भारतीय संविधान के ४६ वें अनुच्छेद में पीछड़ी हुई जाति की ओर विशेष ध्यान देने के बारे में बताया गया है। उसी प्रकार सरकार द्वारा बनाये गए नियम कहा जाये तो आश्रमविद्यालय था। जनजाति, विमुक्त भटकी जमाती एवम इत्यादि आदिवासियों के शैक्षणिक प्रगति के लिए यह विद्यालय कार्य करते हैं। २०११ की जनगणानुसार महाराष्ट्र की जनसंख्या लगभग ११.२ करोड़ थी। जिसमें आदिवासियों की जनसंख्या का प्रमाण ८ प्रतिशत था। महाराष्ट्र में कुल ४७ प्रकार के आदिवासी जमाती हैं। यह विद्यालय

वसतिगृहयुक्त हो हुए उसमें प्राचीन गुरुकुल पद्धति, अर्वाचीन शिक्षा पद्धति तथा मुल्योद्योग पद्धति इन विशेषताओं का समावेश किया गया है। स्वास्थ्य की दृष्टि से आश्रमविद्यालयों के विद्यार्थियों की ओर अधिक ध्यान देना आवश्यक है। कुपोषण, जीवनसत्त्वों की कमतरता, रक्तक्षय, मलेरिया, ल्युमोनिया, क्षयरोग, कुष्ठरोग, त्वचा के रोग इत्यादि समय पर उपामितोजना करना आवश्यक है। मनुष्य के शरीर में विद्यमान एक प्रकार की क्षमता कम या अधिक मात्रा जन्म जात होती है, जिसका उपयोग करके व्यक्ति अपने दैनिक कार्यों को सम्पन्न करता है। खेल में उच्च प्रदर्शन कई कारकों पर निर्भर करता है, जैसे शारीरिक क्षमता, गानक क्षमता, तकनीकी ज्ञान, मुक्ति का ज्ञान, मनाविज्ञान कारक, इत्यादी। इस जानकारीके मद्देनजर इस अनुसंधानकार्य में चंद्रपुर तथा गडचिरोली जिलों के ग्रामीण एवं शहरी आश्रम विद्यालयों के छात्रों की गानक क्षमता का तुलनात्मक अध्ययन किया गया है।

संशोधन पद्धति

इस अनुसंधान में अनुसंधानकर्ता द्वारा अपनाए गये कार्य पद्धति निम्नलिखित है। इस अनुसंधान में विदर्भ क्षेत्र के चंद्रपुर तथा गडचिरोली जिले के ग्रामीण तथा शहरी आश्रम स्कूल में पढ़नेवाले छात्रों का चुनाव किया गया। ग्रामीण क्षेत्र में आश्रम स्कूल में पढ़नेवाले १०० छात्रों तथा शहरी क्षेत्र के आश्रम स्कूल में पढ़नेवाले १०० छात्रों को सहभागी किया गया। APPIER Youth Fitness Test के आधार से निम्नलिखित परिक्षण कराए गए।

अध्ययन का अभिकल्प

उपरोक्त अध्ययन हेतु रेण्डम ग्रुप डिजाईन अभिकल्प का उपयोग किया गया।

तथ्यों का संकलन

इस अनुसंधान में विदर्भ क्षेत्र के चंद्रपुर तथा गडचिरोली जिले के ग्रामीण तथा शहरी आश्रम स्कुल में पढ़नेवाले छात्रों के गामक क्षमता से संबंधित घटकों से संबंधित तथ्यों का संकलन विशिष्ट चयनीत परिक्षण के माध्यम से किया गया।

गामक क्षमता के घटक

छात्रों के मांसपेशीय सहनशक्ति का परीक्षण सिट अप्स टेस्ट द्वारा किया गया। छात्रों की चपलता का परीक्षण शटल दौड़ टेस्ट द्वारा किया गया। पैरों की विस्फोटक शक्ति का परीक्षण खड़ी लम्बी कूद टेस्ट द्वारा किया गया। गति परीक्षण ५० गज दौड़ टेस्ट द्वारा किया गया। छात्रों की हृदय सहनशीलता का परीक्षण ६०० गज चलना/दौड़ना टेस्ट द्वारा किया गया।

सांख्यिकी पद्धति का चयन

तथ्य विश्लेषण च निर्वचन तालिकाकरण के पश्चात् सांख्यिकीय तालिकाओं का नियम बद्ध व उद्देश्य पूर्ण विश्लेषण किया गया। निर्वचन यह विश्लेषण का ही एक भाग है। तालिकाओं के विश्लेषण में प्रस्तुत अनुसंधान में अनुसंधानकर्ता को जो निष्कर्ष मिले उन निष्कर्षों के साथ विषय से संबंधित पुराने अनुसंधान तथा लेखकों के ग्रंथों में दिये गये सिद्धान्तों के साथ संबंध जोड़कर परख की गयी। सांख्यिकीय विश्लेषण के पश्चात् निष्कर्ष निकाले गये। संग्रहित तथ्यों का विश्लेषण 'टी' रेश्यों ('t' ratio) के आधार पर किया गया।

सांख्यिकीय विश्लेषण

मांसपेशीय सहनशक्ति — सिट अप्स

तालिका क्र. १: शहरी तथा ग्रामीण इलाकों के आश्रम विद्यालयों के छात्रों के मांसपेशीय सहनशक्तियों की तुलना

	मा. व.	मा. तु.	न्यून.	अधिक.	औ. अं.	त. मूल्य	P मूल्य
शहरी	31.0 ± 1.5	3.0	29.0	33.0	31.0	0.001	0.001
ग्रामीण	27.0 ± 1.0	3.0	24.0	30.0	27.0	0.001	0.001

मा. वी.: मानक विचलन; मा. तु.: मानक त्रुटी; न्यून.: न्यूनतम; अधिक.: अधिकतम; औ. अं.: औसत अंतर; t: t मूल्य; P: P मूल्य

उपरोक्त तालिका क्र. १ में चंद्रपुर तथा गडचिरोली जिलों के आश्रम विद्यालयों के शहरी तथा ग्रामीण छात्रों की मांसपेशीय सहनशक्ति (छात्रों द्वारा किए गए सिट अप्स परीक्षण के अनुसार) की तुलना दर्शाई गई है। उपरोक्त जानकारी से यह प्रतीत होता है की, अध्ययन में चयनित शहरी क्षेत्र के आश्रम विद्यालयों के छात्रों द्वारा किए गए औसत सिट अप्स 31.0 ± 1.5 प्रति मिनट (न्यूनतम 29 तथा अधिकतम 33 प्रति मिनट) थे। उसी प्रकार ग्रामीण क्षेत्र में स्थित आश्रम विद्यालयों के छात्रों द्वारा किए गए औसत सिट अप्स 27.0 ± 1.0 प्रति मिनट (न्यूनतम 24.0 तथा अधिकतम 30.0) थे।

चपलता — शटल दौड़

तालिका क्र. २: शहरी तथा ग्रामीण इलाकों के आश्रम विद्यालयों के छात्रों की चपलता की तुलना

	मा. व.	मा. तु.	न्यून.	अधिक.	औ. अं.	त. मूल्य	P मूल्य
शहरी	10.2 ± 0.5	0.3	9.7	10.7	10.2	0.001	0.001
ग्रामीण	9.3 ± 0.5	0.3	8.8	9.8	9.3	0.001	0.001

मा. वी.: मानक विचलन; मा. तु.: मानक त्रुटी; न्यून.: न्यूनतम; अधिक.: अधिकतम; औ. अं.: औसत अंतर; t: t मूल्य; P: P मूल्य

उपरोक्त तालिका क्र. २ में चंद्रपुर तथा गडचिरोली जिलों के आश्रम विद्यालयों के शहरी तथा ग्रामीण छात्रों की चपलता (छात्रों द्वारा किए गए शटल दौड़ परीक्षण के

अनुसार) की तुलना दर्शाई गई है। उपरोक्त जानकारी से यह प्रतीत होता है की, अध्ययन में चयनित शहरी क्षेत्र के आश्रम विद्यालयों के छात्रों की औसत चपलता 9.2 ± 0.4 सेकंद (न्यूनतम ६.२ तथा अधिकतम ८.२) थी। उसी प्रकार ग्रामीण क्षेत्र में स्थित आश्रम विद्यालयों के छात्रों की औसत चपलता 9.3 ± 0.4 सेकंद (न्यूनतम ६.१ अधिकतम तथा ८.६) थी।

पैरों की शक्ति - खड़ी लम्बी कूद

तालिका क्र. ३: शहरी तथा ग्रामीण इलाकों के आश्रम विद्यालयों के छात्रों द्वारा पैरों की शक्ति की तुलना के आंकड़ों का वर्णनात्मक विश्लेषण

श्र. क्र.	मा. वि.	मा. ग्र.	न्यून.	अधिक.	औ. अं.	t-मूल्य	P-मूल्य
शहरी	११	११	१	१०	२.०	१.००	०.०
ग्रामीण	११	१०	१	१०	१.०	१.००	०.०

मा.वि.: मानक विचलन; मा. ग्र.: मानक त्रुटी; न्यून.: न्यूनतम; अधिक.: अधिकतम; औ. अं.: औसत अंतर; t: t मूल्य; P: P मूल्य

उपरोक्त तालिका क्र. ३ में चंद्रपुर तथा गडचिरोली जिलों के आश्रम विद्यालयों के शहरी तथा ग्रामीण छात्रों की पैरों की शक्ति (छात्रों द्वारा किए गए खड़ी लम्बी कूद परीक्षण के अनुसार) की तुलना दर्शाई गई है। उपरोक्त जानकारी से यह प्रतीत होता है की, अध्ययन में चयनित शहरी क्षेत्र के आश्रम विद्यालयों के छात्रों की औसत पैरों की शक्ति १३६.२ ± ३१.५ इंच (न्यूनतम १२०.० तथा अधिकतम १७२.०) थी। उसी प्रकार ग्रामीण क्षेत्र में स्थित आश्रम विद्यालयों के छात्रों की औसत पैरों की शक्ति १५७.७ ± २४.५ इंच (न्यूनतम १३२.० तथा अधिकतम १७९.०) थी।

गती - ५० गज दौड़

तालिका क्र. ४: शहरी तथा ग्रामीण इलाकों के आश्रम विद्यालयों के छात्रों की गती की तुलना के आंकड़ों का वर्णनात्मक विश्लेषण

श्र. क्र.	मा. वि.	मा. ग्र.	न्यून.	अधिक.	औ. अं.	t-मूल्य	P-मूल्य
शहरी	१८	१०	१	१७	१.०	१.००	०.०
ग्रामीण	१८	१०	१	१७	१.०	१.००	०.०

मा.वि.: मानक विचलन; मा. ग्र.: मानक त्रुटी; न्यून.: न्यूनतम; अधिक.: अधिकतम; औ. अं.: औसत अंतर; t: t मूल्य; P: P मूल्य

उपरोक्त तालिका क्र. ४ में चंद्रपुर तथा गडचिरोली जिलों के आश्रम विद्यालयों के शहरी तथा ग्रामीण छात्रों की गती (छात्रों द्वारा किए गए ५० गज दौड़ परीक्षण के अनुसार) की तुलना दर्शाई गई है। उपरोक्त जानकारी से यह प्रतीत होता है की, अध्ययन में चयनित शहरी क्षेत्र के आश्रम विद्यालयों के छात्रों की औसत गती 9.6 ± 0.4 सेकंद (न्यूनतम ६.५ तथा अधिकतम ८.५) सेकंद थी। उसी प्रकार ग्रामीण क्षेत्र में स्थित आश्रम विद्यालयों के छात्रों की औसत गती 9.४ ± 0.६ सेकंद (न्यूनतम ६.५ तथा अधिकतम ९.२ सेकंद) थी।

हृदय सहनशीलता - ६०० गज चलना/दौड़ना

तालिका क्र. ५: शहरी तथा ग्रामीण इलाकों के आश्रम विद्यालयों के छात्रों की हृदय सहनशीलता की तुलना

श्र. क्र.	मा. वि.	मा. ग्र.	न्यून.	अधिक.	औ. अं.	t-मूल्य	P-मूल्य
शहरी	१३	१३	१	१२	३.०६	१.६	०.०
ग्रामीण	१३	१३	१	१२	३.०६	१.६	०.०

मा.वि.: मानक विचलन; मा. ग्र.: मानक त्रुटी; न्यून.: न्यूनतम; अधिक.: अधिकतम; औ. अं.: औसत अंतर; t: t मूल्य; P: P मूल्य

उपरोक्त तालिका क्र. ५ में चंद्रपुर तथा गडचिरोली जिलों के आश्रम विद्यालयों के शहरी तथा ग्रामीण छात्रों की हृदय सहनशीलता (छात्रों द्वारा किए गए ६०० गज

चलना/दौड़ना परीक्षण के अनुसार) की तुलना दर्शाई गई है। उपरोक्त जानकारी से यह प्रतीत होता है की, अध्ययन में चयनित शहरी क्षेत्र के आश्रम विद्यालयों के छात्रों को ६०० गज का अंतर पुरा करने के लिये औसत २:२८.७±२३.८ मिनट (न्यूनतम १:५९:० तथा अधिकतम ३:२६:०) समय लगा। उसी प्रकार ग्रामीण क्षेत्र में स्थित आश्रम विद्यालयों के छात्रों को ६०० गज का अंतर पुरा करने के लिये २:१९.२±१९.८ मिनट (न्यूनतम १:३८:० तथा अधिकतम २:५९:०) समय लगा।

निष्कर्ष

मांसपेशीय सहनशक्ती

- अध्ययन में प्राप्त परिणाम यह दर्शाते हैं कि अध्ययन क्षेत्र के शहरी तथा ग्रामीण संभाग में पढ़नेवाले आश्रम विद्यालयों के छात्रों की मांसपेशीय सहनशक्ती में सार्थक भिन्नता नहीं है। सामान्य रूप में ग्रामीण छात्रों की तुलना में शहरी छात्रों की मांसपेशीय सहनशक्ती अधिक पाई गई।

चपलता

- अध्ययन में प्राप्त परिणाम यह दर्शाते हैं अध्ययन क्षेत्र के शहरी तथा ग्रामीण संभाग में पढ़नेवाले आश्रम विद्यालयों के छात्रों की चपलता में कोई भिन्नता नहीं है।

पैरो की शक्ति

- अध्ययन में प्राप्त परिणाम यह दर्शाते हैं कि अध्ययन क्षेत्र के शहरी तथा ग्रामीण संभाग में पढ़नेवाले आश्रम विद्यालयों के छात्रों की क्षमता में ($P<0.05$) सार्थक भिन्नता पाई गई। सामान्य रूप में शहरी छात्रों की तुलना में ग्रामीण छात्रों की क्षमता अधिक पाई गई।

गती

- अध्ययन में प्राप्त परिणाम यह दर्शाते हैं कि अध्ययन क्षेत्र के शहरी तथा ग्रामीण संभाग में पढ़नेवाले आश्रम विद्यालयों के छात्रों की गती में कोई भिन्नता नहीं पाई गई।

हृदय सहनशीलता

- अध्ययन में प्राप्त परिणाम यह दर्शाते हैं कि अध्ययन क्षेत्र के शहरी तथा ग्रामीण संभाग में पढ़नेवाले आश्रम विद्यालयों के छात्रों की हृदय सहनशक्ती में ($P<0.05$) सार्थक भिन्नता पाई गई।

आधार ग्रंथ सूची

- अजमेर सिंह, जगदीश वैद्य, प्रिन, नरेश और विमलजील गती, "शारीरिक शिक्षा तथा ओलम्पिक अभियान" (कल्याणी पब्लिशर्स, नई दिल्ली) २००४
- बी आर गंगवार, "शारीरिक शिक्षा एवं खेलकूद में परीक्षण, मापण एवं मूल्यांकन" ए पी पब्लिशर्स, जालंधर, पृ. न. ४८, १०४
- सरिन एच सरिन - शैक्षिक अनुसंधान विधियाँ पृष्ठ १, २६
- आर. ए. शर्मा - शिक्षा अनुसंधान पृष्ठ ३०, १८३
- वासुदेव शर्मा - अनुसंधान परिचय पृष्ठ २१, १७९
- कुमार, अ. (२००८). केंद्रीय स्कूल शिक्षा बोर्ड और राज्य शिक्षा बोर्ड से मान्यता प्राप्त स्कूलों में पढ़नेवाले छात्रों की शारीरिक क्षमता का तुलनात्मक अध्ययन", अप्रकाशित लघु शोध प्रबंध, नागपुर विश्वविद्यालय में स्नाकोत्तर उपाधि हेतु प्रस्तुत
- मोह चौहान "कम्पेटिशन ऑफ सिलेक्टेड जनरल मोटर एक्टिविटी कम्पोजेन्ट्स विटवीन वूमन बास्केटबॉल प्लेअर्स," अप्रकाशित शोधप्रबंध, एल. एन. आय. पी. ई. ग्वालीयार, १९८४
- कायदे पाटील डॉ. गंगधर वि. - संशोधन पद्धती वैतन्य पब्लिकेशन्स, नाशिक-१९, जून, २००६

9. श्री. रा. गो. बोलेकर व पुरंदरे, "विदर्भ का इतिहास" प्राचीन काल से १९ शतक तक विदर्भ प्रकाशन, नागपुर
10. Flick, Uwe., *Introducing Research Methodology*, SAGE published in 2012, second printing, p.no.4.
11. Sarangi, P. (2010) *Research Methodology*, Taxmann Publications, p. 3

चंद्रपुर एवं गडचिरोली जिलों के ग्रामीण एवं शहरी आश्रम विद्यालयों के छात्रों की शरीरकृति मापन घटकों का तुलनात्मक अध्ययन

कुलदिप राजकिशोर गोंड
सत्यार पटेल महाविद्यालय,
बंदपुर

डॉ. प्रमोद काटकर
श्री शंकरराव देशमुख महाविद्यालय,
अहेरी, जि. गडचिरोली

प्रस्तावना

आज आधुनिक युग में खिलाड़ियों को खेलों के प्रकृति के अनुसार परीक्षण, मापन एवं मूल्यांकन कर चयन किया जाता है। किसी भी खेल में खिलाड़ी का चयन करते समय खिलाड़ी की शरीर रचना को ध्यान में रखा जाता है। एक व्यक्ति की शरीर रचना का प्रकार उसके गति निशपादन का एक महत्वपूर्ण घटक है। मानवमौलिक मापन का अर्थ मनुष्य के मापन से है, और इसका प्रयोग आदि रूप में शरीर की लम्बाई, चौड़ाई एवं ऊँचाई मापन में होता था। मानवमौलिक जीवित मनुष्य तथा आस्थिबद्ध के मापन की सर्वेक्षणत्मक तथा वैज्ञानिक विधि है। इसको साधारण शब्दों में शरीर के बाहरी भागों को मापना भी कहते हैं, तथा यह मापन उद्देश्यपूर्ण एवं विषय पूर्ण होता है।

शरीर शास्त्रीय मापन की कल्पना प्राचीन मानव ने कर ली थी। इस मापन की बाहरी आकृति, भार, ऊँचाई, आयु, हाथ पैर की लम्बाई, पक्ष, नेत्र, ज्योति, कान से सुनने की क्षमता आदि का मापन किया जाता है। इसके साथ साथ श्वास क्रिया एवं उसकी गति का मापन किया जाता है। शरीर की बाहरी संरचना पौष्टिकता का स्तर आकर वे सभी मापन जो एक व्यक्ति को दूसरे व्यक्ति से भिन्नता स्वष्ट कर उसका मूल्यांकन कर सके। चिकित्सीय परीक्षण और प्रोथ चार्ट द्वारा शरीर का बाहरी मापन किया जाता है।

वर्तमान समय में शरीर क्रिया विज्ञान के अध्ययन के आधार पर समाज में रहने वाले विभिन्न कार्यो को सम्पन्न किया जा रहा है। जिनके आधार पर संसार के अन्दर रहने वाले

सभी मानव प्राणियों का उनसे सम्बन्धित मार्गदर्शन प्रदान किया जाता है, आधुनिक उपकरणों के उपलब्ध होने के कारण वर्तमान समय में शरीर क्रिया विज्ञान का प्रयोग विभिन्न क्षेत्रों के अन्दर अच्छे एवं ठोस परिणामों की उद्देश्य पूर्ति के लिए किया जाता है। शरीर क्रिया विज्ञान शारीरिक शिक्षण एवं खेल कूद में उत्कृष्ट खिलाड़ी तैयार करने में अत्यंत महत्व रखता है। खिलाड़ी तैयार करते समय शरीर क्रिया विज्ञान के प्रयोग के माध्यम से विशेषज्ञ खिलाड़ियों के शरीर के अन्दर के अवयवों एवं विभिन्न संस्थानों का सुक्ष्मतापूर्वक अध्ययन करके उन्हें खेलों से सम्बन्धित स्पर्धाओं के लिए तैयार करने का प्रयास करते हैं।

भारत में विभिन्न अनजॉति, विमुक्त भटकी जमाती एवम इत्यादि आदिवासियों के शैक्षणिक प्रगति के लिए काफी कुछ कार्य हुए है। जिसमें आश्रमविद्यालयों का भी योगदान रहा है। यह विद्यालय वसतिगृहयुक्त होते हुए उसमें प्राचीन गुरुकुल प्रदति, अर्वाचीन शिक्षा प्रदति तथा मुल्योद्योग प्रदति इन विशेषताओं का समावेश किया गया है। उपरोक्त जानकारी के आधारपर इस अध्ययन में विदर्भ के चंद्रपुर तथा गडचिरोली जिले के ग्रामीण तथा शहरी आश्रम स्कूल में पढ़नेवाले छात्रों का शरीरकृति मापन का तुलनात्मक अध्ययन किया गया है।

अनुसंधान की सीमाएँ

१. विदर्भ क्षेत्र के चंद्रपुर तथा गडचिरोली जिले के ग्रामीण तथा शहरी आश्रम स्कूल में पढ़नेवाले छात्रों का विषय के रूप में चयन किया गया।

२. उपरोक्त अध्ययन हेतु विदर्भ क्षेत्र के चंद्रपुर तथा गडचिरोली जिला के ग्रामीण

तथा शहरी आश्रम स्कूल में पढ़नेवाले १०० छात्रों तथा शहरी आश्रम स्कूल में पढ़नेवाले १०० छात्रों का चयन किया गया।

- इस अध्ययन में केवल १२ वर्ष से १६ वर्ष के विद्यार्थियों के शामिल किया गया।

अनुसंधान की परििसमाप्ति

इस अध्ययन हेतु ऐसे घटक जो अध्ययन के परिणाम को प्रभावित कर सकते हैं। एवं जो शोधकर्ता के नियंत्रण में नहीं है। ऐसे घटकों को इस अध्ययन के परििसमाप्ति के अंतर्गत शामिल किया गया है। जैसे खिलाड़ियों का आहार, खिलाड़ियों की निद्रा, उनकी दिनचर्या।

संशोधन पद्धति

इस अध्ययन के अंतर्गत छात्र विषय चयन मापन पद्धति, परिक्षण का प्रशासन, अध्ययन का अभिकल्प, परिक्षक की विश्वसनीयता एवं परिक्षण की विश्वसनीयता, तथ्यों का संकलन एवं सांख्यिकीय पद्धति के चयन का विवरण किया गया। इस अध्ययन में आंकड़ों को प्राप्त करके आवश्यक साधन सामग्री तथा उनका प्रयोग आंकड़ों का संकलन और परिक्षण विधि का वर्णन करके तुलनात्मक अध्ययन किया गया।

अध्ययन का अभिकल्प

उपरोक्त अध्ययन हेतु रणदम ग्रुप डिजाईन अभिकल्प का उपयोग किया गया।

तथ्यों का संकलन

शारीरिक मापन के घटकों से संबंधित तथ्यों का संकलन विशिष्ट चयनीत परिक्षण के माध्यम से किया गया। खिलाड़ी की उंचाई का मापन स्टेडीयोमीटर के सहारे से किया गया। वेटिंग मशीन के सहारे से खिलाड़ी के शरीर संहिता जैसे शारीरिक भार का मापन किया गया। मापन टेप के सहारे से खिलाड़ी के फूट लम्बाई को एड़ी के पीछे से अंगुली के टीप तक सेंमी से मापा गया। प्रत्येक छात्र को दोनों पैरों में

अंतर रखकर खड़ा किया गया ताकि उनका शारीरिक वजन दोनों पैरों पर समान रूप से वितरित हो। मापन टेप को जांघ की चारों ओर तथा जंतवबींदजवतपवद एवं जड़प बिंदुओं के बीच रखा गया। सेंटीमीटर में छात्रों की जांघों की परिधि का मापन किया गया। ततपश्चात, खिलाड़ीयों के पैरों की पिंडलीयों की परिधि का मापन किया गया।

सांख्यिकीय पद्धति का चयन

उपरोक्त अध्यय के उद्देश्यों के परिणाम को जानने हेतु 'टी' रेश्यों, शजर तंजपवद सांख्यिकीय का प्रयोग किया गया।

सांख्यिकीय विश्लेषण

शारीरिक भार

तालिका क्र. १ शहरी तथा ग्रामीण इलाकों के आश्रम विद्यालयों के छात्रों के शारीरिक भार की तुलना

	मानक	मा. न्युनतम	मा. अधिकतम	औ. अ.	अंतर	t मूल्य	P मूल्य
शहरी	४३.३३	३२.६	५६.७	४३.३३	२४.१	२.१५०	०.०४
ग्रामीण	४०.११	३०.४	४८.२	४०.११	१७.४		

मा. मा. मानक विचलन; मा. न्यु.: मानक न्युनतम; मा. अ.: मानक अधिकतम; औ. अ.: औसत अंतर; t: t मूल्य; P: P मूल्य

उपरोक्त तालिका क्र. १ में चंडपुर तथा गडसिरौली जिलों के आश्रम विद्यालयों के शहरी तथा ग्रामीण छात्रों के शारीरिक भार की तुलना दर्शाई गई है। उपरोक्त जानकारी से यह प्रतीत होता है कि, अध्ययन में चयनित शहरी क्षेत्र के आश्रम विद्यालयों के छात्रों का औसत शारीरिक भार ४३.३३±८.५ कि.ग्रं. (न्युनतम ३२.६ तथा अधिकतम ५६.७) था। उसी प्रकार ग्रामीण क्षेत्र में स्थित आश्रम विद्यालयों के छात्रों का औसत शारीरिक भार ४०.११±७.४ कि.ग्रं. (न्युनतम ३०.४ तथा अधिकतम ४८.२) था।

शारीरिक ऊँचाई

तालिका क्र. २: शहरी तथा ग्रामीण इलाकों के आश्रम विद्यालयों के छात्रों की शारीरिक ऊँचाई की तुलना

मन क	मानक विचलन	मा. उ.	न्यून	अधिक	औ. अं.	तु. शैली	P मूल्य
शहरी	१५४	२३.४	१३२.०	१७५.०	१५२.२	१३२.०	१७५.०
ग्रामीण	१५४	२३.४	१३२.०	१७५.०	१५२.२	१३२.०	१७५.०

मा.वी.: मानक विचलन; मा. उ.: मानक ष्टी; न्यून.: न्यूनतम; अधिक.: अधिकतम; औ. अं.: औसत अंतर; t: t मूल्य; P: P मूल्य

उपरोक्त तालिका क्र. २ में चंद्रपुर तथा गडचिरोली जिलों के आश्रम विद्यालयों के शहरी तथा ग्रामीण छात्रों की शारीरिक ऊँचाई की तुलना दर्शाई गई है। उपरोक्त जानकारी से यह प्रतीत होता है की, अध्ययन में चयनित शहरी क्षेत्र के आश्रम विद्यालयों के छात्रों की औसत शारीरिक ऊँचाई १५२.२±२३.४ से.मी. (न्यूनतम १३२.० तथा अधिकतम १७५.०) थी। उसी प्रकार ग्रामीण क्षेत्र में स्थित आश्रम विद्यालयों के छात्रों की औसत शारीरिक ऊँचाई १५४.३±२३.४ से.मी. (न्यूनतम १२५.० तथा अधिकतम १७५.०) थी।

पैरों की लंबाई

तालिका क्र. ३: शहरी तथा ग्रामीण इलाकों के आश्रम विद्यालयों के छात्रों के पैरों की लंबाई की तुलना

मन क	मानक विचलन	मा. उ.	न्यून	अधिक	औ. अं.	तु. शैली	P मूल्य
शहरी	२२	३५.३	२६.०	४३.०	२६.५	२६.०	४३.०
ग्रामीण	२२	३५.३	२६.०	४३.०	२६.५	२६.०	४३.०

मा.वी.: मानक विचलन; मा. उ.: मानक ष्टी; न्यून.: न्यूनतम; अधिक.: अधिकतम; औ. अं.: औसत अंतर; t: t मूल्य; P: P मूल्य

उपरोक्त तालिका क्र. ३ में चंद्रपुर तथा गडचिरोली जिलों के आश्रम विद्यालयों के शहरी तथा ग्रामीण छात्रों के पैरों की लंबाई की तुलना दर्शाई गई है। उपरोक्त जानकारी से यह प्रतीत होता है की, अध्ययन में चयनित शहरी क्षेत्र के आश्रम विद्यालयों के छात्रों के पैरों की औसत

लंबाई २०.२±४.८ से.मी. (न्यूनतम ५६.० तथा अधिकतम ९१.०) थी। उसी प्रकार ग्रामीण क्षेत्र में स्थित आश्रम विद्यालयों के छात्रों के पैरों की औसत लंबाई २१.८±४.१ से.मी. (न्यूनतम ७०.० तथा अधिकतम ९४.०) थी।

जांघों की परिधि

तालिका क्र. ४: शहरी तथा ग्रामीण इलाकों के आश्रम विद्यालयों के छात्रों की जांघों की परिधि की तुलना

मन क	मानक विचलन	मा. उ.	न्यून	अधिक	औ. अं.	तु. शैली	P मूल्य
शहरी	४०	५३.५	४३.०	४९.०	४३.५	४३.०	४९.०
ग्रामीण	४०	५३.५	४३.०	४९.०	४३.५	४३.०	४९.०

मा.वी.: मानक विचलन; मा. उ.: मानक ष्टी; न्यून.: न्यूनतम; अधिक.: अधिकतम; औ. अं.: औसत अंतर; t: t मूल्य; P: P मूल्य

उपरोक्त तालिका क्र. ४ में चंद्रपुर तथा गडचिरोली जिलों के आश्रम विद्यालयों के शहरी तथा ग्रामीण छात्रों की जांघों की परिधि की तुलना दर्शाई गई है। उपरोक्त जानकारी से यह प्रतीत होता है की, अध्ययन में चयनित शहरी क्षेत्र के आश्रम विद्यालयों के छात्रों की औसत परिधि ४०.५±२.१ से. मी. (न्यूनतम ३९.० तथा अधिकतम ४३.०) थी। उसी प्रकार ग्रामीण क्षेत्र में स्थित आश्रम विद्यालयों के छात्रों के जांघों की औसत परिधि ४३.५±२.१ से. मी. (न्यूनतम २८.० तथा अधिकतम ४९.०) थी।

पैरों की पिंडलीयों की परिधि

तालिका क्र. ५: शहरी तथा ग्रामीण इलाकों के आश्रम विद्यालयों के छात्रों के पैरों की पिंडलीयों की परिधि की तुलना

मन क	मानक विचलन	मा. उ.	न्यून	अधिक	औ. अं.	तु. शैली	P मूल्य
शहरी	३१	३९.५	३६.०	४३.०	३६.५	३६.०	४३.०
ग्रामीण	३१	३९.५	३६.०	४३.०	३६.५	३६.०	४३.०

मा.वी.: मानक विचलन; मा. उ.: मानक ष्टी; न्यून.: न्यूनतम; अधिक.: अधिकतम; औ. अं.: औसत अंतर; t: t मूल्य; P: P मूल्य

उपरोक्त तालिका क्र. 4 में चंद्रपुर तथा गडचिरोली जिलों के आश्रम विद्यालयों के शहरी तथा ग्रामीण छात्रों के पैरों की पिंडलियों की परिधि की तुलना दर्शाई गई है। उपरोक्त जानकारी से यह प्रतीत होता है की, अध्ययन में चयनित शहरी क्षेत्र के आश्रम विद्यालयों के छात्रों के पैरों की पिंडलियों की औसत परिधि 24.0 ± 1.4 से.मी. (न्यूनतम 23.0 तथा अधिकतम 27.0) थी। उसी प्रकार ग्रामीण क्षेत्र में स्थित आश्रम विद्यालयों के छात्रों के पैरों की पिंडलियों की औसत परिधि 22.3 ± 1.4 से.मी. (न्यूनतम 24.0 तथा अधिकतम 34.0) थी।

निष्कर्ष

शारीरिक भार

- अध्ययन में प्राप्त परिणाम यह दर्शाते हैं कि चंद्रपुर तथा गडचिरोली जिलों के आश्रम विद्यालयों के शहरी तथा ग्रामीण छात्रों के शारीरिक भार में (चंद्रपुर) सार्थक भिन्नता पाई गई। ग्रामीण छात्रों की तुलना में शहरी छात्रों का शारीरिक भार अधिक पाया गया।

शारीरिक ऊँचाई

- अध्ययन में प्राप्त परिणाम यह दर्शाते हैं कि चंद्रपुर तथा गडचिरोली जिलों के आश्रम विद्यालयों के शहरी तथा ग्रामीण छात्रों की शारीरिक ऊँचाई में सार्थक भिन्नता नहीं पाई गई।

पैरों की लंबाई

- अध्ययन में प्राप्त परिणाम यह दर्शाते हैं कि चंद्रपुर तथा गडचिरोली जिलों के आश्रम विद्यालयों के शहरी तथा ग्रामीण छात्रों के पैरों की लंबाई में ($P < 0.05$) सार्थक भिन्नता पाई गई। शहरी छात्रों की तुलना में ग्रामीण छात्रों के पैरों की लंबाई अधिक पाई गई।

जांघों की परिधि

- अध्ययन में प्राप्त परिणाम यह दर्शाते हैं कि चंद्रपुर तथा गडचिरोली जिलों के आश्रम विद्यालयों के शहरी तथा ग्रामीण छात्रों की जांघों की परिधि में सार्थक भिन्नता नहीं पाई गई।

पैरों की पिंडलियों की परिधि

- अध्ययन में प्राप्त परिणाम यह दर्शाते हैं कि चंद्रपुर तथा गडचिरोली जिलों के आश्रम विद्यालयों के शहरी तथा ग्रामीण छात्रों के पैरों की पिंडलियों की परिधि में ($P < 0.05$) सार्थक भिन्नता पाई गई। ग्रामीण छात्रों की तुलना में शहरी छात्रों के पैरों की पिंडलियों की परिधि अधिक पाई गई।

आधार ग्रन्थ सूची

- बी. आर. गावार, "शारीरिक शिक्षा एवं खेलकूद में परीक्षण, मूल्यांकन एवं मूल्यांकन" ए. पी. पब्लिशर्स, आल्हाबाद, पृ. नं. 42, 2004.
- कमलकांत, ति. (2008). "कमरेटीव स्टडी ऑफ फिलॉसॉफी, फिजिकल, फिलॉसॉफीकल एन्थ्रोपॉमेट्रीक एण्ड सायकोलॉजीकल पैरोएबलस, बीटिंग रीजॉयन एण्ड नॉर्मल बॉर्ड स्टुडन्ट" सर्वा 1, पृ. नं. 44.
- कमार, अ., (2006). केंद्रीय स्कूल शिक्षा बोर्ड और राज्य शिक्षा बोर्ड से मान्यता प्राप्त स्कूलों में पठनबाले छात्रों की शारीरिक क्षमता का तुलनात्मक अध्ययन", अप्रकाशित लघु शोध प्रबंध, नागपुर विश्वविद्यालय में स्नाकोत्तर उपाधि हेतु प्रस्तुत।
- श्री. नन्दन बनसल, "शरीर रचना विज्ञान एवं शारीरिक विज्ञान केवल नर्सों के लिए", (नई दिल्ली जे. पी. ब्रदर्स मेडिकल पब्लिकेशन प्राइवेट लि. 2009) पृ. नं. 339.
- अजमेर सिंह, जगदीश बैस, प्रिन. बरह और निर्मलजील राठी, "शारीरिक शिक्षा तथा ओलम्पिक अभियान" (कल्याणी पब्लिशर्स, नई दिल्ली) 2004.
- पुरी नीलम, संशोधन पध्दती, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, पहिली आवृत्ती 2006, पृ. क्र. 1.

7. बोधनकर सुधीर, प्रा. अलोनी विवेक, सामाजिक संशोधन पदवी, श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २००३, पृ. १४७.
8. जगरे वि., सामाजिक शास्त्राची संशोधन प्रणाली अद्यतन प्रकाशन अकोला प्रथम आवृत्ती २००४.
9. आगलवडे, प्र. "सामाजिक संशोधन पद्धती" श्री साईनाथ प्रकाशन १ भगवापर कॉम्प्लेक्स, धरमपेट, नागपूर-१, २००६.
10. Research & Communications Methodology, Yashwantrao Chavan Maharashtra Open University, Vikas Publishing House, Reprint 2010, pp.2.
11. Flick, Uwe., *Introducing Research Methodology*, SAGE published in 2012, second printing, p.no.4.
12. Sarangi, P. (2010) *Research Methodology*, Taxmann Publications, p. 3
13. Vastrad, B.G., *Research Methods in Physical Education & Sports*, Neeikamal Publication, First Edition 2011, Hyderabad, p.1.

2018-19

ISSN 2319-9318

UGC Sponsored

International Multilingual Research Journal

Printing

Special Issue

Area

March 2019

**ONE DAY INTERDISCIPLINARY
INTERNATIONAL CONFERENCE
on**

MAHATMA @ 150

on

2nd March 2019

**Organized by
Gandhi Study Centre**

**New Arts, Commerce & Science College,
Wardha, Maharashtra (India) - 442 001**

59) महात्मा गांधी के अहिंसा संबंधी विचार प्रा. कुलदिप आर. गौड, सहाय्यक प्राध्यापक, चंद्रपुर	216
60) राष्ट्र भाषा हिंदी के लिए महात्मा गांधी का योगदान डॉ. एच.ए. हुनगुंद सहायक प्रोफेसर	218
61) अस्पृश्यता निवारण हेतु म.गांधी के विचार और कार्य - एक अध्ययन प्रो.राजेंद्र घोरपडे राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख भारसिंगी तह -नरखेड	219
62) महात्मा गांधीजी के अस्पृश्यता निर्मुलन कार्य प्रती बाबासाहब डॉ आंबेडकर का दृष्टिकोन डॉ. सूर्यकांत महादेवराव कापशीकर इतिहास विभाग प्रमुख नागपूर	223
63) गांधी के सपनों का भारत और हिंद स्वराज डॉ. अख्तर आलम, असिस्टेंट प्रोफेसर, वर्धा	228
64) महात्मा गांधी: एक क्रांतिकारी परिवर्तक, प्रबंधक व संचारक डॉ. अनुपमा कुमारी, छत्तीसगढ़	230
65) सामाजिक परिवर्तन में गांधी जी का अवदान डॉ. शाहिद अली, विभागाध्यक्ष, जनसंचार एवं समाजकार्य विभाग, रायपुर	232
66) संसदीय लोकतंत्र - बजरिए हिंद स्वराज शंभू जोशी सहायक प्रोफेसर	233
67) भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन एवं महात्मा गांधी की पत्रकारिता - डॉ. गोपा बागची	236
68) मीडिया प्रस्तुति में गांधीयन दृष्टि और आतंकवाद प्रणव मिश्र, पीएचडी शोधधी (जनसंचार), वर्धा	236
69) नाटक और फिल्मों की 'गांधी दृष्टि.....' डॉ. सतीश पावडे	239
70) 21वीं सदी में गांधी विचार की प्रासंगिकता और मीडिया आबिद रेजा, पीएच.डी, जनसंचार, वर्धा	243
71) "महात्मा गांधी के आर्थिक विचार" डॉ. भारत सुरेशराव कडबे, सहाय्यक प्राध्यापक, जळगाव.	248
72) राष्ट्रभाषा हिंदी में म.गांधीका योगदान प्रा.डॉ. शहनाज शेख, वायगांव (नि.), वर्धा.	256

59

महात्मा गांधी के अहिंसा संबंधी विचार

प्रा. कुलदीप आर. गोंड

सहाय्यक प्राध्यापक

शारीरिक शिक्षण व खेल विभाग

सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपुर

मो. न. ९६६५४२४४०१

kuldeep.spm83@gmail.com

सारांश:

स्वतंत्रतापूर्व काल से ही भारत को वैचारिक दिशा देने का कार्य विचारवंत व नेताओं ने किए है। उनमें से महात्मा गांधी यह एक आदर्शवादी, मानवतावादी व युगप्रवर्तक नेता थे। देश के सर्वांगीण विकास के लिए उन्होंने जीवनभर निरंतर कार्य किए। सत्य व अहिंसा इस तत्व का स्वीकार करके मुझे ऐसे भारत का निर्माण करना है। की गरीब से गरीब मनुष्य को ऐसा लगना चाहिए की, यह अपना देश है। और उराकी इस देश को ठीक रखने में उसका योगदान है। मनुष्य में मानवता खत्म हो रही है इसलिए समाज को आज सही अर्थ में गांधीजी के सत्य, अहिंसा, न्याय और व्यक्तित्व की पवित्र भावना को मध्यवर्ती स्थान देना आवश्यक है।

महत्वपूर्ण शब्द: सत्य, अहिंसा, न्याय, व्यक्तित्व, राष्ट्र, सत्याग्रह, समाजसेवा, स्वराज

प्रस्तावना

भारत के स्वतंत्रता आंदोलन में महात्मा गांधी का महत्वपूर्ण योगदान है। लगभग १९२० के असहयोग आंदोलन से गांधीजीने भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन का नेतृत्व किया। तब से आगे वह स्वतंत्रता आंदोलन केंद्रबिंदु हो गये। यह वह व्यक्ती है जिसका नाम समस्त विश्व में लिया जाता है। इनके व्यक्तित्व के कई आयाम हैं। गांधीजी का जीवन आदर्शवादी सिद्धांत से

परिपूर्ण था। दर्शन का भी उनके व्यक्तित्व पर गहरा प्रभाव था। वे सुने सुनाए सिद्धांतों पर नहीं बल्कि अपने द्वारा निश्चित किए गए सिद्धांतों पर चलना पसंद करते थे। उन्होंने अपने जीवन में कुछ प्रमुख सिद्धांत स्वीकार किए थे, जिनमें सत्य, अहिंसा, सत्याग्रह और निर्भयता प्रमुख है। अहिंसा गांधी का आविष्कार नहीं है अहिंसा का आदर्श भारतीय उपनिषदों, ग्रंथों तथा महाविर के दर्शन में शताब्दियों पहले प्रतिपादित किया गया था। भारतीय संस्कृति का इतिहास अहिंसा की अवधारणा के विकास का इतिहास है। विश्व के विचार जगत् को अहिंसा भारत का महत्वपूर्ण दान है। ऐसे भारत देश की भूमि पर जन्म लेनेवाले गांधी के अहिंसामय चिंतन के स्रोत भी भारतीय परंपरा एवं संस्कृति में अंतर्निहित है। महात्मा गांधी के चिंतन और नेतृत्व का केंद्र बिंदु अहिंसा विषयक अवधारणा है। प्रामोद्योग, समाजसेवा, स्वराज, सत्याग्रह, राष्ट्र आदि लक्ष्यों को प्राप्त करने हेतु गांधी चिंतन के सभी सिद्धांतों के मूल में अहिंसा का निवास अनिवार्य रूप से देखा जाता है। अतः अहिंसा गांधी दर्शन की मौलिक धारणा है। सत्य, अहिंसा, भौतिक सुखों से निवृत्ती आदि नैतिक मूल्य स्वतंत्रता, प्रजातंत्र एवं शांति जैसे राजनितिक मूल्य जातीयभेद उन्मूलन, नारी जागरण सभी धर्म एवं जातियों की एकता आदि सामाजिक मूल्य उनके जीवन और शिक्षण के अविभाज्य अंग थे।

सत्य और अहिंसा:

सत्य और अहिंसा के पुजारी के रूप में गांधीजी का वर्णन किया जाता है। उनके सत्य और अहिंसा के विचारों के कारण ही उनको संतत्व प्राप्त हुआ। गांधीजी को छोड़कर अन्य कोई भी नेता स्वतंत्रता की लड़ाई में सत्य और अहिंसा इस भुक्त्य को लेकर चलनेवाला दिखता नहीं है। इसलिए वह जागतिक कीर्ती के नेता बन गये। सत्य कहे तो गांधी परमेश्वर को मानते थे। व्यक्ति को जो सत्य लगता है वह उसे मानता है।

परमेश्वर कहते व्यक्तिनिरपेक्ष सत्य, सत्य की खोज कहे तो परमेश्वर की प्राप्ति। इस सत्य की खोज मनुष्य ने निरंतर चालू रखनी चाहिए। सत्य का परिपक्व फल कहे तो अहिंसा ऐसा भी गांधीजी कहते थे। इसके लिए धैर्य, त्याग व नियत की गरज है। अहिंसा यह तत्व भारत में नया नहीं है। बौद्ध, जैन, लिंगायत इन सभी धर्मों ने बहुत प्राचीनकाल से ही हिंसा को वर्ज्य माना है। 'अहिंसा परमो धर्म' यह तत्व भारतीयों ने बहुत पहले से ही मान्य किया है। गांधीजी मूल्यरूप से अहिंसा को सामाजिक और राजनीति में लाए यह उनकी विशेषता है।

अहिंसा के उपासक:

गांधीजी की अहिंसापर दृढ़ श्रद्धा और निष्ठा थी। गांधीजी अहिंसा के उपासक थे। उन्होंने अपने जीवन में कभी भी किसी तरह की हिंसा नहीं की थी। अहिंसा का पालन करते करते प्रत्येक मृत्यु आई तब भी न डरते, न श्मशानागते हुए अहिंसा के उपासक ने धैर्य और ताकत से उसके आगे जाने में ही मनुष्य का सही पुरुषार्थ होता है ऐसा महात्मा गांधीजी ने कहा था। मेरे अनुसार विरो की अहिंसा सही है क्या? मेरी जगह सही अर्थ में अहिंसा यह है यह मेरी मृत्यु ही सिद्ध करेगी। यदि कोई मेरी हत्या करके मुझे मार डाले तो मुझे मारनेवाले के लिए प्रार्थना करते करते और रामनाम का जप करते करते राम मेरे हृदय मंदिर में विराजमान है इसे ध्यान रखते हुए जब मैं अपने प्राणत्याग दू तभी मुझमें विरो की अहिंसा है ऐसा कह सकते हैं।

निष्कर्ष:

महात्मा गांधीजी की अहिंसा संबंधी विचार से यह प्रश्न उठता है। की क्या अहिंसा का आदर्श व्यावहारिक है क्या कोई व्यक्ति अहिंसा से पूर्णता मुक्त हो सकता है। इस संबंध में गांधीजी ने अपना स्पष्टीकरण दिया है। उन्होंने यह स्वीकार किया है की हिंसा से सर्वथा मुक्त होना मनुष्य के लिए सम्भव नहीं है। पूर्ण अहिंसा

की सिद्धी मनुष्य नहीं कर सकता है। हिंसा और अहिंसा के सुक्ष्म अंतर का बड़ा स्पष्टता से वर्णन करते हुए गांधीजी ने परिस्थितीया बनाई है की जिनमें मनुष्य को हिंसा करनी ही पड़ती है और वह उससे बच नहीं सकता है जैसे जीवन के भरण पोषण के लिए जितनी हिंसा अनिवार्य होती है व क्षम्य होती है जो हिंसा अनजाने में होती है उनके लिए चिंतित होने की आवश्यकता नहीं है। गांधीजी अहिंसा के सम्बंध में कल्पनावादी नहीं, व्यावहारिक थे। उन्होंने मनुष्यों की सम्पत्ती को हानी पहुंचाने वाले जीव जन्तुओं को मारने की अनुमती दी है। लेकिन उनके हृदय का भाव यही है की यदि मनुष्य अहिंसा का पालन यथोचित रूप से करे तो हिंसक जीव भी मनुष्य को हानी नहीं पहुंचायेंगे।

संदर्भ:

- 1) डॉ. अरविंद शंभरपुरे, समग्र भारतीय व पाश्चात्य राजकीय विचारवंत, विद्या प्रकाशन, नागपुर, २००१
- 2) डॉ. वा. भा. पाटील, आधुनिक भारतीय राजकीय विचारवंत, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगांव, २००९
- 3) वर्मा अशोककुमार (स) स्वातंत्र्योत्तर भारतीय दार्शनिक चिंतन, पटना मोतीलाल बनारसीदास १९९३
- 4) डॉ. भोले भा. ल. आधुनिक भारतातील राजकीय विचार, पिंपळपुरे प्रकाशन, नागपुर २००३.
- 5) सिंग लक्ष्मण आधुनिक भारतीय सामाजिक एवं राजनीतिक विचार, लक्ष्मीनारायण अग्रवाल, आगरा

Peer Reviewed Referred and UGC
Listed Journal (Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL
MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY
RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX, Issue - I
January - March - 2020
Marathi Part - II

Impact Factor / Indexing
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

१९. अरुणा सबाने यांची कादंबरी : एक आकलन

डॉ. पद्मारेखा धनकर

सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर.

कादंबरी या साहित्य प्रकारामध्ये वास्तववादी कादंबरी अलीकडच्या काळात मोठ्या प्रमाणात लिहिली जात आहे. लेखकाने पाहिलेले आणि अनुभवलेले जग कादंबरीच्या माध्यमातून रसिकापर्यंत पोहचवणे महत्त्वाचे समजले जाते. कादंबरी हा साहित्यप्रकार अनेक कथांना, घटनाक्रमाना आणि पात्रांना सामावून घेते. कालिक व्याप मोठ्या प्रमाणात संभाळता येतो. अनेक कथांची आणि पात्रांची गुंतवणूक कादंबरीला एक मोठ्या लचीवर घेऊन जाते. पाहिलेल्या, अनुभवलेल्या जगाचे चित्रण कादंबरीतून प्रत्यक्षकारी पध्दतीने मंडीत करता येते. गौरी देशपांडे, कमल देसाई यांच्या कादंबऱ्यांनी वास्तवदर्शी कादंबरीचा आयाम मराठी कादंबरीत आल्याचे निदर्शनास येते. अलीकडच्या काळात कविता महाजन, मेघना पेठे, मनस्विनी लता रविंद्र प्रत्यक्ष घटनास्थळी जाऊन घडलेल्या सत्य घटनांची मांडणी आपल्या कादंबरीतून मांडणाऱ्या आणि स्त्री येदनांना मुखरित करणाऱ्या कादंबरीकार म्हणून त्यांच्याकडे पाहिले जाते. अरुणा सबाने अलीकडच्या काळातील वास्तवदर्शी लेखन करणाऱ्या स्त्री लेखक आहेत. सामाजिक कार्यकर्त्री आणि स्त्रियांसाठी कार्य करणाऱ्या समाजसेविका म्हणून त्या परिचित आहेत. स्त्रियांचे प्रश्न सोडविण्याचे कार्य त्या हिरीरीने करत असतात. स्त्रियांचे जीवन त्यांचे प्रश्न आणि त्यांच्या वेदना त्यांच्या लेखनाचा केंद्रबिंदू आहे. त्यांच्या विमुक्ता (2006) आणि मुन्नी (2010) या कादंबऱ्यांमधून स्त्रीच्या दुःखाचे मूळ आणि वेदनेचे कूळ शोधण्याचा प्रयत्न केल्याचे दिसून येते. विमुक्तामधील वसू ही नायिका आणि मुन्नीमधील वैदेही या कायम संघर्षरत राहणाऱ्या, स्त्री प्रश्नांना चाचा फोडणाऱ्या प्रसंगी कठोर भूमिका घेणाऱ्या कणखर नायिका आहेत असे दिसून येते.

कल्पेकदा कलाकृतीचा आस्वाद घेताना कलावंतांच्या कूळाचा आणि मूळाचा शोध घेऊ नये असे म्हटले जाते. मात्र कलावंतांचा पिंड, त्याची भूमिका, त्यांच्या जगण्यातून निर्माण होत असते. कलाकृती ही आकाशातून पडत नसते ती कलावंतांच्या अनुभवास आणि अनुभूतीतून जन्मास येत असते त्यामुळे कलाकृती ही कल्पनेतून निर्माण होत नसून तिला कल्पनेचा मुलामा दिला जातो. त्यामुळे कलाकृतीला वास्तवाचे आणि कल्पनेचे असे दोन पंख फूटतात व ती कलाकृती आकाशमार्गे जीवंत होऊन उडू लागते. मात्र ती आकाशातून पडत नाही. कादंबरीचे स्थळ, पात्रे हे त्या जगण्यातील आणि भोगण्यातील वास्तवाचे प्रतिबिंब असते. प्रतिबिंब म्हणजे वास्तव नव्हे मात्र ते अवास्तवही नव्हे. वास्तव आणि अवास्तव यांच्या सरभिसळीतून तयार झालेले ते एक कलावंतांचे किंवा लेखकाचे अपत्य असते.

नागपूर परिसर, या परिसरात वावरणारी माणसे त्यांच्या समस्या विशेष. स्त्री समस्या हा मुन्नीचा कथाविषय आहे. गंगाजमूना हा नागपूरचा उपेक्षित आणि दुर्लक्षित भाग. वेश्या, वेश्याव्यवसाय यांच्याशी संबंधित असल्यामुळे गंगाजमूनाकडे पहाण्याचा समाजाचा दृष्टीकोन आणि कल उपेक्षेचा आणि तिरस्काराचा राहिलेला आहे. सन्य व्यक्तीने त्या भागात पायही ठेवू नये अशी समाजाची धारणा आहे. त्या वस्तीत वैदेही सारखी स्त्री जाऊन वेश्याच्या प्रश्नांना चाचा फोडणाऱ्याचे काम करते यातून वैदेहीला स्त्री प्रश्नांची आणि दुःखाची जाण दिसून येते. वैदेही हे विमुक्त या

कादंबरीतील वसुधा या पात्राचे किंवा नायिकेचे विकसित रूप आहे. विमुक्ता मधील वसुधा ही आपले कुटूंब कौलमद्धु नये म्हणून प्रसंगी नवऱ्याचा गुरासारखा मारही सहन करते, दारूबाज आणि संशयी नवऱ्याचा जाव सहन करते. याचा अर्थ ती कमकुदत आहे असा नवे तर आपल्या मुलांचे भविष्य उज्वस्त होऊ नये यासाठी प्राणपणाने लढणारी ती आई आहे. तिचे मातृत्व पत्नीहून बरचढ ठरते. हीच वसू पुढे स्वतःला घडविते. लहानशा व्यवसायातून ती मोठा उद्योग निर्माण करते. मुलांना आई आणि बापाचे प्रेम देते त्यांना मोठे करते. त्याचे भविष्य घडविते. ती अॅड. शशांक साबळे यांची पत्नी म्हणवून न घेता ती स्वतःचे वसुधा मोहिते असे व्यक्तित्व निर्माण करते. तोच धागा मुन्नी या कादंबरीत वैदेहीच्या रूपाने आलेला आहे. वसुही आपल्या मुलासाठी लढणारी संघर्षरत नायिका आहे तर वैदूही कुटूंब आणि सामाजिक दायित्व पत्करलेली सामाजिक कार्यकर्ती आहे. स्त्री दुःखांना वाचा फोडणारी आणि येश्या व्यवसायात लिप्त असणाऱ्या गंगाजमुनात खितपत पडलेल्या मुन्नी आणि सायना सारख्या असंख्य मुलींना त्या गर्ततून बाहेर काढण्यासाठी घडपडणारी लढावू स्त्री आहे.

अरुणा शबाने यांची विमुक्ता ही पहिलीच कादंबरी या कादंबरीमधून भारतीय समाजजीवनातील स्त्रीचे स्थान कसे दुय्यन आहे हे मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. या व्यवस्थेत पुरुष हा शिकलेला असे वा नसो त्याची स्त्रीकडे पाहण्याची दृष्टी कायम गिन्नत्वाची आहे असे दिसून येते. एखादा पुरुष शिकला आणि मोठ्या हुदयावर गेला म्हणून तिचे कुटुंबातील स्थान समान मानलेच असे दिसून येत नाही. याचे कारण त्याची नाळ येथिल समाजजिवनाशी आणि संस्कृतीशी निगडित आहे. समाजातील आणि कुटुंबातील तिचे हे गौणत्व विमुक्ता या कादंबरीमध्ये पदोपदी जाणवते. वसुधा मोहिते ही तरुणी शशांक साबळे या तरुणाशी प्रेमविवाह करते यासाठी ती घरच्यांना विरोधही पत्करते. एवढे करून सुप्दा तिच्या वाट्याला वैवाहिक सुख आणि समाधान येत नाही. लग्नाच्या पंचावन्नाव्या दिवशी शशांकला काही कामा निमित्ताने दिल्लीला सहा महिन्यासाठी जावे लागते. त्या कालावधीत त्याचा मित्र नितीन हा वसूला मदत करतो. तिची सांभत करतो. यामुळे तिचे एकटेपण सुसह्य होते, तिला सिनेमाला घेऊन जाणे, हॉटेलमध्ये नेणे, फिरवून आणणे, तिला आवेडकर-मार्क्स याचे विचार सांगणे, पुस्तके घाघायला देणे यातून तिचे वैचारिक पोषण होते. त्यामुळे नितीन तिचा चांगला मित्र बनतो. मात्र हे सुख फार काळ टिकत नाही. शशांक परत आल्यानंतर वसूचे आपल्या मित्राबरोबरचे संबंध, त्याच्याशी बोलणे शशांकला आवडत नाही. तो तिच्यावर आळ घेतो. संशय करतो. तिच्या कथेतील नायक परागला नितीन असे संबोधतो. लग्ना अगोदर तिच्या लेखनाचे कौतुक करणारा शशांक नवरा झाल्याबरोबर तिचे लिहिणे त्याला आवडत नाही. स्वतःचे दारू पिणे, वाईट लोकांच्या संगतीत राहणे याचे तो समर्थन करतो. तर वसूचे लिखाण त्याला मुख्यपणाचा कळस वाटतो. तिने सामान्य पत्नी म्हणून जगावे असे त्याचे मत आहे. त्याच्या मताचा विरोध केला तर तो तिला मारझोड करतो. मुलांवरही हात लगारतो घबलला आणि श्रावणीला आपल्या बापाचे हे रूप आवडत नाही. ते आईच्या बाजूने असतात. अॅडव्होकेट असणारी ही व्यक्ती समाजात मरातव उपभोगते परंतु स्त्रीकडे बघण्याचा त्याचा दृष्टीकोन पारंपारिक आणि प्रतिगामी आहे. तो तिची लायकी दोनशे रूपये महिन्याहूनही कमी आहे असे म्हणतो. राधा-वाडा, उष्टी-खरकटी काडा आणि शेजेसाठी तयार रहा अशा भोगदासी प्रवृत्तीचा शशांक प्रतिनिधी आहे. असे हजारो शशांक आजही समाजात सन्मानाचे जिणे जगतात मात्र एखाद्या स्त्रीने आपल्या स्वार्तव्याचा उदघोष केला, पतीच्या मारहाणीला विरोध केला तर ती पुरुष दोही ठरते हे भारतीय सामाजिक आणि कौटुंबिक संरचनेचे अपयश आहे. स्त्रीला स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून जगताच येऊ नये काय? पती व्यतिरिक्त दुसरा

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII

Issue - I

January - March - 2019

Marathi / Hindi Part - I

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5

www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

International journal of basic and applied research

www.pragatipublication.com

ISSN 2249-3352 (P) 2278-0505 (E)

Cosmos Impact Factor-5.86

Synthesis and antimicrobial activity of bipyrimidines catalyzed by phase transfer catalyst

Varsha V. Bankar¹,

Raksha P. Dhankar^{1*}

(Assistant Professor)

Department of Chemistry, Centre for Higher Learning and Research,

Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur, Maharashtra, 442402, India

Abstract: A green, simple, convenient and facile approach has been carried out towards synthesis of bipyrimidines by using PEG 400 as a phase transfer catalyst (PTC) in CH₂Cl₂-water biphasic solvent. The reaction is clean with excellent yield. It has shorter reaction time and reduces the use of toxic compounds. The catalyst can be recovered easily, reused without appreciable loss of efficiency with mild reaction conditions, enhanced rates and, inexpensive catalyst. The major advantages of this protocol are high yield, operational simplicity and short reaction time.

Keywords: Antimicrobial activity, Bi-pyrimidines, Green protocol, PEG 400, Phase transfer catalyst,

Introduction:

The development and applications of catalytic reactions is nowadays worldwide documented and discussed. In recent years there has been a phenomenal increase in the use of catalysts in synthesis of pharmacologically important organic compounds especially heterocycles. But currently, chemist have used to carry out green synthesis by using solvents and catalysts, which are not harmful to the environment. Recently, organic reaction in water have attracted much attention, because of its usefulness as a cheap, safe and environment friendly solvent¹. "Green chemistry" is the universally accepted term to describe the movement towards more environmentally acceptable chemical processes and product². It encompasses education, research and commercial application across the entire supply chain for chemicals³. In chemical process catalyst are used in order to reduce energy requirement and to make reaction more efficiently⁴. However, the manufacture of fine chemicals and pharmaceuticals through traditional processing generates a lot of waste, the bulk of which consist of by-product and inorganic salt. Hence, for cleaner production, waste minimization is essential which can be achieved using newer technique. In search of green application in organic synthesis we made an attempt to develop a methodology for the reaction which offers a cleaner and greener route. Since, higher yield are obtained in few minutes, leading to minimization of waste.

We wish to synthesis pyrimidine using PEG 400 as green friendly phase transfer catalyst. PEG is environmentally benign reaction solvent, it is non-toxic, inexpensive, potentially recyclable and water soluble, which facilitates its removal from the reaction product. PEG has been used as solvent and phase transfer catalyst in organic synthesis^{5,6}.

The efficiency of pyrimidine as chemotherapeutic agent is well established and their chemistry has been extensively studied. Pyrimidine have been paid increasing attention due to their various therapeutic and pharmacological properties such as antibacterial, antiviral, anti-tumour activities⁷, antibronchitis⁸, antifolate⁹, antihypertensive¹⁰, antiviral¹¹, selective hepatitis virus inhibiting activities¹², antirubella¹³, anti-inflammatory activities¹⁴ anti-HIV¹⁵. Our initial efforts are to explore to synthesis of pyrimidine derivative in presence of phase transfer catalyst. The benefits of phase transfer catalyst lie in the elimination of organic solvents or dangerous or inexpensive bases, together with simplicity of the procedure and its high yield and

112 Received: 8 December Revised: 17 December Accepted: 24 December

Index in Cosmos

January 2019 Volume 9 Number 1

UGC Approved Journal

purity of the product. This is particularly attractive due to increase number of environmental law since phase transfer process produce much less industrial waste and consume less energy than traditional process.

We thus herein report the synthesis of bi-pyrimidines by simple method and synthesized library of new bi-pyrimidines under PEG 400 as phase transfer catalyst in biphasic system CH_2Cl_2 -water at over hot plate at 50°C for stirring of 2:30min. The optimization of reaction with other phase transfer catalysts was performed. But, PEG 400 showed optimal conversion and highest reaction efficiencies as compared with other catalyst. It is also noteworthy to mention that our environmentally benign reaction does not generate any toxic waste product.

Materials and Methods

Substituted Aldehydes, guanidine hydrochloride, PEG 400, TBAB, β cyclodextrine, Dichloromethane, ethanol, ethyl acetate and n-hexane were obtained from Qualigen India Ltd. Mumbai.

Apparatus

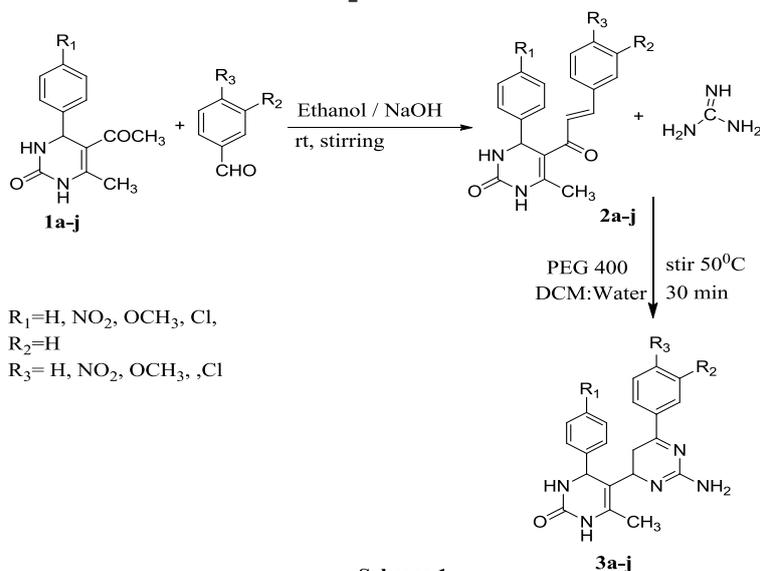
Thin layer chromatography was performed on silica gel G. Melting points were determined by open capillary method. IR spectra were recorded using Shimadzu FT-IR spectrometer using KBr pellets. GC/MS analysis was carried out using GC model: Shimadzu gas chromatograph coupled with QP5050 spectrometer at 1-1.5eV. Proton and NMR spectra were recorded on a Bruker AVII FT-NMR spectrometer operating at 400 MHz for the entire sample.

General procedure for synthesis of 5-cinnamoyl-6-methyl-4-phenyl -3,4-dihydropyrimidine 2(1H)-one (2a-j):-

The synthesis of chalcone was carried out via Claisen –Schmidt condensation. A mixture of 5-acetyl-6 methyl-4-phenyl-3,4 di-hydropyrimidine -2(1H)-one (1mmol,0.214g) and benzaldehyde (1mmol,0.106 mL) was added in 40% NaOH with constant stirring for 90 mins at room temperature and kept this reaction mixture overnight. The reaction mixture was neutralised by adding dil. HCl was added to neutralised reaction mixture and monitored by TLC. The product was filtered and re-crystallized by ethanol

General procedure for Synthesis of 2-amino-6-methyl-4 substituted -3',4,4',5-tetrahydro-[4,5'-bipyrimidine]-2'(1H)-one(3a-j):-

5-cinnamoyl-6-methyl-4-phenyl-3,4-dihydropyrimidin-2(1H)one,(0.01M)guanidine-hydrochloride(0.02M) were subjected to a 50mL round bottom flask. To this dichloromethane and water in ratio of 2:1 was added slowly and stirred for 5 minutes. Then to this solution PEG 400 (40 mole %) was added with constant stirring and the reaction mixture was place over a hot plate at 50°C This was stirred for 30min. The extent of the reaction was monitored by TLC. After the completion of the reaction, the reaction mixture was worked up in ice –cold water. The product was separated out was filtered. The filtrate was evaporated to remove water leaving PEG400 behind. The same PEG400 was utilised for further synthesis.

Scheme 1

Synthesis of 2-amino-6-methyl-4,6-diphenyl-3',4,4',5-tetrahydro-[4,5'-bipyrimidine]-2'(1H)-one (3a)

Yellow colored solid, Yield:89% ; m.p. 198^oC [C₂₁H₂₁N₅O] IR (KBr, λ_{max}/ cm⁻¹) 3286,1612,1454,1074 cm⁻¹, ¹HNMR (400MHz, CDCl₃) δ (ppm) = 6.9-7.8(m, 10H, aromatic region), 8.6(s, 1H,-NH), 8.7(s, 1H,-NH), 3.9(s, 2H, -NH₂), 2.4(s,3H, -CH₃), 2.68-2.70(d, J= 10.68Hz 2H, -CH₂), 3.32-3.34(t,1H, -CH), 5.6(s, 2H, -CH), MS (70 eV): m/z = 359.17[M+]; Anal. calcd. for C₂₁H₂₁N₅O 359.17: C, 70.17; H, 5.89; N, 19.48; O,4.45. Found: C, 70.15; H, 5.86; N, 19.45; O, 4.43, ¹³C NMR (CDCl₃): δ = 15.2, 35.8, 40.9, 58.6, 114.4, 120.9, 127.1, 128.7, 131.0, 139.9, 141.8, 149.5, 153.6, 163.7.

Synthesis of 2-amino-6-methyl-6-(4-nitrophenyl-4-phenyl-3',4,4',5-tetrahydro-[4,5'-bipyrimidine]-2'(1H)-one (3b)

Light yellow colored solid, Yield:79% m.p. 195^oC [C₂₁H₂₀N₆O₃]IR(KBr, λ_{max}/ cm⁻¹) 3285,1611,1450,1072cm⁻¹, ¹HNMR (400MHz, CDCl₃) δ(ppm) =6.8-7.2(m, 9H, aromatic region), 8.1(s, 1H,-NH), 8.3(s, 1H,-NH), 3.9(s, 2H, -NH₂), 2.3(s, 3H, -CH₃), 2.58-2.60 (d, J= 10.68Hz 2H, -CH₂), 3.32-3.34(t,1H,-CH), 5.6(s, 2H, -CH), MS (70 eV): m/z =404[M+]; Anal. calcd. for C₂₁H₂₀N₆O₃ 404.14: C, 62.37; H, 4.98; N, 20.78; O,11.87. Found: C, 63.65; H, 4.97; N, 20.75; O,11.85, ¹³C NMR (CDCl₃): δ =14.6, 35.0, 40.3,56.4, 58.7, 115.1, 123.2, 125.2, 127.9, 128.8, 141.7, 141.8, 145.5,149.5, 154.3, 164.7.

Synthesis of 2-amino-6-(4-methoxyphenyl)-6-methyl-4-phenyl-3',4,4',5-tetrahydro-[4,5'-bipyrimidine]-2'(1H)-one (3c)

Dark brown colored solid; Yield:74% m.p.190^oC [C₂₂H₂₃N₅O₂] IR(KBr, λ_{max}/ cm⁻¹) 3282,1613,1452,1072cm⁻¹, ¹HNMR (400MHz, CDCl₃) δ(ppm) = 6.9-7.4(m, 9H, aromatic region), 8.5(s, 1H,-NH), 3.9(s, 2H, -NH₂), 2.5(s, 3H, -CH₃), 2.83-2.85(d, J= 10.68Hz, 2H, -CH₂), 3.22-3.24(t,1H,-CH), 5.4(s, 2H, -CH), 3.2(s, 3H, -OCH₃), MS (70 eV): m/z =389.19[M+]; Anal. calcd. for C₂₂H₂₃N₅O₂ 389.14: C, 67.85; H, 5.95; N, 17.98; O,8.22. Found: C, 67.83; H, 5.93; N, 17.96; O,8.20, ¹³C NMR (CDCl₃): δ =14.6, 35.1, 40.3, 56.7, 58.8, 113.1, 115.0, 124.7, 126.1, 128.5, 133.6,141.3, 149.8, 152.3, 163.1, 165.1.

Synthesis of 2-amino-4',6-bis(4-methoxyphenyl)-6-methyl-3',4,4',5-tetrahydro-[4,5'-bipyrimidine]-2'(1H)-one (3d)

Yellow colored solid; Yield: 72% m.p. 222^oC [C₂₃H₂₅N₅O₃] IR(KBr, λ_{max}/ cm⁻¹) 3285,1612,1453,1070cm⁻¹, ¹HNMR (400MHz, CDCl₃) δ(ppm) = 6.9-7.9(m, 8H, aromatic region), 8.6(s, 1H,-NH), 4.02(s, 2H, -NH₂), 2.4(3H, -CH₃), 2.50-2.53(d,J= 10.68Hz, 2H, -CH₂), 3.32-3.34(t,1H,-CH), 5.5(s, 2H, -CH), 3.6(s, 3H, -OCH₃), MS (70 eV): m/z = 419.19[M+]; Anal. calcd. for C₂₃H₂₅N₅O₃ 419.18: C, 65.85; H, 6.01; N, 16.70; O,11.44. Found: C, 65.82; H, 6.01; N, 16.68; O, 11.42, ¹³C NMR (CDCl₃): δ =14.1, 35.1, 39.8, 55.9, 58.8, 114.2, 115.0, 124.6, 126.7, 128.9, 133.2, 139.9, 141.8, 149.5, 152.8, 159.9, 162.4, 164.1.

Synthesis of 2-amino-4-(4-chlorophenyl)-6-methyl-6-phenyl-3',4,4',5-tetrahydro-[4,5'-bipyrimidine]-2'(1H)-one (3e)

Pale yellow colored solid; Yield: 71%; m.p. 202°C [C₂₁H₂₀ClN₅O] IR(KBr, λ_{max}/ cm⁻¹) 3281,1610,1452,1073cm⁻¹, ¹HNMR (400MHz, CDCl₃) δ(ppm) = 7.3-7.9(m, 9H, aromatic region), 8.6(s, 1H, -NH), 3.9(s, 2H, -NH₂), 2.1(s, 3H, -CH₃), 2.60-2.63(d, J= 10.68Hz, 2H, -CH₂), 3.42-3.44(t, 1H, -CH), 5.6(s, 2H, -CH). MS (70 eV): m/z = 393.14[M⁺]; Anal. calcd. for C₂₁H₂₀ClN₅O 393.12: C, 64.04; H, 5.12; N, 17.78; O, 4.06; Cl, 9.00. Found: C, 64.02; H, 5.10; N, 17.75; O, 4.03; Cl, 9.90, ¹³C NMR (CDCl₃): δ = 15.2, 35.8, 40.9, 58.6, 114.4, 123.5, 127.1, 128.3, 129.8, 131.3, 139.9, 141.8, 149.5, 153.6, 163.7.

Synthesis of 2-amino-6-(4-chlorophenyl)-6-methyl-4-phenyl-3',4,4',5-tetrahydro-[4,5'-bipyrimidine]-2'(1H)-one (3f)

Light yellow coloured solid; Yield: 76%; m.p. 188°C [C₂₁H₂₀ClN₅O] IR(KBr, λ_{max}/ cm⁻¹) 3283,1612,1454,1073cm⁻¹, ¹HNMR (400MHz, CDCl₃) δ(ppm) = 7.4-7.8(m, 9H, aromatic region), 8.7(s, 1H, -NH), 3.7(s, 2H, -NH₂), 2.1(s, 3H, -CH₃), 2.40-2.43(d, J= 10.68Hz, 2H, -CH₂), 3.32-3.34(t, 1H, -CH), 5.7(s, 2H, -CH), MS (70 eV): m/z = 393.14[M⁺]; Anal. calcd. for C₂₁H₂₀ClN₅O 393.14: C, 64.04; H, 5.12; N, 17.78; O, 4.06; Cl, 5.12. Found: C, 64.02; H, 5.10; N, 17.75; O, 4.03; Cl, 5.10, ¹³C NMR (CDCl₃): δ = 15.2, 35.8, 40.9, 58.6, 114.4, 123.6, 127.1, 128.7, 131.0, 135.9, 137.6, 141.8, 149.5, 153.6, 163.7.

Synthesis of 2-amino-6-methyl-4-(4-nitrophenyl)-6-phenyl-3',4,4',5-tetrahydro-[4,5'-bipyrimidine]-2'(1H)-one (3g)

Yellow colored solid; Yield: 75%; m.p. 201°C [C₂₁H₂₀N₆O₃] IR(KBr, λ_{max}/ cm⁻¹) 3284,1610,1453,1072cm⁻¹, ¹HNMR (400MHz, CDCl₃) δ(ppm) = 7.5-7.9(m, 9H, aromatic region), 8.6(s, 1H, -NH), 8.1(s, 1H, -NH), 3.9(s, 2H, -NH₂), 2.2(s, 3H, -CH₃), 2.47-2.50(d, J= 10.68Hz, 2H, -CH₂), 3.34-3.32(t, 1H, -CH), 5.6(s, 2H, -CH), MS (70 eV): m/z=404.16[M⁺]; Anal. calcd. for C₂₁H₂₀N₆O₃ 404.16: C, 62.37; H, 4.98; N, 20.78; O, 11.87. Found: C, 62.35; H, 4.97; N, 20.75; O, 11.85, ¹³C NMR (75 MHz, CDCl₃): δ = 15.2, 35.8, 40.9, 58.6, 114.4, 123.6, 123.9, 127.1, 128.7, 131.0, 139.9, 146.2, 147.9, 149.5, 153.6, 163.7.

Synthesis of 2-amino-4-(4-methoxyphenyl)-6-methyl-6-(4-nitrophenyl)-3',4,4',5-tetrahydro-[4,5'-bipyrimidine]-2'(1H)-one (3h)

Dark yellow solid Yield: 78%; m.p. 265°C [C₂₂H₂₂N₆O₄] IR(KBr, λ_{max}/ cm⁻¹) 3286,1613,1453,1073cm⁻¹, ¹HNMR (400MHz, CDCl₃) δ(ppm) = 6.7-7.8(m, 8H, aromatic region), 8.6(s, 1H, -NH), 8.2(s, 1H, -NH), 4.0(s, 2H, -NH₂), 2.2(s, 3H, -CH₃), 2.50-2.53(d, J= 10.68Hz, 2H, -CH₂), 3.42-3.44(t, 1H, -CH), 5.6(s, 2H, -CH) 3.7(s, 3H, -OCH₃), MS (70 eV): m/z 434.45[M⁺]; Anal. calcd. for C₂₂H₂₂N₆O₄ 434.42: C, 60.87; H, 5.10; N, 19.34; O, 14.73. Found: C, 60.85; H, 4.98; N, 19.32; O, 14.70, ¹³C NMR (CDCl₃): δ = 15.2, 35.8, 40.9, 58.6, 113.1, 114.4, 123.4, 125.5, 127.1, 128.7, 135.7, 146.9, 149.5, 153.6, 158.5, 163.7.

Synthesis of 2-amino-6-(4-chlorophenyl)-6-methyl-4'-(4-nmethoxyphenyl)-6',3,4,4',5-tetrahydro-[4,5'-bipyrimidine]-2'(1H)-one (3i)

Yellow colored solid; Yield: 79%; m.p. 226°C [C₂₂H₂₂ClN₅O₂] IR(KBr, λ_{max}/ cm⁻¹) 3286,1614,1453,1074cm⁻¹, ¹HNMR (400MHz, CDCl₃) δ(ppm) = 7.0-7.9(m, 8H, aromatic region), 8.6(s, 1H, -NH), 8.0(s, 1H, -NH), 3.9(s, 2H, -NH₂), 2.3(s, 3H, -CH₃), 2.50-2.53(d, J= 10.68Hz, 2H, -CH₂), 3.32-3.34(t, 1H, -CH), 5.4(s, 2H, -CH) 3.7(s, 3H, -OCH₃), MS (70 eV): m/z 423.18[M⁺]; Anal. calcd. for C₂₂H₂₂ClN₅O₂ 423.18: C, 65.17; H, 5.72; Cl, 8.36; N, 17.27; O, 8.84. Found: C, 65.15; H, 5.73; Cl, 8.00; N, 17.29; O, 7.85, ¹³C NMR (75 MHz, CDCl₃): δ = 15.2, 35.8, 40.9, 56.2, 58.6, 113.9, 114.4, 115.8, 123.7, 124.9, 127.1, 128.7, 133.1, 136.5, 138.9, 149.5, 153.6, 158.4, 163.7.

Synthesis of 2-amino-4'-(4-methoxyphenyl)-6'-methyl-6'-(4-nitrophenyl)-3',4,4',5-tetrahydro-[4,5'-bipyrimidine]-2'(1H)-one (3j)

Light yellow solid Yield: 67%; m.p. 233°C [C₂₂H₂₂N₆O₄] IR(KBr, λ_{max}/ cm⁻¹) 3282,1610,1452,1074cm⁻¹, ¹HNMR (400MHz, CDCl₃) δ(ppm) = 6.7-8.2(m, 8H, aromatic region), 8.5(s, 1H, -NH), 8.5(s, 1H, -NH), 4.0(s, 2H, -NH₂), 2.2(s, 3H, -CH₃), 2.50-2.53(d, J= 10.68Hz, 2H, -CH₂), 3.42-3.44(t, 1H, -CH), 5.6(s, 2H, -CH), 3.7(s, 3H, -OCH₃), MS (70 eV): m/z 423.16[M⁺]; Anal. calcd. for C₂₂H₂₂ClN₅O₂ : 423.16: C, 62.34; H, 5.23; N, 16.52; Cl, 8.36; O, 7.55. Found: C, 62.36; H, 5.25; N, 16.53; O, 7.55, ¹³C NMR (75 MHz, CDCl₃): δ = 15.2, 35.8, 40.9, 56.2, 58.6, 113.9, 114.4, 115.8, 124.9, 127.1, 128.7, 133.9, 135.7, 149.5, 153.6, 163.7, 165.2.

Result and Discussion

Initially, we herein report synthesis of 5-cinnamoyl-6-methyl-4-phenyl-3,4-dihydropyrimidine2 (1H) - one using catalytic amount of PEG 400 under dichloromethane and water as biphasic solvent in 2:1 ratio. The reaction of **2a** in CH₂Cl₂-water with catalytic amount of β-cyclodextrin at ambient temperature reaction was completed in 90 mins giving **3a** in low yield. i.e 68%. **Table 1 (Entry 3)**. The efficiency of reaction was markedly influence by adding TBAB in biphasic system (**Entry 2**) at 50°C for 60 mins resulted 71%. However using biphasic system CH₂Cl₂-H₂O under the influence of catalyst PEG 400, the yield obtained was dramatically enhanced with (**Entry 1**) gives 79% yield.

Table 1: Different Phase transfer catalyst used for synthesis of Bipyrimidines

Sr No.	Catalyst	Time	Yield
1	PEG400	30 min	89%
2	TBAB	60 min	71%
3	Bcyclodextrin	90 min	68%

The use of PEG 400 resulted in higher reaction rates than those of the reaction performed with other catalysts. Remarkably it was observed that the reaction **3a** proceed better in PEG400 (**Entry 1**) compared with that performed in other catalyst (**Entry 2,3**). The reaction in PEG 400 unquestionably showed the highest level of efficacy and atom economy compared with other catalyst.

Table: 2 Optimization of various organic-aqueous solvent systems

Entry No.	Solvent system	Time (mins)	Yield
1	DCM-water	30	89 %
2	Toluene -water	30	45 %
3	Cyclohexane-water	45	25 %
4	Benzene-water	55	23 %
5	Chlorobenzene- Water	60	21%

The biphasic solvent system plays a crucial role in determining the amount of product in catalysis. At initial step towards determining the biphasic solvent system that are immiscible with water, result in minimum no. toxic side product and intermediates with clean green environmental approach. We started our study with different solvents as DCM, toluene, cyclohexane, benzene, chlorobenzene. According to **table 3** organic solvent and water ratio had significant impact on the product yield. In the phase transfer catalytic reaction, biphasic solvent system significantly influence the reactivity of DCM, Toluene, Chlorobenzene, Cyclohexane with water were used to find out the influence of organic solvent on reactivity result are shown in **table 3**. The order of reactivity of these solvent Cyclohexane < Benzene < Toluene < Chlorobenzene < DCM. In the reaction system organic solvent is used to dissolve the catalyst, while active catalyst and reacting molecule in the solution became inactive because they are always surrounded by no. of solvent molecule.

Furthermore organic solvent system also affect the distribution of active catalyst between two phases and the chemical environment of reaction system. In our investigation DCM-water system gives more % yield and fast reaction as compared with other solvent system.

To understand the effect of organic phase of the yield of product allotment of different ratio of biphasic solvent system was carried out during reaction. At the start using different ratio of DCM-water system with PEG 400 as PTC, the yield obtained was dramatically enhanced. When the proportion ratio reached at 2:1, it was observed that the reaction yield was maximum. At these level, shows highest yield of product. Further increasing the organic solvent ratio resulted in the decrease of the yield of product. Remarkably to note that the yield of product was very less when the reaction was carried in pure organic phase and more yield of product which indicated that water is essential for these reaction. A possible justification for the above result was that the H^+ ion generated from the water could have been act as reaction enhancing mediator.

The PEG-400 used as PTC in biphasic solvent which promotes the reaction by interfering with reactants and facilitates to transfer from one phase to another phase of the reaction. reactant **2a** is soluble in organic phase while other reactant i.e. guanidine hydrochloride is highly soluble in water. the crude product was obtained in aqueous phase while and organic layer was extracted by evaporation. The filtrate was evaporated to remove water leaving PEG 400 behind. The phase transfer catalyst mechanism is shown in **Fig.-2**. PEG-400 was recollectd from the reaction mixture and reused four with same reaction conditions for three to four times and observed that PEG-400 has shown good phase transfer catalytic activity with 5% loss of its activity.

Plausible Mechanism

Condensation of guanidine with a chalcone further which is cyclised by H^+ . Mechanistically, the cyclisation followed by loss of water to give the substituted pyrimidine refer **figure 1**

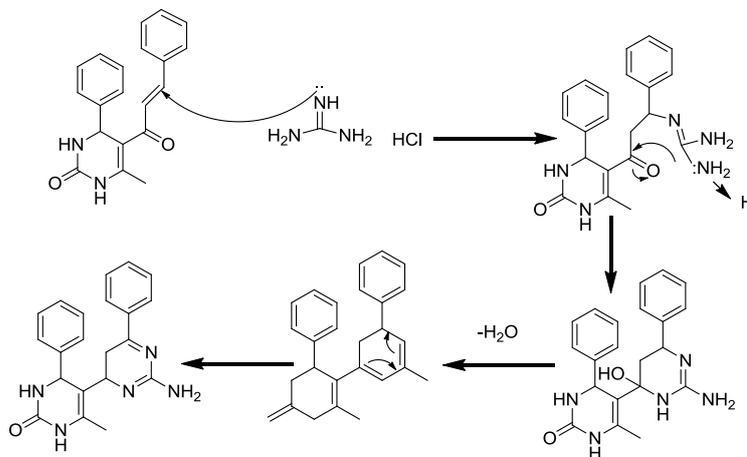

Fig.-1: Reaction mechanism

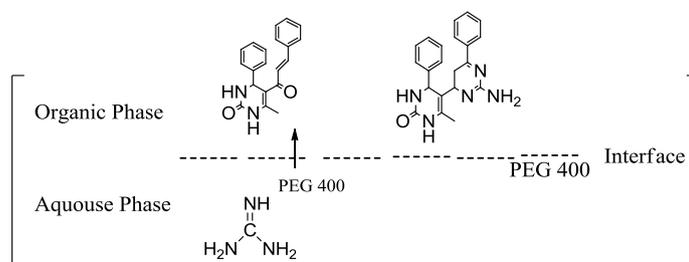

Fig.-2: Phase transfer catalyst mechanism

Table3: Illustrates synthesized bipyrimidines of 2-amino-6-substituted-4,6diphenyl-3',4,4',5-tetrahydro-[4,5'-bipyrimidine]-2'(1H)-one(3a-j).

Compound	R ₁	R ₂	R ₃	Yield in %	Time in min	m.p.(⁰ C)
3a	-H	-H	-H	89	30	198
3b	-H	-H	-NO ₂	79	34	195
3c	-H	-H	-OCH ₃	74	36	190
3d	-OCH ₃	-H	-OCH ₃	72	30	222
3e	-Cl	-H	-H	71	45	202
3f	-H	-H	-Cl	75	34	188
3g	-NO ₂	-H	-H	75	48	201
3h	-OCH ₃	-H	-NO ₂	78	56	265
3i	-Cl	-H	-OCH ₃	79	47	226
3j	-NO ₂	-H	-OCH ₃	67	45	233

The purity of compound was confirmed by a single spot in TLC. In IR spectra of compound **2a** carbonyl absorption at 1722-1690 cm⁻¹ and -NH absorption at 3225 cm⁻¹ have been observed. The compound showed mass ion peak of 100% intensity corresponding to its molecular weight in mass spectra further confirmed the structure. Furthermore, the ¹HNMR spectra of compound **2a**, a singlet appeared at δ 2.12 ppm owing to three proton of -CH₃. A doublet at δ 6.93 to δ 6.88 ppm is assigned for one proton of -CO-CH= group of chalcone with (J=17.8Hz). The peak of doublet at δ 7.46 to δ 7.40 ppm represents for one proton of =CH-Ar with (J=17.12Hz). A singlet for one proton of -NH appears at δ 8.32 ppm and singlet of one proton of -CH of Biginelli ring corresponds at δ 5.50 ppm. A singlet for one protons of -NH appears at δ 8.23 ppm. The multiplet peaks at δ 7.6 to δ 6.9 corresponds to 10 aromatic protons indicating the presence of two phenyl rings. The product **2a** was analyzed for C₂₀H₁₈N₂O₂ which exhibited molecular ion at m/z= 318.14 [M+1].

Antimicrobial evaluation

All the synthesized compounds of the series have been screened were screened for their antibacterial and antifungal scaffolds **3a-j**. The result of antibacterial studies in terms of zone of inhibition (ZOI) and minimum inhibitory concentration (MICS) are summarized in table 1 and 2. The microbial study was carried out against two gram negative bacterial strains namely *E.coli* (ATCC25922) and *P. aeruginosa* (ATCC8532) and one gram positive bacterial strain named *S.aureus* (ATCC29213) and against two fungal strains namely as *C.albicans* (ATCC10231) and *A.niger* (ATCC439). The screening was performed with the standard drugs as ampicillin for antibacterial activity and ketoconazole for antifungal activity. The inhibitions of microbial growth were used to demonstrate the therapeutic efficacy of the hybrid scaffolds. The result of the bacterial and fungal studies in term of zone of inhibition and MIC are given in table 6,7,8,9. The activity is illustrated in table 6 and table 7,8 and 9. The results of microbial analysis of the tested compounds shows that these hybrids have shown moderate to good antibacterial efficacy against selected bacteria strains (*E. coli*, *S. aureus* and *P. aeruginosa*). On the basis of zone of inhibition test against test bacterium, *E. coli*, compounds **3e** (R₁=Cl, R₃=H), **3h** (R₁=OCH₃, R₃=NO₂) and **3i** (R₁OCH₃, R₃=H) were found to have very good activity and compounds **3b** (R₁=H, R₃=NO₂), **3d** (R₁=OCH₃, R₃= OCH₃) and **3j** (R₁=OH, R₃=OCH₃) possessed good activity, while compound **3c** (R₁=H, R₃=OCH₃), **3f** (R₁=H, R₃=Cl), **3a** (R₁=H, R₃=H), **3g** (R₁=NO₂, R₃=H) showed moderate activity when compared with the standard drug ampicillin. In case of *P. aeruginosa*, compounds **3f** and **3h** very good activity and **3a**, **3c**, **3g**, and **3j** exhibited the good activity while **3b**, **3i**, **3d**, and **3e** resulted into moderate activity as compared to the standard drug ampicillin. For, *S. aureus*, compound **3i**, **3f** and **3e** showed very good

activity, **3d**, **3a**, **3c** and **3j** possessed good activity while **3b**, **3g** and **3h** revealed moderate activity in comparison to the standard drug ampicillin.

For fungal strains the screening of the derivatives have revealed from very good activity to moderate activity. For *Candida albicans* **3c**, **3f** showed very good activity and **3a** and **3e** possessed good activity while **3b**, **3d**, **3g**, **3h**, and **3i** exhibited moderate activity as compared to the standard drug ketoconazole. In case of *A.niger* **3i**, **3f** and **3e** revealed very good activity and **3a**, **3c**, **3d**, and **3g** possessed the good activity while **3b**, **3h** and **3j** displayed the moderate zone of inhibition.

Table 4 : Inhibition zones (mm) of synthesized bi-pyrimidines (3a-j) against bacteria by the disk diffusion method.

Compound	Microbial						
	<i>Escherichia coli</i> (ATCC25922)			<i>Pseudomonas Aeruginonas</i> (ATCC8532)	<i>Staphylococcus Aureus</i> (ATCC29213)		
	100µg	50µg	25µg	100µg	100µg	50µg	25µg
3a	11	11	09	11	12	12	10
3b	12	12	09	-	11	09	-
3c	13	11	10	12	12	12	10
3d	12	12	09	09	13	12	10
3e	15	11	09	-	14	14	11
3f	12	10	10	14	14	13	11
3g	12	11	09	12	10	08	-
3h	14	12	09	13	11	10	08
3i	15	12	10	09	15	10	12
3j	11	12	09	12	12	12	-
Ampicillin	18	15	12	16	32	29	24

Table 5: Inhibition zones (mm) of synthesized bipyrimidines (3a-j) against fungi by the disk diffusion method.

Compounds	Fungal			
	<i>Candida Albicans</i> (ATCC10231)		<i>Aspergillus niger</i> (ATCC439)	
	100µg	50µg	100 µg	50µg
3a	12	08	10	07
3b	10	08	09	06
3c	13	09	11	09
3d	10	-	12	09
3e	11	09	14	09
3f	15	09	15	09
3g	10	08	10	08
3h	09	07	09	06
3i	10	09	15	10
3j	09	-	08	06
Ketoconazole	20	12	20	12

for antibacterial

For evaluation of microbial activity, as minimum inhibition concentration of the synthesized bi-pyrimidines series were studied at different concentrations as 25, 50, 100 µg/mL. Among these compounds **3c**, **3d**, **3f**, and **3i** exhibited very good inhibition at MIC= 25 µg /mL. **3a** and **3e** showed good activity with MIC= 50 µg /mL and the compounds **3b**, **3g**, **3h**, **3i** and **3j** revealed moderate activity with MIC= 100 µg /mL against *E.coli*. Against *P. aeruginosa*, the compounds **3b**, **3d**, **3f**, and **3e** exhibited very good inhibition as MIC= 25 µg /mL. **3a** and **3c** compounds revealed good inhibition with MIC= 50 µg /mL and compounds **3g**, **3h**, **3i** and **3j** resulted MIC= 100 µg /mL. The compounds **3c** and **3f** exhibited very good inhibition at MIC= 25 µg /mL, **3a**, **3b**, and **3g** compounds showed good activity with MIC= 50 µg /mL and the compounds **3d**, **3e**, **3h**, **3i** and **3j** revealed moderate activity with MIC= 100 µg /mL against *S.aureus*.

for antifungal

Minimum inhibition concentration of all the derivatives of bi-pyrimidines series for antifungal activity have been studied and the results of compounds **3c**, **3e**, **3f**, and **3i** exhibit very good inhibition by way of MIC= 25 µg /mL. **3a** and **3d** compounds revealed good inhibition with MIC= 50 µg /mL and compounds **3b**, **3g**, **3h** and **3j** moderate inhibition MIC= 100 µg /mL against *C.albicans*.

In the case of *A.niger* MIC= 25 µg /mL exhibit very good inhibition of compounds **3c**, **3e**, and **3f**. The compounds **3a**, and **3b** showed good inhibition with MIC= 50 µg /mL and compounds **3d**, **3g**, **3h**, **3i**, and **3j** revealed moderate inhibition with MIC= 100 µg /mL.

120 Received: 8 December Revised: 17 December Accepted: 24 December

Index in Cosmos

January 2019 Volume 9 Number 1

UGC Approved Journal

The results depicted in table 8 and 9 suggested that the electron withdrawing substituents revealed very significant minimum inhibition concentration whereas electron donating substituents exhibited insignificant minimum inhibition concentration activity against microbial strains.

Table 6: Minimum inhibitory concentrations ($\mu\text{g/mL}$) of synthesized(3a-j) against and gram positive and negative bacteria.

Entry	<i>E.coli</i> (ATCC25922)				<i>Pseudomonas aeruginonasa</i> (ATCC8532)				<i>Staphylococcus aureus</i> (ATCC29213)			
	25	50	100	App MIC	25	50	100	App MIC	25	50	100	App MIC
3a	+	++	++	50	+	++	++	25	++	++	++	50
3b	+	+	++	100	++	++	++	50	+	++	++	50
3c	++	++	+++	25	+	++	++	25	++	++	+++	50
3d	++	++	++	50	++	++	++	25	+	++	++	100
3e	+	++	++	25	+	++	++	50	+	++	++	50
3f	++	++	++	25	++	++	+++	25	++	++	++	25
3g	+	+	++	100	+	+	++	100	+	++	++	100
3h	+	+	++	100	--	+	++	100	+	+	++	100
3i	++	++	++	25	++	++	+++	25	++	++	+++	25
3j	+	+	++	100	+	+	++	100	--	++	++	50
Ampicillin	+++	+++	+++		+++	+++	+++		+++	+++	+++	

Symbols: (-) =confluent growth (no inhibition), Inactive (<10 mm); (+)=weakly active (07–10 mm); (++)=moderately active (11– 15 mm); (+++)=highly active (18–23 mm).

Table 7: Minimum inhibitory concentrations ($\mu\text{g/mL}$) of synthesized(3a-j) against fungi.

Entry	<i>Candida albicans</i> ATCC(10231)				<i>Aspergillus niger</i> ATCC(439)			
	25	50	100	App MIC	25	50	100	App MIC
3a	+	++	++	50	+	++	++	100
3b	+	+	++	50	+	++	++	50
3c	++	++	++	25	++	++	++	25
3d	+	++	++	50	--	+	++	100
3e	++	+	++	25	++	++	++	25
3f	++	++	++	25	++	++	++	25
3g	--	+	++	100	--	+	++	100
3h	+	+	++	100	+	+	++	100
3i	++	++	++	25	+	++	++	25
3j	--	+	++	100	--	--	++	100
Ketoconazole	+++	+++	+++		+++	+++	+++	+++

Symbols: (-)=confluent growth (no inhibition), Inactive (<10 mm); (+)=weakly active (07–10 mm); (++)=moderately active (11– 15 mm); (+++)=highly active (18–23 mm).

121 Received: 8 **December** Revised: 17 **December** Accepted: 24 **December**

Index in Cosmos

January 2019 Volume 9 Number 1

UGC Approved Journal

Conclusion

In conclusion, our protocol is a practical approach which uses PEG-400 as a commercially available, low-cost, easily available solvent environmentally friendly and simple operation, involving convenient workup, a short reaction time, and resulting in good to excellent yields. Substituted 2-amino-6-methyl-4,6-diphenyl-3',4,4',5-tetrahydro-[4,5'-bipyrimidine]-2'(1H)-one synthesized by substituted chalcone and guanidine hydrochloride were confirmed by spectral characterization

Acknowledgement

The authors wish to express their gratitude to the Sophisticated Analytical Instrumentation Facility (SAIF), Chandigarh for ¹HNMR, FT-IR, Mass, and ¹³CNMR

References

- 1) Lagoja I,(2005) Chemistry and Biodiversity ,Pyrimidines derivatives and its Biological potential-A review, Pyrimidines as Constituent of Biologically Active Compounds,1-50.
- 2) Lankey R and Anastas,(2002)Ind. Eng. Chem. Res, Poly(ethylene glycol) (PEG 400) : A green chemistry approach towards synthesis of novel Pyrazol [3, -d] Pyrimidine-6-amines derivatives and their antimicrobial chemistry,4498-4502.
- 3) Anastas P,Warner J,(1998)Green chemistry, Theory and Practice, Oxford University Press, New York.
- 4) Dawane B, Shaikh. B, Khandare N, Kamble V, Chobe S, Konda S,(2010) Green Chemistry Letters and Reviews, Poly(ethylene glycol) (PEG 400) : A green chemistry approach towards synthesis of novel Pyrazol [3, 4-d] Pyrimidine-6-amines derivatives and their antimicrobial chemistry,205-208.
- 5) Shitole N, Shelke.K,(2010)Green Chemistry letters and reviews, PEG-400 remarkably efficient and recyclable media for one-pot synthesis of various 2-amino-4H-chromene,83-87.
- 6) Pulle J ,Sagar A ,Reddy S.(2014) Der Chemica Sinica, Synthesis of methylene dioximes using PEG 400 as a PTC under microwave condition,103-107.
- 7) Reddy S, Raghu M, Nagraj A,(2009) Indian journal of chemistry,VOSO4-Catalyzed Biginelli condensation: An efficient synthesis of dihydro-1H-Pyrimidine-2-thione/one and POctahydro-2,5-quinazolinedi-one,1178-1182.
- 8) Kazemi M, Shiri L,(2017) Journal of material and environment science (JMES), Synthesis of Pyrano[2,3, d] Pyrimidines under Green chemistry,3410-3422.
- 9) Kazemi M, Shiri L,(2017) Synthesis of Pyrano [2,3, d] Pyrimidines under Green chemistry, Journal of material and environment science (JMES),3410-3422.
- 10) Solanki M ,Chavda M,(2011) Rasayan. J. Chem Synthesis and antimicrobial activity of some novel derivatives of Thiazol [2,3-b] dihydropyrimidine containing 4-Pyrazolyl moiety ,03,605-608.
- 11) Kumar R , Nath M and Tyrell D,(2002) Journal of medicine and chemistry,synthesis and antiviral activity of novel Acyclic Nucleoside Analogues of 5-(1-AAzido-2-haloethyl) uracil,2032.
- 12) Solanki M , Chavda M,(2012) Rasayan .J. Chem, Synthesis and antimicrobial activity of some novel derivatives of Thiazol [2,3-b] dihydropyrimidine containing 4-Pyrazolyl moiety,605-608.

International journal of basic and applied research

www.pragatipublication.com

ISSN 2249-3352 (P) 2278-0505 (E)

Cosmos Impact Factor-5.86

- 13) Anishkova T , Grinev V,(2017) M.D.P.I molecules, Synthesis of compound of pyrimidine series based on the reaction of 3- Arylmethylidene-furan-2(3H)-ones with N, N-Binucleophilic Reagent,1251.
- 14) Bahekar S ,Shinde D,(2003), Acta. pharm,Synthesis and anti-inflammatory activity of some [2-amino-6 (4- substituted aryl)-4,4-(4-substituted phenyl)-1, 6- dihydropyrimidine-5-yl]-acetic acid derivatives, 223-229.
- 15) Jain K, Chitre T, Maniyar P,(2006),Current. Science, Biological and medicinal significance of Pyrimidines,6.

. *Corresponding author: E-mail: rakshadhankar@rediffmail.com

१४. पर्यावरणीय समस्यामुळे शेतीवर होणारे परिणाम

डॉ. संजय एस. भुतमवार

ग्रंथपाल, सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर.

सारांश

आजच्या एकविसाव्या शतकाला समोरे जाताना मानवाला आपले अस्तित्व धूसर होताना दिसत आहे. वृक्षांची जंगलांची अवैध तोड यामुळे प्रदूषणात मोठया प्रमाणात वाढ होवून प्रदूषण आज आपला मोठा शत्रू बनला आहे. वायू प्रदूषणामुळे वायुमंडळात कार्बनडाय ऑक्साईडची मात्रा वाढत आहे. त्यामुळे पृथ्वीच्या पर्यावरणावर राहणाऱ्या ओझोन गॅसचा सुध्दा सुरक्षा चक्रावर वाईट परिणाम होत आहे. त्यामुळे होणाऱ्या वातावरणातील अनियमितेमुळे शेतीच्या उत्पादनात घट होत आहे.

कृषी उत्पादनातील हवामान एक महत्वपूर्ण घटक आहे. तापमानातील वाढ आणि हवामानातील बदल याचा परिणाम शेतीच्या वेगवेगळ्या घटकावर झालेला दिसतो. मानवाला आज जरी प्रगती दिसत असली तरी तो स्वतःला विनाशाच्या मार्गावर नेत आहे.

विज शब्द :- पर्यावरण, प्रदूषण, लोकसंख्या, शेती, वायू, शेती, जल.

प्रस्तावना

पर्यावरण म्हणजे सभोवतालची परिस्थितीमध्ये सभोवतालच्या परिस्थितीमध्ये, जमीन, आकारा, पाणी, हवा, सूर्यप्रकाश, प्राणी, वनस्पती या नैसर्गिक घटकांच्या समानेषा बरोबरच शेती लोकसंख्या, शहरे, औद्योगिक प्रदेश, समाजिक व सांस्कृतिक घटकांचाही समावेश होत. आपल्या सभोवताली असलेल्या परिसरातील नैसर्गिक व सांस्कृतिक घटकांचे एकमेकांशी असलेले संबंध व यातून निर्माण झालेली परिस्थिती म्हणजे पर्यावरण होय.

वनामुळे पर्यावरणाची गुणवत्ता राखली जाते व त्याचे महत्व अल्पच स्वधारण आहे. असे असतानासुध्दा हा स्वार्थी माणूस आपल्या स्वार्थकरीता फार मोठया प्रमाणात वृक्षतोड करीत आहेत. कारण निसर्ग माणसाला सांगत असतो जगा आणि जगू ना.

हवामान हा कृषी उत्पादनासाठी महत्वपूर्ण घटक आहे. हवामानात जसा फरक पडतो त्या घटकाला अनुसरूनच कृषी पध्दतीही फरक दिसतो. जर वैश्विकता तापमान वाढ मोठ्या प्रमाणात झाली तर संपूर्ण कृषी पध्दतीवर वाईट परिणाम होत असतात. वैश्विक तापमान वाढीमुळे दुष्काळ महापूर, डगफुडी, वादळे इत्यादींचा प्रभाव संपूर्ण शेतीच्या वेगवेगळ्या कार्यावर परिणाम होत असतो.

पर्यावरणात बदल होण्याची कारणे

१. निरंतर वाढणारी लोकसंख्या
२. उद्योगधंद्याद्वारे तसेच दळणवळणाच्या साधनाद्वारे सोडला जाणारा वायू
३. नदी आणि तलावांमध्ये टाकण्यात येणारा कचरा

May-2018 ISSUE-I, VOLUME-VII (II)

Published Special issue

With ISSN 2394-8426 International Impact Factor 4.374

UGC Approved Journal Sr. No. 48455

Published On Date 30.05.2018

Issue Online Available At : <http://gurukuljournal.com/>

Organized &
Published By

INDEX

Paper No.	Title	Author	Page No.
1	Impact of Information Technology on Business-to-Business Relationship ----- Study of Agro Based Food Industries in Pune	Dr. Takalkar Shivaji Dhondiba & Prof. Shubhangi Vitthal Gaikwad	1-14
2	लोककला - एक संवाद माध्यम	पंकज मोहरीर & डॉ. डी. के. पोखरापुरकर	15-17
3	Dr. B.R. Ambedkar An Icon Of Modern India	Dr. Arunabha Bhaumik	18-21
4	भारत-मालदीव सम्बंध : काही मालदीव चीन की तरफ तो नहीं खिसक रहा है !	डॉ. प्रेमलता परसोया	22-29
5	Nuclear Power in India	S. K. Singh	30-34
6	भूकंप आणि आपत्ती व्यवस्थापन	सुजाता एन. पाटील	35-39
7	आर्येतर संस्कृतीचे दर्शन घडविणारे नाटक- 'मंदोदरी'	प्रा.डॉ. भूषण आर. वंडे	40-43
8	Business organization and environment	Dr. S. B. Mohitkar	44-47
9	Right to Information Act, 2005 - An Introduction	Dr. R. P. Ingole & Ku. Madhuri J. Rakhunde	48-51
10	Weekly Markets - Gateway to Rural Consumers in India	Dr. Rajesh P. Ingole & Ms. Ujwala Jagannath Sarda	52-57
11	Book Review-Title: The Invisible Minority in Literature and Society Haunting Tragedies	Reviewer: Prafulkumar Prakash Vaidhya	58-59
12	पु. लब्धा 'पूर्वरंग' प्रवासवर्णनातील जपान (समाज जीवन)	प्रा.डॉ. राजेश दीपटे	60-61
13	Synthesis and characterization of bipyrimidines catalyzed by metal nanoparticle phase transfer catalyst	Varsha V. Bankar & Raksha P. Dhankar	62-74
14	Marital Discord in The Color Purple and The Dark Holds No Terrors	Prafulkumar Prakash Vaidhya & Dr. Sambhaji Warkad.	75-79
15	नाला सोपारा पोस्ट बॉक्स न. २०३: थर्ड जेंडर की कथा-व्यथा	सज्जेधरी	80-86
16	Sons and Lovers: Contextualizing Ecology	Dr. Shaikh M. A. Raheman Bagwan	87-91
17	भारत अमेरिका आण्विक धोरण	प्रा. डॉ. धुमाळे धोंडिराम कामाजी	92-94
18	मानवी हक्कांच्या रक्षणामध्ये संयुक्त राष्ट्र संघाची भूमिका	डॉ. पी. एस. लोखंडे	95-97
19	वर्तमान युग में संचार माध्यमों की विधिसनीयता	डॉ. नेहा कल्याणी	98-102
20	भारतीय लोकशाही आणि माध्यमांची भूमिका	प्रो. डॉ. पद्मकर प्रेमदास दारोडे	103-108
21	विदर्भ शेती आणि सत्ताधारांच्या भूमिका	प्रा. राजू लिपटे	107-110
22	A Study of Strategic Risk Management and Risk Productivity in Selected industrial Unit in Chandrapur District	Prof. Dr. Uttam C. Ghosre	111-115
23	बौद्धकालीन शिक्षण पद्धती	डॉ. विजया गेडाम-कांबळे	116-120
24	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राजकीय लोकशाही विचार	डॉ. प्रमोद एस. शंभरकर	121-123

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राजकिय लोकशाही विचार

डॉ. प्रमोद एस. शंभरकर
एम.ए.(राज्यशास्त्र), नेट, पीएच.डी
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर

प्रस्तावना :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना लोकशाही ही लोकांच्या आर्थिक, सामाजिक व राजकिय जिवनात बदल घडवणारी शासन पध्दती आहे, असे वाटत होते. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे लोकशाही शासन पध्दतीचे कट्टर पुरस्कर्ते होते. त्यांना हुकुमशाही, फॅसिझम, साम्यवादी शासन पध्दती मान्य नव्हती. त्यांनी राजकिय लोकशाहीचा विचार हा स्वप्ने यमून मांडला नाही, तर त्यांनी आपल्या राजकिय, सामाजिक, आर्थिक जीवनाच्या अनुभवातून लोकशाहीचे राजकिय विचार मांडले. त्यांनी साम्यवादी, फॅसिझम, हुकुमशाही या तत्त्वाला मान्यता न देता भारतात सर्वसमावेशक लोकशाही शासन पध्दती असावी, या मोठीला प्राधान्य दिले. स्त्रि-पुरुष समानता, स्त्र्य-अस्त्र्यतेचा समाजातून नायनाट करायचा असेल तर, देशात लोकशाही शासन पध्दती असणे गरजेचे आहे असे डॉ.बाबासाहेबांआंबेडकरांना वाटत होते. डॉ.बाबासाहेबांआंबेडकरांना लोकशाही ही शासनपध्दती केवळ भारता पुरती मर्यादीत असावी ऐवढेच अभिप्रेत नव्हते, तर त्यांना लोकशाही शासनपध्दती सर्व जगात असावी असे वाटत होते.

लोकशाही शासन व्यवस्थेत शांततामय मार्गाने समाजातील चालीरिती, रूढी, परंपरा, राजकीय सत्ता यात परिवर्तन घडवून आणू शकते. असे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे प्राणाणीक मत होते. सर्वसामान्य जनतेवर डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे खुप प्रेम होते. त्यांना लोकशाही शासन पध्दती हा जीवनाचा मार्ग वाटत होता. म्हणून त्यांनी व्यक्ती स्वातंत्र्याच्या माध्यमातून, मानवाला गुलामगिरीतून लोकशाही ही शासन पध्दती मुक्त करू शकते, असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना वाटत होते. समाजातील सर्व स्त्रि-पुरुषांना मिळालेल्या सर्व अधिकारांचा वापर करता आला पाहिजे. अशी परिस्थिती आपल्या देशात आणायची असेल तर, लोकशाही शासन पध्दतीच आणू शकते, असे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांना वाटत होते. कोणत्याही देशातील सामाजिक जिवनातील बदल हे लोकशाही शासन पध्दती करू शकते. ज्या देशात जातीय व्यवस्थेवर आधारित समाज रचना असेल त्या देशात लोकशाही शासन व्यवस्था निर्माण करणे व तीच शासनव्यवस्था टिकविणे हे मोठे कार्य आहे.परंतु जर समाजातील लोकांना सहजिवनाची भावना निर्माण केली तर, त्या देशात चांगल्या प्रकारे लोकशाही शासनव्यवस्था चालू शकते.

लोकशाही शासनव्यवस्थेमध्ये व्यक्ती-व्यक्तीमधील सहजीवन संबंध ऐकमेकांचा आदर सन्मान आणि एकाच विचाराचे संबंध असेल तर लोकशाही शासनव्यवस्था यशस्वी होते. काही घटकांना विशेष अधिकार दिले आणि काही घटकांना विशेष अधिकार दिले नाही तर, लोकशाहीत विसंगता निर्माण होते. जन्मापासुनच माणसांमध्ये शारीरिक शक्ती, बुद्धीमत्ता यांचे अन्त भिन्नता असते, जर या सर्वांना समानतेची वागणुक दिल्यास त्यांच्यात सामाजिक समता निर्माण होईल यामुळे लोकशाही शासन व्यवस्था यशस्वी होईल.

स्वातंत्र, समता, बंधुता या तत्त्वावर राजकिय लोकशाही उभी आहे. सामाजिक जिवनात गरिब श्रीमंत, उच्च-निच, जमावंश या घटकांची समाप्ती होणे गरजेचे आहे. राजकिय लोकशाही यशस्वी करायची असेल तर सामाजिक जिवनात लोकांच्या अन्न, वस्त्र, निवारा या प्रथम गरजा पूर्ण केल्यास देशात राजकिय लोकशाही यशस्वी होईल.

राजकिय लोकशाही

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी व्यक्ती व समाज यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी लोकशाही या शासन पध्दतीचा रिकारर व्हेंडर. आपल्या राजकिय लोकशाही विचारात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी मानवाचे हक्क व त्याला समाज जिवनात संलग्न करणे

कार महत्त्व दिले. राजकिय लोकशाहीची मांडणी करताना डॉ.बाबासाहेबांनी व्यक्तीला साध्य ठेवले आहे. लोकशाहीचा केंद्रबिंदु हा व्यक्ती आहे. त्याची सामाजिक, सांस्कृतिक व राजकिय प्रगती होणे गरजेचे आहे. राजकिय लोकशाही मध्ये व्यक्तीला काही अधिकार दिलेले असतात. त्याला जे अधिकार दिले आहे. ते अधिकार समजणे गरजेचे आहे आणि जे अधिकार मिळालेले आहे त्या अधिकाराचा वापर जिवन जगत असताना त्यांना करता आला पाहिजे. अधिकाराचा वापर करित असताना दुसऱ्या व्यक्तीकडून किंवा एखाद्या संघटनेकडून व्यक्तीच्या अधिकारावर बंधन यापला नको. अशी खात्री संविधानाने दिलेली असावी. जर या पध्दतीची खात्री संविधानात असेल तर व्यक्ती समाजात चांगल्या पध्दतीने जीवन जगू शकतो आणि आपली प्रगती करू शकतो. असे राजकिय, लोकशाही विचाराबाबत डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे मत आहे.

राजकिय लोकशाहीत मानवी हक्कांना महत्त्वाचे स्थान आहे. संसदीय लोकशाहीत कायदेमंडळाला कायदे करण्याचा अधिकार आहे आणि कार्यकारी मंडळाला त्याची अंमलबजावणी होणे गरजेचे आहे. शासनकर्ते आपली सत्ता दुसऱ्या कोणत्याही व्यक्तीकडे किंवा संघटनेकडे हस्तांतरित करू नये असे डॉ. बाबासाहेबांचे आंबेडकरांना मत होते.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे हुकूमशाही शासनव्यवस्थेच्या विरोधात होते. त्यांना मानवी हक्क व व्यक्तीमत्त्व विकास हे लोकशाही शासनव्यवस्थेतच घडू शकते असे वाटत होते. मानवी हक्कांचा लाभ सर्व जनतेला मिळवा सर्व जनतेला जिवन जगत असताना समान संधी मिळवी. सर्व जनतेमध्ये हितसंबंध असायला पाहिजे. कोणत्याही व्यक्तीला गरिब-श्रमंत, उच्च-निच्य, स्पृश्य-अस्पृश्य असा भेदभाव केला जाऊ नये, असे राजकिय लोकशाहीबाबत डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार होते.

राजकिय लोकशाहीतील महत्त्वाचे घटक

विरोधीपक्ष -

लोकशाही शासन व्यवस्थेत विरोधीपक्षाला अतिशय महत्त्वाचे स्थान आहे. प्रभावी विरोधी पक्ष असल्याशिवाय लोकशाही शासनव्यवस्था अस्तित्वात येऊ शकत नाही. ज्याप्रमाणे सत्ताधारी पक्ष कायदेमंडळाला काम करतो. त्याप्रमाणे सत्ताधारी पक्षावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी विरोधी पक्षाची भूमिका महत्त्वाची ठरते कारण आजचा विरोधीपक्ष हा उदयाचा सत्ताधारी पक्ष असू शकतो. सत्ताधारी पक्ष शासन व्यवस्था चालवित असताना व्यक्तीविकासाला केंद्रबिंदु ठरवून काम केले पाहिजे. समाजातील सर्व घटकांना समानतेचे ताच ठेवले पाहिजे. सत्ताधारी पक्षाच्या कार्यप्रणालीवर विरोधीपक्षाचे लक्ष असणे गरजेचे आहे. सत्ताधारीपक्षाने सामाजिक निर्णय योग्यप्रकारे आहे किंवा नाही, याची पाहणीकरून वेळप्रसंगी सत्ताधारी पक्षावर टिक्क करणे, सत्ताधारी पक्षाला हुकूमशाही कृतीपासून दुर ठेवण्याचे काम विरोधीपक्ष करित असतो.

परंतु विरोधीपक्ष म्हणुन विरोधाच्या नावाखाली गोंधळ घालणे हे लोकशाही शासनव्यवस्थेला पुरक नाही. नेहमी सत्तासंभार सभात्याग करणे हे लोकशाही मार्गाला मारक ठरू शकते. त्यापेक्षा विरोधीपक्ष व सत्ताधारीपक्ष यांनी एकमेकांशी सजुन विचाराची आदानप्रदान करून एकमेकांचा आदर बाळगुन कार्य केले तर ते जनतेच्या हिताचे ठरते.

निवडणुका -

शांततेच्या मार्गाने सत्तांतरण होणे हे लोकशाही शासनव्यवस्थेचे लक्षण आहे. संविधानाने ठरवून दिलेल्या नियमांचे पालन करून जी मुदत आहे. ती संपल्यानंतर निवडणुका होणे हा लोकशाहीचा आधार आहे. शांततेच्या मार्गाने सत्तेत बदल करण्याचा अधिकार जनतेला नसेल तर त्या वेळेस कांती हाच पर्याय जनते समोर असतो. लोकशाहीच्या मार्गाने निवडणुका होत असताना शांतता आणि सामंजस्याने होणे गरजेचे आहे. निवडणुकीत प्रचार करणे, आपल्या पक्षाची भूमिका मांडणे, आपल्या पक्षाची विचारसरणी जनतेसमोर मांडणे हे राजकिया पक्षाने काम आहे. राजकिय पक्षाने निवडणुकीतील वास्तवरण हे खिल्लाडीवृत्तीचे असणे गरजेचे आहे.

मिडिया -

लोकशाही शासन व्यवस्थेत मिडियाची महत्त्वाची भूमिका आहे. ज्या पध्दतीने कायदेमंडळाला दोन सभागृह आहे. त्या पध्दतीने लोकशाही शासन व्यवस्थेत मिडिया हे तिसरे सभागृह आहे. सत्ताधारी पक्षातील कायदेमंडळातील कामकाज त्यांनी

केलेले कायदे आणि त्यांची अंमलबजावणी कशी होत आहे. त्याची सर्वमाहिती मिडिया मार्फत जनतेपर्यंत पोहोचते त्याच सोबत मिडिया शासन कार्याच्या कार्यावर सतत नियंत्रण ठेऊन असते. त्यामुळे लोकशाही शासन व्यवस्थेत मिडियाचे कार्य अतिशय महत्त्वाचे ठरते.

राजकिय पक्ष -

लोकशाही शासन व्यवस्थेचा पायाभूत अंग म्हणजे राजकीय पक्ष होय. लोकशाही शासनव्यवस्था चालवायची असेल तर राजकिय पक्ष असणे गरजेचे आहे. सत्ताधारी पक्ष व विरोधी पक्ष असल्याशिवाय आपण लोकशाहीचा विचार करू शकत नाही. विद्-पक्ष पध्दती डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अधिप्रेत वाटत होती. परंतु बहुपक्ष पध्दतीला त्यांचा विरोध नव्हता. जरी संख्येने राजकिय पक्ष जास्त असले तरी सत्ताधारी पक्ष आणि विरोधीपक्ष अशी दोन गटात विभागणी होऊन लोकशाही शासन व्यवस्था सुरळीत चालू शकते

राजकिय पक्षाची भुमिका लोकशाही शासन व्यवस्थेत महत्त्वाची ठरते. प्रत्येक पक्षाची विचारसरणी वेगळी संघटन वेगळे असल्यामुळे आपल्या पक्षाकडे जनतेला जुळवून घेण्याचा प्रयत्न सर्वच राजकिय पक्ष करित असते. परंतु प्रत्येक राजकिय पक्षानी आपल्या पक्षा बरोबर इतर पक्षाचा आदर बाळगणे हे लोकशाही शासन व्यवस्थेसाठी फायद्याचे ठरते.

सारांश -

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या राजकिय लोकशाहीच्या विचारांचा आढावा घेण्यात आला. व्यक्ती व समाज यांचा सर्वांगीण विकासासाठी लोकशाही शासन व्यवस्था अतिशय मोलाचे कार्य करते. राजकीय लोकशाहीत मानवी हक्कांना महत्त्वाचे स्थान आहे. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे हुकुमशास शासन व्यवस्थेच्या विरोधात होते. सामाजिक समानता लोकशाही शासन व्यवस्थेमध्येच निर्माण होऊ शकते.

राजकिय लोकशाहीच्या विचारात विरोधीपक्ष, निवडणुका मिडिया आणि राजकिय पक्ष या घटकांना अतिशय महत्त्वाचे स्थान आहे. प्रत्येक घटकाने आपापली जबाबदारी व्यवस्थित पार पाडली तर डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांना अधिप्रेरित अशी राजकिय लोकशाही निर्माण होईल.

संदर्भ ग्रंथ :

१. धनंजय कौर : डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई
२. राज लोटे : भारतीय राजकिय विचार, पिंपळपुरे प्रकाशन, नागपुर
३. प्रकाश खरात : आंबेडकरवाद : समाज आणि संस्कृती, आकांक्षा प्रकाशन, नागपुर
४. मधु लिमये : डॉ. आंबेडकर ऐक घितन, रचना प्रकाशन, मुंबई

गडचिरोली जिल्ह्यातील जैवविविधता प्रदेशाचा अभ्यास

डॉ. वनश्री ना. लाखे

सारांश

पृथ्वीवरील जीवप्रकारांची विविधता हा पर्यावरणाचा एक महत्वाचा विषय आहे. जैविक विविधतेत सर्व वनस्पतींच्या जाती, प्राणी, सूक्ष्म जीवांचा तसेच परिस्थितीकी व्यवस्थेचा व प्रक्रियेचा समावेश होतो. नैसर्गिक वनस्पतीने कृषी, उद्योग व औषधी यांच्या विकासात मोठे योगदान केलेले आहे. तसेच हवामान स्थिरता व मृदेचे संरक्षण करण्यास वनस्पती उपयोगी ठरली आहे. आपले व जीवसृष्टीतील सर्वच जीवरूपांचे जीवन नैसर्गिक संसाधनावर अवलंबून असते. मानव कधीत विकासाच्या नावाखाली निसर्गाला ओरबडून या भूतलावरील जैवविविधता नष्ट करित आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात गडचिरोली जिल्ह्यातील जैवविविधतेवर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. वनस्पती व प्राणी यांच्या अनेक प्रजाती राखीव वनासारख्या क्षेत्रात अस्तित्वात दिसून येतात. प्रस्तुत शोधनिबंधात अभ्यास क्षेत्रातील जैवविविधतेची पातळी पाहतांना तेथे १२० ते १६० सेमी. पर्जन्य पातळी असून पूर्व विदर्भातील आर्द्र पानझडी अरण्याचा विस्तार झालेला आहे. पूर्व विदर्भात 'आलापल्ली अरण्ये' मध्यम घनदाट वृक्ष असलेला प्रदेश आहे. या प्रदेशातील जैविक प्रांत वनस्पतीची वैशिष्ट्ये वृक्ष प्रकार, उपयोगी फळझाडे झुडपे पक्षी इत्यादींचा विचार करण्यात आलेला आहे. गडचिरोली जिल्ह्यातील प्राकृतिक संरचना प्रवाहवाही व माती यांच्या निरीक्षणावरून राखीव वनांचा विशेष अभ्यास करण्यात आलेला आहे. पृथ्वीवरील ३० ते ५० लक्ष जीवजातींपैकी कमीतकमी १०० जाती कृषीविषयक योजना, शहरे, औद्योगिक विकास किंवा प्रदुषण याद्वारे नष्ट होतात. 'संदर्भ स्मरणीका भूगोल' प्राध्यापक १९९३ अहेरी आपले आष्टि जीवसृष्टीतील सर्वच जीवरूपांचे जीवन नैसर्गिक संसाधनावर अवलंबून असते.

प्रस्तावना

जैवविविधता ही संकल्पना प्रदेशातील वनस्पतींच्या वाढीतील शेवटच्या अवस्थेशी निगडीत आहे. प्रदेशातील हवामान स्थिती व मृदेची स्थिती तेथील जैवविविधतेचे नियमन करतात. वेगवेगळ्या भागातील तापमान व पर्जन्य या घटकांचा परिणाम वनस्पतींच्या अनेक जाती व प्राण्यांच्या संस्थेत वाढीवर होतो. प्रस्तुत अभ्यास क्षेत्रातील पूर्व विदर्भात आलापल्ली अरण्ये सदाहरित वृक्ष असलेली असून त्यांचे ऊंची ३० ते ८० मीटर पर्यंत आहे. या क्षेत्रात आर्थिकदृष्ट्या अनेक सागवानसारखे वृक्ष आढळतात. राष्ट्रीय उद्यानांच्या स्थापनेपासून 'निसर्गाचे रक्षण' या संकल्पनेस एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धातच सुरुवात झाली. महाराष्ट्रात राखीव वनक्षेत्र ४५५३६ चौ.किमी. आहे. यामधील सर्वात जास्त राखीव वनक्षेत्र अभ्यास क्षेत्र गडचिरोली जिल्ह्यात ८९४३ चौ.किमी. आहे. तर सर्वात जास्त संरक्षित क्षेत्र याच जिल्ह्यात ३८४२ चौ.किमी. आहे. तर अवर्गीकृत वनक्षेत्र ३६७ चौ.किमी. आहे. सर्वसाधारणपणे अभयारण्ये जैविक जाती, पक्षी, वाघ, सिंह इत्यादींसाठी

राखीव असतात. जैविक विविधता बायोलॉजिकल डायव्हर्सिटी हा शब्दसमुह १९८० साली प्रचलित झाल्याचा विशिष्ट क्षेत्रांमधील अनेक जीवजातींचे संदर्भात 'जैविक विविधता' हा शब्द प्रचलित झाला. जीवजाती आणि अधिवास न्हास जैविक साधनसंपत्ती उपयोग मुल्य आणि व्यवस्थापन याचप्रमाणे संभाव्यता होती.

अभ्यासक्षेत्र

महाराष्ट्रातील एकूण राखीव वनक्षेत्रापैकी जास्तीत जास्त जंग क्षेत्र व डोंगराळ प्रदेश असलेले गडचिरोली जिल्हा आहे. आंध्रप्रदेश, मध्यप्रदेश व महाराष्ट्र राज्यांच्या सीमावर्ती असलेला आदिवासी लोकसंख्या बहुत आहे. या जिल्ह्याची भौगोलिक स्थिती १८°४१' व २०°५०' उत्तर अक्षांश ७९°४६' व ८०°५५' पूर्व रेखांशात आहे. याच्या पश्चिम सीमेवरून वैनगंगा व प्राणहिता दक्षिण गोदावरी व आग्नेय सीमेवरून इंद्रावती या मोठ्या नद्या वाहतात. या जिल्ह्याचे एकूण क्षेत्रफळ चौ.किमी. असून ते महाराष्ट्राच्या ५.०१ प्रतिशत आहे. सन २०११ प्रमाणे जिल्ह्याची १,०७,७२,९४२ असून त्यापैकी ग्रामीण लोकसंख्या ९,५४,९०९ आहे तर नागरी लोकसंख्या १,०२,१८३ असून लोकसंख्येची घनता ६७ प्रति चौ.किमी. आहे. या जिल्ह्याचे एकूण भौगोलिक क्षेत्र ४,९१,५५० असून जंगलक्षेत्र ११,३२,८६० हेक्टर आहे. गडचिरोली जिल्ह्याच्या भौगोलिक क्षेत्रापैकी ७५.५५ वनांनी आच्छादित आहे. या जिल्ह्यात अनेक टेकड्या असून सरासरी उंची ३५० मीटर आहे. ग्रेनाइट व प्रमुख खडकांनी हा जिल्हा व्यापला आहे. संपूर्ण जिल्हा गोदावरी नदी प्रणालीत मोडतो. खोऱ्यातील जमीन लोह व वाळुमिश्रित गाळाची असून वनस्पती व पिकाच्या स्वरूपाला निर्धारित जिल्ह्यात मोसमी प्रकारचे हवामान असून नैऋत्य मोसमी वाऱ्यामुळे १२० सेमी व १६० सेमी पाऊस पडतो. हवामान उष्ण व कोरडे आहे.

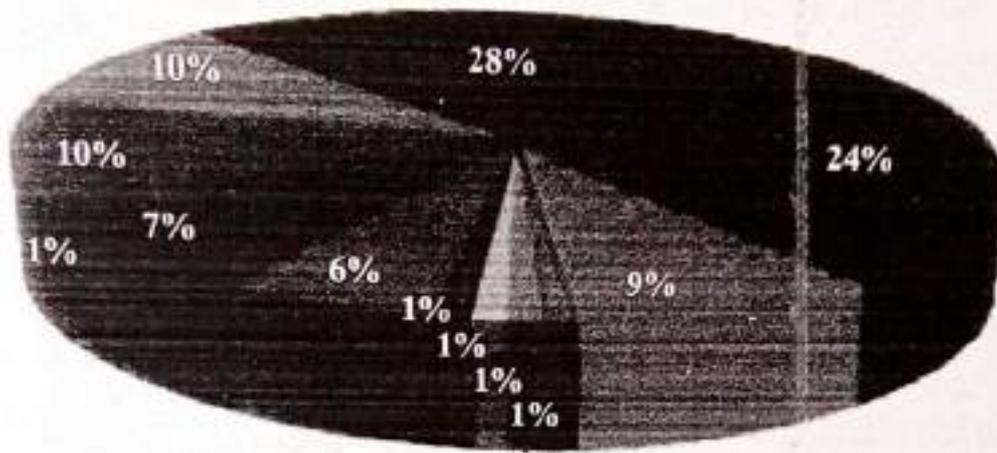
उद्देश

प्रस्तुत अभ्यास क्षेत्रातील राखीव वन क्षेत्रातील वनसंपदा, वन्यजीव व वनऔषधीचा अभ्यास आणि जैविक विविधतेच्या विश्लेषणात वनस्पतीचा उपयोग, महत्व व संवर्धनाबाबत अभ्यास करणे.

माहितीस्रोत आणि अभ्यासपद्धती

प्रस्तुत शोध निबंध द्वितीयक माहितीवर आधारित आहे. याशिवाय निरीक्षण तंत्राचा अवलंब आला आहे. प्रस्तुत शोध निबंधात दुय्यम आकडेवारी प्राप्त करून त्याचे विश्लेषण करण्यात आले. विविध नकाशा शास्त्रीय पद्धतीचा वापर केला. दुय्यम स्वरूपाची आकडेवारी प्राप्त करण्याकरिता डिस्ट्रिक्ट गझेटिअर, गडचिरोली जिल्हा सांख्यिकी कार्यालय येथून माहिती घेतली. याशिवाय संदर्भ विविध लेख, नियतकालिके, दर्जेदार मासिकावर आधारित लेख इत्यादींचा संदर्भ साहित्य म्हणून वापरला आहे. सदर अभ्यासासाठी गडचिरोली जिल्ह्यातील चपराळा अभयारण्य, 'द ग्लोरी ऑफ आलापल्लू

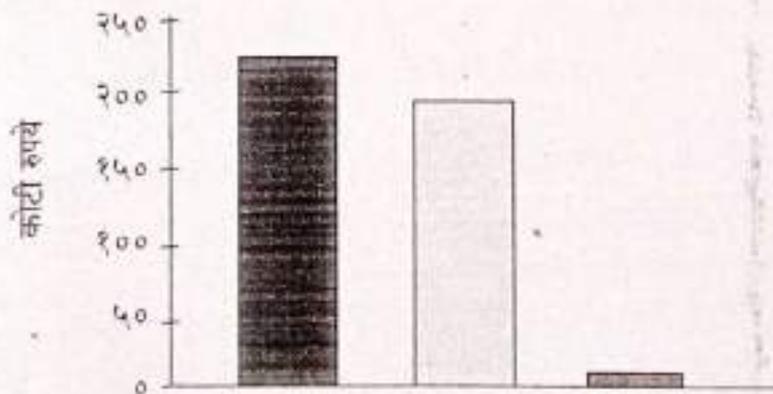
वनस्पतीचा औषधासाठी उपयोग

सूची

डिक	बी	छाल	फळ
पाने	मूळ	कंद	कांडी
फूल	मूळक्षोड	चीक	संपूर्ण झाड

वनस्पतीपासून होणारा आर्थिक लाभ

सूची

इमारती लाकडापासून	विडी पानापासून	बांबूपासून
-------------------	----------------	------------

निवडलेला आहे. यासाठी निरीक्षण पद्धती व दुय्यम सांख्यिकीचा वापर केला आहे. संकलित माहिती आधारे तक्ते तयार करून विश्लेषण करण्यात आलेले आहे. संशोधनातील निष्कर्ष हे उद्दिष्टावर आलेले विश्लेषणावरून काढलेले आहेत. माहितीचे संकलन जनगणना माहिती पुस्तिका २०११ व गडचिरोली जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन या पुस्तकातून केले आहे.

जैवविविधतेचे वितरण

प्रस्तुत अभ्यास क्षेत्रातील ३/४ भूप्रदेश नैसर्गिक वनस्पतीने व्यापलेला आहे. हा भाग शुष्क पर्णपाती जंगलात मोडतो. जमीन, भूस्वरूप व हवामान यानुसार स्थानपरत्वे भिन्न भिन्न वनस्पती आढळते. जिल्हा दक्षिण भागात म्हणजे पुढापल्ली, अहेरी, सिरोंचा तालुक्यात सागवान जंगले आहेत. उत्तरी भागात बिजा, पानझडी आंजन, पळस इत्यादींची झाडे आढळतात. भामराग धानोरा भागात साल मोह बांबू व टेर्भुणीची झाडे दिसतात. आलापल्ली जवळील जंगलातील सागाची झाडे सरळ व अतिऊंच असे एक वनवैभव समजल्या जाते. हिवे म्हणून उल्लेख केल्या जातो. धानोरा, मुरुमगाव, आलापल्ली व भामरागड क्षेत्रातील आदिवासीना मोहाचे झाडे कल्पवृक्ष आहे. महाराष्ट्रात एफडीसीएकडे गडचिरोली जिल्ह्याचे वनक्षेत्र ५२८ चौ.किमी. आहे.

सारणी-१ : गडचिरोली जिल्ह्यातील जैवविविधतेचे विश्लेषण

वनस्पतीचे प्रकार	पर्जन्य (से.मी.)	वृक्षाचे स्वरूप	वृक्षाचे प्रकार	प्राण्यांचे प्रकार
आर्द्र पानझडी किंवा मान्सून अरण्ये	१२० ते १६०	आलापल्ली अरण्ये प्रसिद्ध पानझडी अरण्ये मध्यम घनदाट वृक्ष उंची ३० ते ४० मीटर	सागवान शिवाय हिरडा बिबळा लेंडी, कुसुम आवळा, शिसम सिरस, बाबुंची वने	जॅकल सांबर, लंगूर जंगली घुबड, घब्बा हरिण, वाघ, बिबट इत्यादी

स्रोत : क्षेत्रीय सर्वेक्षण, २०१५

चपराळा वन्यजीव अभयारण्य

या भागाचे क्षेत्र १३४.२८ चौ.किमी. असून हे विविध जैविकतेचे घर मानले जाते. १२ जुलै २०१७ रोजी हे अभयारण्य म्हणून अस्तित्वात आले. चपराळा गावावरून चपराळा वन्यजीवन अभयारण्याचे नाव पडले. मार्कण्डा व पेडीगुडूम टेकड्यांपासून चपराळा उत्तर पूर्व व दक्षिण भागात आहे. प्राणहिता नदी तिच्या पूर्वेत किनाऱ्यावरून वाहते. एकूण अंतर्गत क्षेत्र १३४.७८ चौ.किमी. असून हे ताडोबा अंधारी व्याघ्र प्रकल्प अंतर्गत येते या भागात खालील वन्यजीव आकर्षणाचे केंद्र आहे. सांबर, लंगूर, काळा बदक, वाघ व बिबट जंगली मांजर हे वन्यजीव आढळतात.

भामरागड वन्यजीव अभयारण्य

गडचिरोली जिल्ह्यातील भामरागड हे तालुका स्थान असून इंद्रावती, गोदावरी, पर्लकोटा, पालमगौतमी नद्यांच्या प्रवाह क्षेत्रात वसलेले आहे. हे अभयारण्य सघन जंगलात मोडते. लोक बिरादरी प्रकल्प हेमल्कसा हे येथील आकर्षणाचे केंद्र आहे. या जंगलाला, जैवविविधता वारसा स्थळ 'ग्लोरी ऑफ आलापल्ली'च्या माध्यमातून घोषित करण्यात आले. आलापल्ली जंगल सागाच्या महाकाय वृक्षासाठी प्रसिद्ध आहे. १९५३ मध्ये आलापल्लीपासून १८ किमी. वर सहा हेक्टरचे वनक्षेत्र हे राखीव क्षेत्र असून करंजी, तेंदु साग व बेल वृक्षाचे प्रमाण अधिक आहे. या वनविभागातील लक्ष्मण या नावाने प्रसिद्ध साग वृक्षांचा परिघ ३६० सेमी असून उंची ३४ मी. आहे. राम हा वृक्ष आजही बह्मरशहा आगारात पर्वटकांसाठी सुरक्षीत ठेवलेला आहे. या क्षेत्रात एकूण १९३ वनस्पतींच्या जातींमधून ५० वनस्पतींच्या जाती विशेष आहेत.

सारणी-२ : गडचिरोली जिल्ह्यातील वनस्पती

वनस्पती प्रकार	संख्या	वनस्पती प्रकार	संख्या
झाडे	५६	बेली	२६
झुडूपी वनस्पती	०६	गवताच्या जाती	०६
औषधी वनस्पती	१८	बांबू	०१

स्रोत : क्षेत्रीय सर्वेक्षण, २०१५

ह्या वनवैभवात एकूण २०४१ झाडे आहेत. २८ मार्च २०१३ रोजी महाराष्ट्र राज्य जैवविविधता बोर्ड एमएसईबी द्वारा 'द ग्लोरी ऑफ आलापल्ली' या जैवविविधता वारसा केंद्राचा जैविक विविधता कायदा २००२ मध्ये समावेश करण्यात आला. (आकृती-१)

जैवविविधतेचे महत्त्व

वनस्पतीपासून लाकूड, तंतू, ऊर्जा, उद्योगासाठी लागणारा कच्चा माल रसायने औषधी प्राप्त होत असून पोषण द्रव्य निर्मिती चक्राच्या कार्यात वनस्पतींचे योगदान असते. खालील आकृती क्रमांक १ मध्ये आदिवासी जमाती वनस्पतींच्या प्रत्येक भागाचा औषधीसाठी कसा उपयोग करतात ते दर्शविले आहे. प्रस्तुत आकृतीत गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासी जमाती वृक्षांच्या प्रत्येक भागाचा उपयोग करीत असून फळांचा सर्वात जास्त व त्यानंतर झाडाची पाने, साल, बीज व फुले याचा वापर औषधी वनस्पती म्हणून करतात. जंगलातील उत्पादनात इमारती लाकूड, बांबू व बिडीपासून महसुल प्राप्तीचे विवरण आकृती क्रमांक २ मध्ये दाखविले आहे. त्यानुसार सर्वात जास्त अधिक प्राप्ती बिडी पानांपासून प्राप्त होते.

निष्कर्ष

गडचिरोली जिल्ह्यातील जैवविविधतेचा विचार करता असे लक्षात येते की जिल्ह्याचा ३/४ भाग नैसर्गिक वनस्पतीने व्यापलेला आहे. हा जिल्हा शुष्क पर्णपाती जंगलात मोडता. त्यामुळे हवामानाचा परिणाम वनस्पतीवर होतो. वनस्पतींची वाढ योग्यरित्या होते. पुटापल्ली, अहेरी, सिरोंचा, तालुक्यात सागवान जंगले

आढळतात. उत्तरी भागात धावडा, बिजा, आंजन, पळस इत्यादी झाडे आढळतात. आलापल्ली जंगलातील सागाची झाडे अति उंच असून वनवैभव समजल्या जाते. हिरवे सोने म्हणून उल्लेख केले जाणारे धानोरा मुरुमगाव, आलापल्ली व भामरागड क्षेत्रातील आदीवासीना मोहाचे झाडे हे कल्पवृक्ष आहे. स्वच्छ वातावरणामुळे चपराळा अभयारण्यात भटकंतीला वाव आहे. अनेक महत्त्वाचा वनस्पती प्रजाती बिडीपाने, डिक इत्यादी पासून आर्थिक लाभ प्राप्त होतो. राज्यात सर्वात जास्त जंगलव्याप्त क्षेत्र व सलगवडी खालील क्षेत्र गडचिरोली जिल्ह्यातच आहे. जिल्ह्याची ओळख पर्यटन केंद्र म्हणून होण्यासाठी विविधता, वनसंपत्ती, वन्यजीव आकडेवारी दर्शविणारे एखादे केंद्र असावे. इको पर्यटन उपलब्ध होणे साधनसंपत्तीच्या आधारे या भागात रोजगाराच्या संधी निर्माण व्हाव्यात.

संदर्भग्रंथ

- महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०११-२०१२ महाराष्ट्र शासन महाराष्ट्र राज्य वनविभाग महाराष्ट्रातील अभयारण्ये पुस्तिका
- गडचिरोली जिल्हा गॅझेटियर (१९९१) महाराष्ट्र शासन मुंबई गडचिरोली जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन (२००९) सारंग, सुभाषचंद्र (१९९९) महाराष्ट्राचा भूगोल विद्या प्रकाशन नागपूर, महाराष्ट्र जिल्हे चांदा प्रसिद्धी विभाग महाराष्ट्र मुंबई
- सवदी, ए. बी. 'द मेगा स्टेट' महाराष्ट्र दहावी आवृत्ती, निराली प्रकाशन, पुणे २००९
- सवदी, ए. बी. 'महाराष्ट्राचा भूगोल' निराली प्रकाशन, पुणे
- स्मरणिका विदर्भ भूगोल प्राध्यापक परिषद १९९३ अहेरी जि. गडचिरोली
- डॉ. सौ. फडणवीस मृणालिनी (२०१३) विदर्भ पर्यटन सुवर्ण आशा श्री रेणुका प्रकाशन, नागपूर २२
- सवदी, ए. बी., कोळेकर भूगोलाची मुलतत्त्वे खंड दुसरा, निराली प्रकाशन, पुणे
- अहिरराव, डी. वा. आणि करंजखेले इ. के. प्रात्यक्षिक भूगोलाची मुलतत्त्वे सुदर्शन प्रकाशन, नाशिक
- लोकराज्य एप्रिल २०११ माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय महाराष्ट्र शासन
- पर्यटन मार्गदर्शक पुस्तिका, महाराष्ट्र समर्थ उद्योग प्रकाशन, औरंगाबाद
- सिंह, सविंद्र (२००४) पर्यावरण भूगोल प्रयाग पुस्तक भवन इलाहाबाद पान नं. २०५
- Government of India 'India Meteorological Department Climatological Dept. 'Climatological Table' Page No. 151
- Dr. Nagtode P.M. (2000) Madia at the turning point 'Harvansh Praakashan, Chadrapur Str
- Abstract of Maharashtra 2001
- Chandana R.C. 'Geography of Population' Kalyani Publisher's New Delhi, Page No. 39-41
- Siddhartha k 'India' 2009 The Physical Aspects Kisalaya Publications Pvt. Ltd. Delhi Pg. No. 1-

-डॉ. वनश्री न
भूगोलशास्त्र विभाग
सरदार पटेल महाविद्यालय
(महाराष्ट्र)

Gum Ghatti (*Anogeissus latifolia*) : An Overview

Ashwini M. Kadu¹, Suresh B. Rewatkar², Raksha P. Dhankar³

1. Shivaji College Gadchiroli 442605
2. Mohansingbhai Iawari College, Desaiganj (Wadsa), 441207
3. CHLR Dept. of Chem., S. P. College Chandrapur, 442101

Email Id – amkapd@gmail.com, mob. No. 9403581772

Abstract : Gum ghatti is a natural occurring gum, mostly found in India and widely used as in making food, pharmaceutical product and papers. It is excellent emulsifier and thickener. It is a mixture of sodium, potassium, magnesium and calcium salt.

It has been used since the ancient Egyptians. Gum ghatti used by mummification process of that time. Its chemical structure is a complex nonstarch polysaccharides. It is high molecular weight polysaccharides (12000) containing arabinose mannose, xylose and glucuronic acid. It is highly water soluble. The physico-chemical properties determine the quality, applicability of a gum.

Keywords : *Gum ghatti, Anogeissus latifolia, physico-chemical properties, traditional used, medicinal and industrial applications.*

Introduction

Gum ghatti is a naturally occurring water soluble, complex polysaccharides derived as an exudates from a bark of *Anogeissus latifolia* belonging to the combretaceae family. It is a native tree of an Indian sub-continent. The name gum ghatti has originated from its transportation through mountain passes of ghats¹.

Gum ghatti was extensively studied by Aspinall and co-workers,²⁻⁶ from 1955 to 1965 and found to have an extremely complex structure composed of sugars such as L-arabinose, D-galactose, D-mannose, D-xylose and D-glucuronic acid in a molar ratio, 48:29:10:5:10 and less than 1% of rhamnose, which is present in non-reducing end-groups. The gum contains alternating 4-O-substituted and 2-O-substituted alpha D-mannopyranose units and chains of 1-6 linked. beta-D-galactopyranose units and chains of L-arabinofuranose residues. Tischer et al⁷ using ¹³C NMR spectroscopy suggested that 6% of rhamnose are linked as side chain to the galactose backbone as alpha-Rhap (1-4) galactopyranose in common with the linked found in gum arabic.

The gum ghatti with a CAS number 9000-28-6 is recognized as “generally recognized as safe” (GRAS) and approved as a food ingredients (GRAS) and approved as a food ingredients (code : 184.1333) by the food and Drug Administration, USA, under the function of emulsifier and emulsifier salt. Its use in food is also approved by various countries like , Japan, China, South Korea, Singapore, Russia, Australia, South Africa, Iran, Saudi Arabia, Latin America and other countries. But, it is not approved as a food additive in European union and not been accorded as

European food safety E number. As per the Bureau of Indian Standards India. It is considered as a food grade additives of food under Indian standard 1S7239:1974.^{8,9,10}

The physicochemical properties of a compound are measurable physical and chemical characteristics by which the compound may interact with other systems and these, characteristics collectively determine the quality, applicability or end-use of the compound. In plant gums these properties are directly influenced by the botanical type age, location, nature of the growing soils and the climatic conditions around the resource gum tree.¹¹⁻¹⁵

Materials and Methods

Collection of sample

The samples were collected from the forest of Gadchiroli district from the tree barks as dry nodules or lumps collection of all samples was done in March-May 2017.

Moisture content

It is determined by drying 5.0 g. of the ground gum sample to constant mass at 80° C using a hot air oven. Dried samples were cooled in a desiccators before weighing. Moisture constant was expressed as percent (%) of mass loss from the original mass.

Water solubility

The solubility of gum ghatti was determined at 30° C by adding 10 mg of the sample to 10 cm³ of distilled water and leaving the mixture overnight. 15 cm³ of the clear supernatant was taken out in a preweighed evaporating dish and heated to dryness over a water bath. The mass of the dried residue with reference to the volume of the solution was determined using electronics balance and it is expressed as the percentage (%) solubility of gum.¹⁶

Melting temperature

The melting temperature range of gum was determined using thiel's melting point apparatus. 1 g of the ground sample was taken in a glass capillary tube and melting temperature determined repeatedly until reproducibility.

Relative density

Density measurement was carried out at 35° C, using Stoppard density bottle with capacity of 25 cm.³ The density of 1.0% w/v of the sample in aqueous solution was determined.

Relative viscosity

Relative viscosity of gum sample was measured in filtered 1% aqueous solution using U-shaped viscometer at 30° C. A flow time of distilled water and gum solution was noted when, the water/solution level was allowed to fall, passing the upper and lower marks of the U-tube.

Relative surface tension

The relative surface tension of gum sample was measured by using filtered 1.0% aqueous solution with the help of stalagonometer. Total number of drops was measured to run the sample solution from upper marked to lower marked.

pH

pH of 25% aqueous gum solution (w/v) was measured using glass electrode pH meter

Ash content

5.0 g of ghatti gum was heated on a burner in air to remove its smoke further it was burned in a furnace at 550° C. The ash content was expressed as a % ratio of the mass of the ash to the oven dry mass.¹⁷

Mineral content

Ash from gum sample was prepared and dissolved in conc. H₂SO₄. This solution was used for determination of mineral content by atomic absorption spectrophotometry.

Table 1 : The physicochemical properties of gum ghatti analyzed

Sr. No.	Physicochemical Parameters	Value
1	Colour	Yellowish white
2	Moisture (%)	11.34
3	Solubility (%)	29
4	Melting temperature (°C)	220 – 226
5	Relative density	1.0987
6	Relative viscosity	14.11
7	Relative surface tension	94.56
8	pH	4.00
9	Ash content (%)	2.43
10	Sodium (g/100g)	0.0026
11	Potassium	0.5867
12	Magnesium	0.1680
13	Calcium	1.2000
14	Iron	BDL

Traditional uses of gum ghatti

Anogeissus latifolia has been already used in the Ayurveda system of medicine. In ancient literature the bark has been reported to be used in treatment of various skin diseases (Sores, Boils and itching).

Similarly, gum ghatti is used for the treatment on snakes bites and scorpion bits, and treatment on stomach diseases as well as treatment on colic, cough and diarrhea.

Medicinal and Industrial Applications

- Kaur et al¹⁰ studied the rheological and structural characteristics of the gum, reported the molecular weight of gum approximately 8.94×10^7 g/mol.
- The gummy solution at low concentration exhibits pseudo plastic, time dependant shear thickening behavior
- It is extensively evaluated as sustained release polymer due to it's high gelling property.
- Parvathi et al¹⁸ recently studied hypolipidemic activity of this gum.
- The nanoparticles of gum ghatti are useful for various applications such as drug delivery,¹⁹ targeted biological interactions²⁰ and biological labels²¹.
- Appetited suppression is best achieved by the intact of gum ghatti powered.
- It is wide used to decreased the concentration of cholesterol, it decreased the reabsorption of the fat soluble.
- It also increased the speed of process of healing of wounds. It has highly antibacterial effect that destroy the bacteria and provides immunity. It also lessons the harmful effects of chemo therapy in patients with cancer.
- Consumption of gum ghatti will decrease the absorption of sugar in blood.

The gum obtained from *Anogeissus latifolia* plant has potential to be used as pharmaceutical polymer in novel dry delivery system and also in food industry in preparation of different products²².

References

1. Kora A J, Beebu S R, and Jayaraman A, (2012) : size controlled green synthesis of silver nano-particales mediated by gum ghatti (*Anogeissus latifolia*) and its biological activity. *Organic and Medicinal Chemistry Letters*, 2:17
2. Aspinall G.O., Hirst E. L. and Wickstrom A (1955) : *J. Chem.. Soc.*, 1160-1165
3. Aspinall G. O., Auret B. J. and Hirst E. L. (1958): *J. Chem., Soc.*, 221-230
4. Aspinall G. O., Auret B. J., and Hirst E. L. (1958): *J. Chem.. Soc.*, 4408-4418
5. Aspinall G. O. and Christensen T. B. (1965) : *J. Chem.. Soc.*, 2673-2676
6. Aspinall G. O. and Bhavanadan and Christensen T. B. (1965) : *J. Chem.. Soc.*, 2677-2684
7. Tischer C. A., Iacomini M, Wanger R. and Govin P. A. (2001) : "New structural features of the polysaccharide from gum ghatti (*Anogeissus latifolia*)", *Carbohydrate Research* 337, 2205- 2210
8. Amar V, Al Assaf S, Phillips G O (2006) : An introduction to gum ghatti : another proteinaceous gum. *Foods Food Ingredients J Jpn* 211: 275-280

9. Ido T, Ogasawara T, Katayama T, Sasaki Y, Al – Assaf S, Phillips G O (2008) : Emulsification properties of GATIFOLIA (gum ghatti) used for emulsions in food products. *Food Food Ingredients J Jpn* 213, 365-371
10. Kaur L, Singh J, Singh H (2009) : Characterization of gum ghatti (*Anogeissus latifolia*) : A Structural and Rheological approach. *J. Food Sci.* 74: E 328-E332
11. FAO (1995) : Gums resins and latexes plant origin. *Non-wood forest products 6 Rome* : Food and Agriculture organization of the United Nations, M-37
12. Chikamai, B. N. (1997) : Production, markets and quality control of gum arabic in Africa. Findings and recommendation from an FAO project. In : J. O. Mugah, B. N. Chikamai, S. S. Mbine and E, Casadei (Eds), conservation management and utilization of plant gums, Resins and essential oils. *Proceedings of a regional conference for Africa, 6- 10 October 1997, Nairobi.*
13. Idris, O. H. M., Williams, P. A. and Phillips, G. O. (1998) :Characterization of gum from *Acacia senegal* trees of different age and location using multidetection get premration chromatography *Food Hydrocolloids*, 12 : 379-388
14. NGARA (2005) : Network for Natural Gums and Resins in Africa, Publication series 3, Kenya Forestry Research Insititute, Nairobi, Kenya
15. Elnour, A. A., Elsayed, M. E. O. and Abdalla, A. A. (2009) : Retrieved October 7, 2011 from <http://www.tropentag.de/2009/abstract/full/157.pdf>
16. Carter, S. J. (2005) : *Solution*. In : *Tutorial pharmacy*, pitman press, Great Britain.
17. Yebeyen, D Lemanih, M. and Feleke, S. (2009) : Characteristics and quality of gum arabic from naturally grown *Acacia Senegal* (Linne) Wild trees in the central Rift valley of Ethiopia. *Food Hydrocolloids*, 23 (1) : 175 :180
18. Parvathi K, Rameh K. C., Krishna V. Pramesh M, Kuppast I. J. (2009) : Hypolipidemic activity of gum ghatti (*Anogessius latifolia*) *Phcog Mag* , 5: 11-14
19. Dhar S, Reddy EM, Shiras A, Pokharkar V. Prasad BLV (2008) : Natural gum reduced / stabilized gold nanoparticles for drug delivery formulation. *Chem. Eur J.* 14 : 10244 – 10250
20. Genevieve MF, Stan WC, Dae youn K, Raghuraman K, Kavita K, Naripen C, Katlesh K (2009) : Biodistribution of maltose and gum arabic hybrid gold nano-praticles after intravenous injection in juvenile swine. *Nanomed : Nanotech Biol Med* 5 : 128 – 135
21. Schrand AM. Braydich – stolle L. K., Schlager JJ Dai L, Hussain SM (2008) : can silver nanopartied useful as potential biological labels. *Nanotechnology* 19 : 235104 – 235116
22. Singh A, Singh A. V., Nath L. K., Ghosh T. K., (2010) : *Anogessus latifolia* : A recent updated on its chemistry and pharmacological application. *Pharmacology (online)* 2 : 446 - 449

अवधर

४२

ISSN-2249-3034

वर्ष ११ वे / अंक २ रा
एप्रिल / मे / जून - २०१७
। दशवर्षपूर्ती विशेषांक ।
नव्वतोत्तर मराठी कथा

जड लागते. शेती परबडेनाती प्रगती. शेतीसाठी लागणारे विधाने व इतर उत्पन्ने बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या हातात गेले. देशीवाप नष्ट झाले त्यांची जागा बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या एअरक्रिड विधान्यांनी घेतली. पुढेपुढे शेतमालाचा बावही मिळोनासा झाला आणि जागतिकीकरणाने विच्छेदनात येतील शेतकरी जाणवला. त्यातून शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचे तंत्र सुद्ध झाले. खेड्यातील शेतकऱ्यांचे स्वतंत्र रहण झाले. शहरात नव्या इमेजपट्ट्या उदयास आल्या. एकंदरीत नव्यदोतर कालखंडातील वृत्ति, शोषित, शोषित, शेतकरी, शेतमनुषू, कामगार आणि स्त्रियांच्या जीवनात मोठे बदल घडून आले. कुटुंबातील नातेसंबंध पैसावर मोडल्या जाऊ लागले. मानवी भावभावना प्रेम सहानुभूती समानता आणि बहुभाव याना जागा स्वार्थकेंद्रितता, अर्थकेंद्रितता, चैन आणि व्यक्तीचे वस्तुकरणात (स्त्रियासुद्धा अंतर्भूत) रूपांतर झाले. शहरात मोठमोठे मॉल्ल, हॉटेल, उद्योगधंदे उभारले गेले आणि गावखंडेचा अंगावर धड कापून मुष्टा मिळणे दुरापास्त झाले. या बदललेल्या जगाचे चित्रण साहित्यात अधोरेखित होणे क्रमप्राप्त होते. मराठी साहित्यामध्ये या बदललेल्या जगाचे चित्र मराठी साहित्यिकांनी अभोरेखित केले आहे.

प्रस्तुत निबंधाचा विषय नव्यदोतर कालखंडातील स्त्रियांचे कथालेखन हे आहे. कामध्वे प्रामुख्याने नव्यदोतर कालखंडातील बदललेल्या जीवन-जाणिवा स्त्रियांनी केलेल्या कथालेखनातून कराप्रकरी मांडल्या गेल्या आहेत याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. नव्यदोतर कालखंडात स्त्रियांनी कथालेखन केले असले तरी नव्यदोतर कालखंडातील जीवन जाणिवा घेऊन लेखन करणाऱ्या कथा लेखिकांच्या कथांचा वेध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. नव्यदोतर कालखंडात सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक पातळीवर बदल घडून आले. या कालखंडात ग्रामीण स्त्री, शहरी स्त्री, उच्चशिक्षीत स्त्री, कामगार स्त्री, शेतकरी स्त्रिया, दलित स्त्री या सर्वच स्त्रियांच्या बदलाचा शोधही प्रस्तुत निबंधात स्त्री कथाकारांच्या कथांमधून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

कमल देसाई, गौरी देशपांडे, मेघना पेठे, शिखा राजाध्यक्ष, त्रिपा तेंडुलकर, आशा बणे या नव्यदोतर कालखंडातील स्त्रियांच्या कथालेखनातून बदललेला निव्विशवाचा वेध घेतल्या गेला आहे. नव्यदोतर कालखंडात विशेषत्वाने मेघना पेठे, नीरजा, प्रज्ञा दया पवार, अमिता पवार, माधुरी कानबाळ, रेखा बैजल, प्रतिभा इंगोले, प्रतिभा जोशी, सानिया, मोनिका पब्ले, गडकर यांच्या कथांमधून ग्रामीण, शहरी, दलित, कामगार, उच्चशिक्षीत, अल्पशिक्षीत स्त्रियांच्या भावविश्वात घडून आलेले बदल

प्रामुख्याने चित्रित झाले आहे.

नव्यदोतर कालखंडात सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक बदलाप्रमाणे स्त्रियांच्या विश्वातही प्रचंड बदल घडून आले. 'मूल आणि मूल' या पत्तीकडे तिचे धोरण महत्त्वाने ठरू लागले. स्त्री शहरी असणे ही ग्रामीण पराधीनता हे तिचे महत्त्वाचे काम होऊन. त्याच्या जोडीला ती नेव्या रोजगार, मोठी करवयवता लागली तेव्हा तिचे कार्यधन पित्तारण गेले. घरातले जग जडने बाहेरचे जग या दोन्ही पक्षांच्या काम करताना तिची दमछक होऊ लागली. याचे विचित्र नव्यदोतर कालखंडातही कामल देसाई, गौरी देशपांडे सरख्या काही स्त्री कथाकारांनी चित्रित केले आहे. परंतु नव्यदोतर कालखंडात जी विरगिता आहे ती म्हणजे अर्थकेंद्रित समाज व्यक्तीचा होय. या अर्थकेंद्रिततेमुळे व्यक्तीचे मूल्य कामी नव्हत्या लागले. त्याच्या त्यात स्त्री ही एक भोगवस्तू किंवा प्रदर्शनातील वस्तू म्हणूनही तिच्याकडे नव्याने बघणे सुरू झाले. आर्थाच्या घर्माघर्तेची जागा नवधर्माघर्तेने घेतली. पूर्वापेक्षा स्त्रीने जग विस्तारले असूनही नवधर्माघर्तेमुळे तिचे जग संकुचित व्हायला सुरुवात झाली. याने कारण मनोविलोपणाच्या पाठळीवर जाऊन पाहता येते. सांस्कृतिकतेच्या नेहमीच अपुनिकलेचे पावडे असते. त्यामुळे पुरुष स्त्रीला कितीही स्वातंत्र्य देत असला तरी विच्यारदलची अडी त्याच्या मनात कायम असते. याने मुख्य उतर पित्तारणात कुटुंब व्यक्तीचे दिशे. अशा विविध पातळ्यांवर स्त्रीचे जायबिन्न बदलत असताना कधी हतभल झालेली स्त्री, कधी निराश झालेली स्त्री, लढायला इटलेली स्त्री, आपलं अस्तित्त्व शोधणारी स्त्री याने चित्रण संदर्भित कथा-लेखिकांच्या कथांमधून आले आहे. त्यात वरोकर मराठी कथेचं सगळ्यात मोठे वैशिष्ट्य (वैशिष्ट्य म्हणजे ही वैगुण्य) तिच्या लैंगिक विश्वाचा कधीच निचार केला गेलेला नाही. फडके-खांडेकरी साहित्यातून स्त्रीचे कातीव, कोरीव, सुंदर चित्रण केले गेले. फडकेयांची गतीचा ही नेहमी कथळाचे होवें, जुहूंचं नाक, केळीच्या छांबसारख्या मांड्या असणारी आते. कोरीव स्त्रीदेह या पत्तीकडे फडकेनी व एकूणच मराठी कथा शीतरेचाठी चित्रणाच्या पत्तीकडे राहणारी नव्हती, स्त्री कथाकारांमध्ये कमल देसाई, गौरी देशपांडे, कमल पाध्ये यांच्या लेखनातून शोडेफार चित्रण आले आहे. यानंतर नव्यदोतर कालखंडात स्त्रीच्या या लैंगिक भावविश्वाचे चित्रण प्रज्ञा दया पवार व काही स्त्री कथाकारांनी ठामपणे मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

'मराठी लेखिका: शिवा आणि शिवन' या ग्रंथात भालचंद्र फडके यांनी स्त्रियांच्या लेखनाला फार मोठी संधी आहे असे म्हटले होते. अजूनही पाहिले तेवढ्या प्रमाणात

स्त्रीचे भावविशेष मितांगले जात नाहीत. मुक्तिम स्त्री, ग्रामीण स्त्री, भटका विमुक्त स्त्रिया, अदिवासी स्त्री, दलित स्त्री यांच्याही विवाहात अधिक सधोल शोध घेण्याची अहमि त्यांच्यामधून स्त्री संशोधका निर्माण होण्याची गरज आहे. ज्याद्वारे मराठी अल्पकथनात स्त्री लेखिकांनी मोलाची भा-घातली तातूच भर कावेमध्ये घालणेही आवश्यक आहे.

ज्याप्रमाणे दलित विद्यार्थ्यांत गांधीबाई कांबळे यांचे 'माझा जल्माची मितलक्षा', बेबी कांबळे यांचे 'त्रिण अरुच', इंदुमती जोषळे यांचे 'बिन पटाची बीकट', कमल पाध्ये यांचे 'बंध-अनुबंध', हंसा तळकर 'सांगत्ये ऐवज', जनाबाई गिरे यांचे 'मरणकळा' महिला समाजाचे 'महा उपवास म्हणजेच', त्यातबरोबर लागूच विपत्ती यांचे 'मी लक्ष्मी मी हिरोइन' अशा विविध स्तरांवर अनेक पाहण्यासारखी आणि समृद्धता वाजणाऱ्या व कार्बकगाम्या स्त्रियांचे आत्मकथन जितका पोटरेडकीने मांडी साहित्यात आवाजले तितका पोटरेडकीने स्त्री लेखिकांच्या कथा अवतरल्या नाही. हेही प्रकाशने नवूद करावेसे वाटते.

नव्वदोसरी कालखंडाच्या जाणिवे न्या स्त्री कथाकारांच्या कथांमध्ये दृष्टीचा, अधोपिहित झाल्या आहेत त्याच कथा लेखिकांचा अंतर्भाव प्रस्तुत शोधनिकंधात केलेला आहे. ज्या कथामंडळात नव्वदोसरी जाणिवे व वैशिष्ट्ये पुरेपूर अवतरल्या नाहीत त्या कथा लेखिकांना बाजूला ठेवले आहे.

नव्वदोसरी कालखंडातील मेघना पेठे या अत्या महत्त्वाच्या कथा लेखिका आहेत. आशावाधिकाची, अधिभयवतीचे सामर्थ्य आणि त्यांचे रचना प्रयोग हे मादलील आहेत. स्त्रीवाद, स्त्रीग्रहण, स्त्रीजीवन आणि स्त्री संस्कृती यांचा मोठा अभ्यास मेघना पेठे यांचा आहे. प्राचीन महाकाव्ये, पुराणे, उपनिषदे, संस्कृत साहित्य, प्राकृत साहित्य, जगातील जवळजवळ सर्वच तत्त्वज्ञाने आणि इंग्रजी साहित्य यांच्या बाबतातून मेघनाबाईंचे कथा लेखनाच्या संदर्भात आत्मका पारच मोठा आहे. काळ बदलला, छेड्याची साहचर्ये रुपांतरे झाली. भौतिक जीवनात सुखा अली. स्त्रीचे जीवनही सुखमय झालेसासखे भासते. परंतु तिच्या आदिम जन्मा त्यांच्या कथांमधून थळथळत वाहता दिसतात. 'हंम अकेला' आणि 'आंधळ्याच्या हाई' या दोन कथांमधूनच मेघनाबाईंनी केलेले कथा लेखन मांडी कथेला समृद्ध करून देणार आहे. 'समुद्री चोरीकड पायी' हे कथेचे शीर्षक काव्यात्मक आणि न्यानात्मक आहे. एखाद्याला खूप तहान साप्याची तो समुद्रात विहार करत असता. परंतु ते पाणी पिता वेळ सवे. हे दुःख मेघनाबाईंच्या

कथेचे सामर्थ्य आहे. सुण्याने सांगितलेही तूष्णी ही मानवाला काही स्वयंसे करून सोडते हा कथान धारा त्यांच्या कथेमध्ये दिसून येतो. बदललेले समाजजीवन त्यांच्या त्याच स्त्रीजीवन ज्या बदलांना साबोरे वात आहे, त्याचे विचित्र मेघनाबाईंच्या लेखनाचे मर्म असे. जगातील प्रत्येक व्यक्ती तूष्णीयच असते. ती तूष्णीय भावविण्यासाठी आटपिटा करत असते. मेघनाबाईंच्या कथेतलाही नायिका, सुषमा असते, नेहमीच असते किंवा पाहकांचा मुलगा सच असते ही सगळी तहान घोर स्थिती किंवा मरणाचे तूष्णीय भावविण्यासाठी दुल्लया सामतांचा शोध घेव असतात आणि जवळीक साधत असतात. स्वतः नायिकेची किंवा नेहमीकधी नायिका आणि नायिका तूष्णीय कधी भागविली जाईल या प्रश्नाकडे मेघना पेठे स्त्रीवादी दृष्टीकोनातून पाहतात. मरने नव्वया त्यांच्या कथा ना स्त्रीवादी व स्त्रीवादी शक्तिवेद्या आहेत. पणतल पाच रचनेने प्रयोग, मनाला पिडण्याने सामर्थ्य, संवादात्मक लक्ष, नोंदीभाषेचा वापर, सर्वांचा प्रसंगी हिंदी आणि इंग्रजी भाषेचा वापर त्या कथेला मजबूत कायदांच्या दृष्टीने प्रचार करतात.

मेघना पेठे यांची कथा साधनातील विविध इन्वृतींचा शोध घेण्याचा उपाय करते. जाणिवेच्या पाठळीवर साधामुधा दिशणाच भाव परंतु वेगवेगळीत हीरकता, भोगविलासिभृती, अध्यात्मिका, सुख ओखातून घेण्याची वृत्ती हा त्यांच्या कथेचा महत्त्वाचा स्वभावभाव आहे. समाजघनेतील अनेक वैतुष्ण्यावर मेघना पेठे जोर ठेवतात. समता, श्रेय, दयाभाव, विन्याळा, सहजुभृती हे फल वादवनांमध्येच शोधला येते. परंतु प्रत्यक्ष जीवनात स्त्रीच्या वाट्याला वेगळे भोग तिला कसे भोगवे सांगतात ? त्या भोगातून ती कशी बाहेर पडू शकेल ? हे प्रश्न मेघना पेठेना कायम सातवत असतात. त्यामुळे त्यांची कथा साधी, सरळसोट, साधेसूर अशी निर्माण न होऊ शिजतात त्यामिधता मुलातून, तिळा असलेली, कोडघात शिरणारी नाही आहे. आजच्या पटीला मेघना पेठे यांच्या जवळपासही जाणारी दुसरी कथा लेखिका सोपुनही सापडत नाही. समाजतील दिसपारे वास्तव संदक रीतीने सांडण्याचे कौशल्य मेघना पेठे यांचा सापडलेले आहे. असे म्हटल्यास अतिशयोक्ती ठरणार नाही.

उर्मिला पट्टा यांच्या 'सह्ये बोट', 'चीथी मित' या कथांमधूनही दलित समाजातील बदललेल्या समाजवास्तवाचा शोध घेतला आहे. सारदोसरी काळात तारुण्यात नोकरीला लागलेला मुद्राया गव्दच्या दयाळ्या संदर्भित घेवतलाच, त्याची निवृत्ती जवळ नाही आहे आणि त्याचा मुलगा नोकरीच नाही. बापाच्या कर्मदारा

प्रथिमा एरोले आणि अनुसंधान युवा संस्थांनी सन्मदोत्तरी कालखंडात रोजा वैजल यांनी केले आहे. कादंबरी आणि कथासंग्रहात त्या रचणात. 'विज्ञानकथा' आणि 'निदर्शन' या कथासंग्रहात त्यांची विज्ञानविषयक जाणीव दिवत असते ही 'विचार' हा कथासंग्रह अत्यंत महत्त्वाचा आहे. त्यातील कथांचा विषय शास्त्रीय व वैज्ञानिक सत्यत्वाची विपरीत आहे. आतर्ही शास्त्रीयसत्येमध्ये रोजांनी आणि रोजमजूर यांच्या वाट्याला जे दुःख येते ते वैज्ञानिक संशोधनाची प्रवृत्तीचे निदर्शन असल्याचे लक्षात येते. रोजमजूर व रोजमजूर यांचे संघर्ष काव्य सिोधने दिवतात. या संघर्षाची पूर्वीचे चित्रण दलित साहित्यातही दिवून येते. परंतु दलित साहित्यात जातकात्म्य केवळसाही असते. रोजा वैजल यांच्या कथांमधून आपणाल शास्त्रीय कुटुंबाची झालेली काळात आणि त्यांच्या वाट्याला असलेल्या समस्या अधोरेखित करण्याकडे बल दिवते. लोकमत दिव्यांनी अंक २०१५तील त्यांची 'भेग' यावानी कथा जरी यावती ही आपल्या लक्षात येते. हनु नावाचा रोजमजूर आर्थिक निबंधनेमुळे आपल्या गर्भांशी पत्नीसोबत रोजात काम करते. शास्त्रीय जीवनगत हे चित्र निर्याचेच आहे. त्याविषय बहू किता विद्योत काव्याचे धाडस या चरित्रांमध्ये दिवून येत नाही. आपल्या वाट्याला असलेले शोध जाणवताच प्रोगने लागतात याचे चित्र वैजलांच्या कथांचे वैशिष्ट्य आहे. शास्त्रीय बोलीभाषेचा वाज त्यांच्या कथात एका उंचीवर नेऊन ठेवतो. धोड्यात रोजा वैजल यांची कथा शास्त्रीयसंघर्षाचा, वैज्ञानिक संशोधनाचा व रोजा झालेल्या बदलत्या सून्याने चित्रण करण्याचा भर देते.

घटित स्वीकृतीसंश्लिष्टांच्या आवाज आणि अभिव्यक्तीच्या संदर्भात त्यांच्या कथांमधून शोध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

शोनिता गजेंद्राडकर हे सन्मदोत्तरी स्त्री कथासंश्लिष्टांमध्ये अत्यंत महत्त्वाचे नाव आहे. 'पू', 'आर्त' आणि 'शिव' या त्यांच्या तिन्ही कथासंग्रहातून त्या कथा वेगवेगळे तसे कथासंश्लिष्टांच्या केवळ साधने घावजीवन हा आहे. स्त्री स्वातंत्र्याचाच नव्हे तर स्त्री अस्मितेचा आणि अस्तित्वाचा वेध आपल्या कथांमधून त्या घेतात. स्त्री-पुरुष-जातेसंबंध त्यांचे धावजीवन, हळुवारता, उत्कटता, जात्यातील घट्ट चीप ही सारी वैशिष्ट्ये त्यांच्या कथांमधून दृग्गोळात होतात. सन्मदोत्तर सन्मदोत्तर कालखंडात बदललेल्या जातवादाचा, धर्मवादाचा प्रभाव सामान्य हिंदू आणि मुस्लिम कुटुंबाचा कित्याक पडता? याचाही शोध त्या 'घट्ट' साधारणच्या कथांमधून घेतात. दिवतात. जातवाद, धर्मवाद ही सन्मदोत्तर कालखंडातील राजकाळाची आणि धर्मवादाची होऊ लागली. कथा विषयसंगत पुरुषात झाली. या सान्या गौडीने पडसाद माधुरी निर्माण केलेली अणवे आहेत. परंतु सामान्य माणूस यापामून दू आहे. कित्येक वर्षांची जनजात यांच्या कथात उमटलेले दिवून येतात. तंत्रज्ञानाचा प्रचंड झालेला विकसन,

दोन चित्र घर्षीय कुटुंबांमधील जात्याची चित्र किती घट्ट आहे हे शोनिता गजेंद्राडकरांनी आपल्या कथांमधून अधोरेखित केले आहे. स्त्रीच्या बदललेल्या धावजीवनाचा, तिच्या अस्तित्वाचा एवढेच नव्हे तर तिच्या अस्तित्वाचा शोध घेणे शोनिता गजेंद्राडकरांच्या कथासंश्लिष्टांच्या वैशिष्ट्य आहे. याचीसुधी स्त्रीचे जातोपाईक मजूर किंवा आदुत्तमजूरचा जन्मतीही तिच्या धावना समजू शकत नाही. तिच्या मजलीत घालवेल, त्याकुलता, उत्कटता, भावसातलता याचा शोध त्या घेतात. तसेच स्त्री-पुरुष जात्याची शोध व त्याचा शोध गजेंद्राडकरांची कथा घेते.

सन्मदोत्तरी कथा संश्लिष्टांमध्ये अत्यंत महत्त्वाचे नाव म्हणजे नैराजा होय. 'जे रवणी बिले', 'जोत हरवलेली माती' व 'पावसात सूर्य शोधण्याची मागणे' या त्यांच्या कथासंग्रहातील कथांमधून सन्मदोत्तरी कथासंश्लिष्टांच्या सौंदर्यात घट्ट आलेले बदल निहित झाले आहे. केवळ समाजातच नाही तर घरात होणारे स्त्रीचे शोधन, कुटुंबातील बदलत्या जात्यातील पुरुषांकडून तिचे होणारे लौकिक शोधन, अत्याचार नैराजा प्रघारणे नावते. स्त्री-पुरुष संश्लिष्टांमधील निरलतेकडे एका वेगळ्या परिदृश्यातून बघण्याचा प्रयत्न नैराजा करते. भारतीय पुरुष प्रधान समाजाचा व स्त्रीकडे केवळ मादी म्हणून बघण्याची संकुचित दृष्टी मांडत असतानाच नवयुगाला मर्यादा जाताना बदलणारी पुरुषी मानसिकताही तिच्या समाजातच घट्टते. वैचारिकता व वैचारिक जगिनेने संघर्ष असा नाविका हे नैराजाच्या कथांचे वैशिष्ट्य आहे. भूमिका घेऊन जाणाऱ्या अत्याचाराचा प्रतिवार करण्याचा, व्यवस्थेने बाईसाठी आदुत्त दिलेल्या पीकटीच्या बाहेर पडणाऱ्या, स्वतःच्या स्वतंत्र अस्तित्वाचा शोध घेणाऱ्या नाविका उभ्या कालांत नैराजा वैचारिक, जगत व चिंतनशील कथासंश्लिष्टांच्या म्हणून समाजातपणे उभी राहते.

समकालाचे सज्ज घास डेवूर कथा शिथिली लेखिका म्हणून माधुरी सावकाग यांचा उत्तरोत्तर महत्त्वाचा आहे. 'पकवा', 'चेहे', 'इंद्रधनुष्य', 'संग', 'मुंगी उडाली आकाशी', आणि 'समुद्र' अशा कथासंग्रहातून त्यांनी दिवून कथासंश्लिष्टांचे केले आहे. प्रस्तुत कालखंडाचा व बदलत्या विज्ञान दृष्टीचा विचार करून त्यांनी विज्ञानकथांचे दालन समृद्ध केले. हा त्यांचा अभ्यासाचा निष्प आहे. सन्मदोत्तर कालखंडाचे अत्यंत महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे तंत्रज्ञानाचा विकास, संगणक व इतर तंत्रज्ञानाचा विविध साधनांमुळे भारतीय जीवनगत कसे आणाम व जीवन जाण्याची नवी दिशा प्राप्त झाली. इंटरनेटचा माध्यमातून माहितीचा स्फोट होऊन सर्व माहिती साध्यताला महत्त उपलब्ध जातवार, धर्मवाद ही सन्मदोत्तर कालखंडातील राजकाळाची आणि धर्मवादाची होऊ लागली. कथा विषयसंगत पुरुषात झाली. या सान्या गौडीने पडसाद माधुरी निर्माण केलेली अणवे आहेत. परंतु सामान्य माणूस यापामून दू आहे. कित्येक वर्षांची जनजात यांच्या कथात उमटलेले दिवून येतात. तंत्रज्ञानाचा प्रचंड झालेला विकसन,

त्याने मानवी जीवनाच्या समृद्धतेवर केलेली काव्य हे दाखवत असतांनाच इंटरनेटच्या अतिरेकी वापराचे दुष्परिणामही रच्ये विवक्षित करतात. विज्ञानयुगाने मानसात्ता दिलेले आजूची एक नवे संज्ञान म्हणजे स्तोत्रांचे संज्ञान! क्लोनिंगच्या संज्ञानाने मातृत्व प्राप्त करून घेवारी व एका वेगळ्या पद्धतीने पुरुषासत्तेला आण्डान देवारी बाबिलही त्यांच्या काव्येत दिसते. तर वटपोगिमा या ज्ञातला आतंले आजचे रूप व पवित्र्यावले रूप कथा वेध घेवारी एकीकडे विज्ञानविकास तर दुसरीकडे विवेकवादाचा अभाव असा विज्ञानतीव्रही त्या बोट टेवतार. राशिकार मध्यमवर्गीय स्त्री-पुरुष संबंधाचा घटस्फोट, पुनर्विवाह, मध्यमवर्गीय स्त्रीचे परपुरुषाकडील आकर्षण, जालीतनी दोषेच्छाही नोकरीमुळे निर्माण झालेले ताण व वैवाहिक जीवनाचा होवारे प्रमाण परिणामही त्या आपल्या काव्येवर चित्रित करतात.

स्त्रीकेंद्र हे सानिया काव्येचे वैशिष्ट्य आहे. नव्वदोत्तर कालखंडाच्या अवकाशाचा विचार केल्यास मध्यमवर्गीय स्त्रिया मंडळा प्रमाणात रोजगार आणि नोकऱ्या कायत्या लागल्या, कुटुंबाता तेवढाच आधार म्हणून नव्हे तर स्वतःचे अस्तित्त्व निर्माण करावे हा सुत हेतू त्यांच्या काव्यांमधून दिसून येतो. सानियाची कथा स्त्रीकेंद्री आणि स्त्रीवादी आहे. आपल्यावर आलेल्या जबाबदाऱ्या या पाहून कधी छिन्न होत, कधी हताश होत पण पुढे निराशेवर बाहेर पडून आपली मनीस काव्ये चोवडाळण्याचा प्रयत्न करवारी बाबिका त्यांच्या काव्येत दिसते. काळ बदलला, स्त्री घराबाहेर पडली परंतु तिचा भोगवटा संपला नाही. उलट चूल-मूल आणि करीअर या तिहेरी बंधनात ती अडकून पडली. उदा. 'पसारा' या काव्येवर दृष्टिपथास पडवारी शाखा ही अशाच अंतत अडथळीत अडकून पडलेली दिसते. ती तिचे प्रश्न सोडवण्याचा प्रयत्न करते. पसारा आवते. सानियांनी स्त्रीची होवारी कुपुंबना, दुःख मनोव्यापाराच्या पातळीवर जाऊन चितारले आहे. त्यांचे काव्येवर स्पृष्ट आहे. 'ओपिवागे' १, २, ३ 'अशी वेळ' असे भरपूर कथाखंडन त्यांनी केले आहे. नव्वदोत्तर कालखंडातील महाकाव्या काव्यलेखिका म्हणून त्यांचा अंतर्भाव करावे उचित ठारते. स्त्री मनाचं ठसठस, छंदछंद सानियाच्या काव्येचे महत्वाचे वैशिष्ट्य आहे. सानियाच्या काव्यांमधून जपूकाही स्वाभुमवच अवतरले आहे की काय! जरी शंका घ्यावता जाण आहे उपसंहार :

नव्वदोत्तर कालखंडात मातातच नव्हे तर जगभरात नव्या आर्थिक घोलणा वारे बहाववास लागले. प्रथम दर्शनी बाह्या नवे आर्थिक प्रोत्स हे केवळ जगभराती

व्यापार विपदाची संबंधीत असावे असे बहुतेकांना वाटले. परंतु नव नव्या आर्थिक घोरचाच्या म्हणजेच जगतिकीकरणाच्या पोटात अनेक बाबी मानावल्या होत्या. बाटळने गेट करणवर स्वाक्षरी केली आणि भारवही जगतिकीकरणात खेचता वेता. बाबिकेक घेवारी जगव्याने खावडीकरण झावला लागले. सहान सहान उद्योगधंदे बंद पडून जाणुाणीय कंपन्यांनी आपला अजगरी विवडा आवडला. छोटा सौतकांच्याची शेती विकणे हे महान व्हावला लागले. शकीकडे शेतमाताला पाव मिळना व दुसरीकडे देरीकरण नष्ट होऊन हायड्रिड विवायांच्या जवाना आला. काव्य जेतक-बाव्या आषाहल्येचे मूळ दिसून येते. सामाविक पुसळण मंडळा प्रमाणात व्हावला लागली. जालीची जाण जाववादाने घेतली आणि जालीचे दबावगत बादाववास लागते. एकीकडे जगतिकीकरणाचे बाबाची जग आणि दुसरीकडे मूलतत्त्वादाचा जन्म हे एकाच काळात घडववास लागले. राजकारण आणि धर्मकारणात स्वाधी प्रवृत्ती शिरल्या त्यामुळे धार्मिक दंगलीना पेव फुटले. आजवर गावखेड्यात विविध धर्माची मंडळी गुण्यागोविदाने नांदत होती. त्याची जाण एकमेकांकडे सायांक वृतीने पहाव्यास सुरुवात झाली. या जगतिकीकरणाने शहरे बदलून गेली. पॉल्स, हॉटेलस, कॉर्पोरेट सेक्टर यदायवास लागले. ही दिवसारी सुन की विकास हे लोकांना लसत बावला कठीण होऊ लागले. धर्माधर्मातल्या दंगली वाडल्या आणि निष्पापाचे रस मांडू लागले. महाराबोर बावखेडेही बदलले. परंतु त्यांच्या समस्या मात्र कमी झाल्या नाही त्यात उलट वाडच झाली. यामध्ये स्त्रीमुध्दा कशी बावला राहील! तिच्याही जीवनात सामुनाय बदल व्हावला लागला. शाणीय स्त्री, दलित स्त्री, झोपडपट्टीतील स्त्री, उच्चनिश्चित स्त्री, उच्चपू स्त्री या सर्व स्त्रियांच्या जीवनात झपाट्याने बदल व्हावला लागले. या बदलाचे मराठी साहित्याने आपल्या विविध साहित्य प्रकारांच्या माध्यमातून शोध आणि वेध घेतला. नव्वदोत्तरी काव्येवरून तर ते प्रकाशने जाववते. त्याबाबोर काव्ये या साहित्य प्रकारांमध्ये नव्वदोत्तर कालखंडात या बदललेल्या जगाचा विशेषतः (स्त्रियांच्या संदर्भात) शोध घेव्याचा प्रयत्न मेघना पेठे, उर्मिला पवार, प्रज्ञा दया पवार, सानिया, नीरका, प्रतिमा जोशी, मोनिका मजेंद्रगडकर, प्रतिमा इंगोले, अनुराधा गुण, रेखा बेवत, माधुरी घानबाग व अनेक स्त्री लेखिकांनी जाववला साहित्यातून या स्वर्थात्मक, स्वार्थकेंद्री आणि बदललेल्या मानवी दृष्टिकोनाचा शोध आपल्या काव्यांमधून घेतला आहे. आजचे जग हे दिवावटीचे, प्रदर्शनाचे आणि विवकेच स्वार्थकेंद्रिततेचे आहे. अशा जगाचे स्त्री लेखिकांनी आपल्या काव्यांच्या माध्यमातून मनात चित्रण केले आहे.

पम्बहोता कालखंडातील अर्धशत महत्त्वाची व स्थावक कथा लेखिका म्हणजे देवना येथे आपल्या सर्वांगपरिपूर्ण सावनाद्वारे आणि अभ्यासाद्वारे देवना येथे यांची कथा अवतरीत झाली आहे. स्त्रीवाद, स्त्रीध्वनि, स्त्रीजीवन याचे वेगवेगळे सूक्ष्म पद त्यांच्या कथालेखनात अंतर्भूत आहेत. बदलत्या काळातही स्त्रीची ओळी असलेली आदिम जखम त्या विविध काळात, त्यांच्या कथेचे केंद्रस्थान स्त्री असले तरी एकुलत मानवी जीवनाचे, मानवाच्या मनोव्यापाराने व बदलत्या समाजाचे चित्रण त्या करतात. आश्रय आणि स्वनात्मिक दृष्ट्या त्यांची कथा वेगळ्या उंचीवर जाणारी आहे.

नव्वदोतर कालखंडाचे जे वैशिष्ट्ये दिसून येतात त्या वैशिष्ट्यांचा दलित कथेवर कसा प्रभाव पडला हे पाहणे रंजक ठरते. उर्मिला पवार यांच्या 'सह्ये वोट' आणि 'बीबी विठ' यामधील कथांकडे एक नजर ठेवी टाकली तरी आपल्या हे लक्षात येते नव्वदोतर कालखंडात दलित जीवनात (विशेषतः स्त्री संदर्भात) जे बदल घडून आले. त्याचे सूक्ष्मरूपे प्रतिबिंब त्यांच्या कथांत दिसून येते. त्यामुळे त्यांच्या टप्पा म्हणजे प्रज्ञा देवा पवार यांच्या कथेचा ! प्रज्ञाची कथा नव्या आश्रयाने युक्त असून रचनेचे प्रयोग केल्या करत. 'विहार', 'मोन्स लॅन्ड', तिघाडा या कथा तर आश्रयाने वेगळ्या आहेतच त्याबरोबर रचनेच्या दृष्टीनेही लक्षणीय आहेत. मल्टीसेक्सुअल रिलेशन असा पुरस्कार मिळालेला जाणली माते स्पष्टपणे मांडण्याची प्रखर भूमिका प्रज्ञाच्या कथेत दिसून येते.

प्रतिभा जोशी यांनी आपल्या कथांमधून देशावस्ती, झोपडपट्टी आणि इतरही अधोलोकांतील स्त्रीवर्गाचा विचार, त्यांचे प्रश्न, त्यांच्या भावभावना, त्यांची मानसिकता व त्यांचे होणारे शोषण यांचा शोष घेऊन अधःपतीत व्यवस्थेचे मरण रूप समोर आणले.

नव्वदोतर कालखंडात स्त्रीविश्वात घडून आलेले बदल, स्त्रीला केंद्रस्थानी ठेवून नीरजा व सानिचा यांनी आपल्या कथेतून मांडले आहे. स्त्रीकडे केवळ मादी म्हणून पहाण्याच्या संकुचित दृष्टीवर नीरजा प्रखरपणे लिहितात. विचार जाणिवेची प्रगल्भ असलेल्या व आपल्या अस्मितेसाठी लढणाऱ्या नायिका नाजांब्या कथेचे वैशिष्ट्य आहे. तर अनंत अडचणीत अडकलेली तरी आपल्या स्वतंत्र अस्तित्वाचा शोध घेणारी नायिका सानिचाच्या कथेचे वैशिष्ट्य आहे. नव्वदोतर कालखंडात घाबराहेर पडलेली मध्यमवर्गीय स्त्री, तिच्यापुढील विविध आव्हाने, प्रश्न यातून होणारी तिची मानसिक कुचबणा सानिचा आपल्या कथेत चित्रित करते.

प्राचीण कथेचे विरय समृद्ध आहे. परंतु स्त्री कथाकारांची मोठी वास्तव्य दिसून येते. नव्वदोतर कालखंडात ही वास्तव्य भवन काढण्याचे कार्य प्रतिभा जोशीने अनुराधा गुर्व, रेखा वैजल या कथालेखिकांनी यत्नपूर्वक केले आहे. प्राचीण स्त्री ही आपल्या कुटुंबाच्या उदारपरणासाठी आपल्या पाठींबरोबर, भावानेरोबर हिरीरीने सहभागी होते. प्रतिभा जोशीने, अनुराधा गुर्व व रेखा वैजल यांच्या कथेचे केंद्र प्राचीण जीवन हेच आहे. त्यांची कथा केवळ स्त्रीकेंद्री नाही किंवा स्त्रीवादही नाही परंतु प्राचीण कुटुंबकावेरी निगडित आहे. याने कारण प्राचीण जीवन हे व्यवस्थेच्या स्वातंत्र्याची निगडित असून कुटुंबाच्या मत्प्रेरणासाठी आपले योगदान पिलपत वहावाचे ठरते याकडे प्राचीण जीवनाचा कल दिसून येतो. अजूनही पुरुष कथालेखकांच्या होडीचे (सदानंद देशमुख, राजन गवत) व विविध विषयांना हात घालणारे उदा. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या असे लेखन त्यांच्याकडून अपेक्षित आहे.

माधुरी मानवग आणि मोनिका गवेंद्रगडकर या दोन्ही कथा लेखिका मध्यमवर्गीय स्त्री आणिच अधोरेखित कथांच्या कथालेखिका आहेत. 'मकना' यासारख्या कथालेखनातून माधुरी मानवग यांनी मध्यमवर्गीय कुटुंबातील मध्यवर्गीय स्त्रीच्या मनात परंपुराबाबत वाटणारे आकर्षण असा विषय घेऊन धारिष्ट्याने कथालेखन केले आहे. त्याबरोबरच आजचे संगणक युग, विज्ञान युग, मोबाईल युग या स्त्रीयांच्या विश्वात विज्ञानकथेच्या मार्फत त्या अशाप्रकारे विहार कावित्यात. त्यांच्या 'विज्ञानकथा' लेखन हा स्वतंत्र अभ्यासाचा विषय आहे. मोनिका गवेंद्रगडकर यांच्या 'भूष', 'आर्ज' असा कथासंग्रहातील कथांमधून स्त्रीच्या मनातील घाबरेपणाचे हिंदोळे व तिच्या हृदयातील स्वप्ने टिपण्याचे कार्य सकारणपणे अधोरेखित केले आहे.

नव्वदोतर कालखंडाचे वैशिष्ट्य मराठी स्त्री कथालेखिकांच्या कथांमध्ये उमटले याचा शोध सूक्ष्मरूपे आणि प्रामाणिकरूपे वेण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत निबंधात केला आहे. मल्लिका अमरशेखरच्या कथांतून अस्पर्श विषयाला हात लावण्याचा प्रयत्न झाला आहे. मूल्युद्येकर पडलेल्या परंतु मूल्यु वाटायला न येणाऱ्या आणि मरणप्राय वेदना भोगण्या लागणाऱ्या रुग्णाला इच्छामरण घेता कावे. त्यामुळे तो सर्व पासातून मोकळा होईल हा विचार पुना असला तरी अलिच्छिच्या काळात प्रकथने मांडण्याचा प्रयत्न अमरशेखरी केला आहे. एकदरीत आत्मकथनांच्या रूपाने मराठी साहित्याला जो खनिज प्राप्त झालाय, तसाच खनिज मराठी स्त्री कथालेखिकांच्या अंगाने प्राप्त झाला असे जर म्हटले तर अतिशयोक्ती ठरणार नाही. मात्र आत्मकथनातून असा जोरकसरणा

अविन्यस्त होती त्या मुलनेत मराठी स्त्री कथातेथन घोडे कमकुवत पडल्याचे जाणवते. 'मी लक्ष्मी मी विनया' चा आत्मकथनात लक्ष्मी विपादीबांनी आपल्या कित्तू जगताचे दर्शन घडविले. मराठी स्त्री कथेला या जगाकडेही लक्ष घालणे आवश्यक आहे. असे मला प्रयत्निकपणे वाटते. याचे कारण म्हणजे शनि शिवाणसूर मंदिर प्रवेश आणि हाथी अली रथांमध्ये प्रवेश हे प्रश्न स्त्रियांच्या संदर्भात उपस्थित झाले. तसेच आशाजना रथांमध्ये पिछाणा प्रवेश विजाळा वासाठी किनांची आंदोलने झाली हे ही विषय मराठी स्त्रीकथेला अस्पर्श वाटता काया नवे असेही मला वाटते. म्हणजेच मराठी स्त्री कथा लेखनाला मराठी कालेमध्ये पार मोठा वात आहे. असे मला स्पष्टपणे नमूद करावेसे वाटते.

प्रस्तुत निबंधात नव्वदोत्तर कातखंडातील वैशिष्ट्ये ज्या स्त्रीकथालेखिकांचे लेखनात दिसून आलीत त्यांच्याच कथांचा अंतर्भाव करण्यात आला आहे. त्यामुळे एखाद्या कथालेखिकेचा कथासंग्रह अलीकडच्या काळात प्रकाशित झाला असला आणि त्यात ही वैशिष्ट्ये दिसून येतील त्या कथासंग्रहाचा प्रस्तुत निबंधात अंतर्भाव केलेला नाही. तसेच प्रस्तुत निबंध लेखिकेला उपलब्ध झालेल्या कथासंग्रहाचा अंतर्भाव निबंधात केला आहे. त्यामुळे काही महत्त्वाच्या कथालेखिकांचे कथासंग्रह उपलब्ध न झाल्यामुळे त्या लेखिका मुटण्याचा संभव आहे. जगन्नाथी काळात उपलब्ध कथासंग्रहाच्या आधारावर सविस्तर लेखन करण्याचा मानस आहे. काही कथालेखिका उदा. कविता महजन, सुषिमा अप्पर, मिसितिया कान्हासो मुध्दा सरावत कथालेखिका आहेत. वाशिवाव अलीकडच्या काळातली गिल्पा कांबळे, इंद्रायणी साकार, पदोच धनकर व अन्य यांच्या कथा नव्वदोत्तरी जगिनेच्या असल्या तरी त्यांचे कथासंग्रह प्रकाशित नसल्याने त्यांचा स्पष्टपणे प्रस्तुत निबंधात अंतर्भाव करता आला नाही. पुढील काळात या लेखिकांकडून सक्कल तिखाण होईल अशी अपेक्षा बाळगण्यात हरका नाही.

मो. ९८८९९४५५५

आशय आणि प्रयोग : संयोगाची समस्या

जी. के. ऐनापुरे

कोणत्याही संहितेला दोन बाजू असतात. रूप (Form) आणि अर्थ (Content) असा. लेखक हापैकी कुठल्या एका बाजूला अधिक महत्त्व देतो, त्यावर त्या संहितेचे सामाजिक, सांस्कृतिक महत्त्व अधोरेखित करता येते. कदाचित् ज्ञानुल्लेख संविद्या घडविणाऱ्या लेखकाच्या लेखनाचे प्रयोजन, त्याचा इज्जत, संहितेची उपयुक्तता इ. गोष्टी समजून घ्यावया सध्या होत असल्यात. झा टोन्ही बाबुंचा मध्य साधपाती (Articulation) कलाकृती अधिक सामाजिक, सामाजिक उत्तरदायीत्वाच्या आचरणाला निष्कर्षापर्यंत घेऊन जाण्याच्या प्रयत्नात विस्तारत असली. स्पर्शका आशयाच्या बाबुलाच ती अधिक असेल तर ह्या आचरणाचे महत्त्व अधिक पाडते. काळावर ह्या कलाकृतीचा ठसा हयछास उमटतो. ह्याचे कारण म्हणजे भविष्यकाळात ही कलाकृती इतिहास ह्या अर्थाने अधिपती वरते. संस्कृतीचे जतन व ऐतिहासिक दृष्टीकोनाचे विकसन होण्यासाठी असा कलाकृतीचा थोडा फार हातभार लागतो. यई, शरद घाटल ह्यांनी रूप आणि अर्थ ह्यातील संबंध मार्करच्या अन्वेषण पध्दतीच्या अंगाने सांगितला आहे.

मार्करची अन्वेषण पध्दत रूप (form) व अर्थ (content) यांनी बनली आहे. कायदा हे तिचे रूप आहे, आशय नाही. या आशयाचा उत्पादन साधने, उत्पादनशक्ती व उत्पादन संबंध ह्या भौतिक घाश आहे. आणि अर्थीतिक वैचारिक, सांस्कृतिक अवकाशांनी वरची वास्तू बनते. कोणत्याही समाजाचे आकलन करणाऱ्याही अर्थ्यात घाशाघासून मुक्त कराना लागतो. (अध्यात्मवाद्यांप्रमाणे ऊर्ध्ववास्तूप्रमाणे नाही) मग उर्ध्ववास्तूचा हा अभ्यास अतिवाचक त्या समाजाच्या ऐतिहासिक विकासप्रगात असला पाहिजे. घाश व अशयाच्या अशा अतिवाचक अभ्यासाचा संयोग करून विधाकक नकारकरण (sublation) केले पाहिजे. मग त्या समाजाचे सम्यक् आकलन शकते. सामाजिक अशयाचा असा भौतिकवादी अनिवाचक अभ्यास कोणत्याही समाजाच्या आकलनासाठी उपयोगी पडू शकतो.¹

सामाजिक आशयाच्या अभ्यासाकडे कसे जायचे ह्याची दिशा लक्षविण्याचा प्रयत्न यई, पाटील करताना दिमकात. बाह्येन आयात झालेल्या मार्करांवाटने असे घ्या

आमची
श्रीवार्णा

वर्ष : २७, अंक १,
ऑक्टो २०१९ ते जाने २०२०

समकालीन मराठी साहित्य : प्रेरणा आणि प्रवृत्ती
(विशेषांक - भाग १)

समकालीन कविता आणि माझी कविता

- पद्मरेखा धनकर

'कविता' हे मानवी अभिव्यक्तीचे एक सशक्त माध्यम आहे. काव्याचे वेड मानवी समूहाला फार पूर्वीपासून आहे. इतिहासाचा वेध घेतल्यास कथा, नाटक, कादंबरी सारेच साहित्यप्रकार काव्याच्याच रूपबंधात लिहिले गेले आहे. मनोरंजनाकडून ज्ञानरंजनाकडे झालेला काव्याचा प्रवास चकित करणारा आहे. १९ व्या शतकात निर्माण झालेली प्रबोधनाचे रूप धारण केलेली कविता २० व्या शतकातील मानवी मनाच्या कोलाहलाचे दर्शन घडविणारी कविता. तर तंत्रज्ञान-विज्ञान, जागतिकीकरण, त्यातून निर्माण झालेला परात्मभाव याचे दर्शन घडविणारी २१व्या शतकातील कविता वेगवेगळ्या रूपात व रूपबंधात आपल्या समोर आली आहे.

समकालीन कवितेचा विचार करता त्याचे बीज नव्वदोत्तर कालखंडातच रुजल्याचे दिसते. जगभरात जागतिकीकरणाची लागण झाली त्यातून भारत सुटला नाही. विकसित देशापेक्षा अविकसित आणि विकसनशील देशात त्याचे पडसाद अधिक दाट उमटले. जागतिकीकरण ही केवळ एक आर्थिक अवस्था व व्यवस्था आहे असा काहीसा गैरसमज आमचा होता. परंतु सामाजिक, सांस्कृतिक, तांत्रिक, यांत्रिक, साहित्य, विज्ञान अशा अनेक क्षेत्रावर त्याने आपली मोहर उमटविली. जागतिकीकरणाच्या या संपन्न व समृद्ध स्वप्नात रममाण झालेला माणूस यांत्रिकीकरणाच्या साच्यात ढकलला गेला. माणसाचा रोबोट कॅव्हा झाला हे त्याचे त्यालाही कळले नाही. त्याच्या संवेदना बधीर झाल्या. त्याच्या भावनिक स्पळांची हानी झाली. त्याच्या आत्मिक गोष्टी

हिरावल्या गेल्या. जागतिकीकरणाचा मुख्य उद्देश जगभरातील सर्व देशांना दुसऱ्या देशामध्ये व्यापार, उद्योग करता यावा हा होता. यातूनच ग्राहककेंद्री बाजारपेठ निर्माण झाली.

भौतिक समृद्धी व नवे तंत्रज्ञान हाती आल्याने चंगळवाद वाढीस लागला. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या शिरकावाने माणसाच्या खाद्यसंस्कृतीपासून, सौंदर्य प्रसाधनाच्या आवडीनिवडी बदलून गेल्या 'सत्तेची पोळी' कोणतीही किंमत चुकवून भाजून घेणारी नवी राजकारणी वृत्ती बळावली. समकालीन समाजाकडे कटाक्ष टाकला तर अत्यंत भयावह दृष्य नजरेत येते. स्वार्थलोलूप, चंगळवादी विचाराने ग्रासलेले मेंदू, माणुसकी विसरून माणसाच्या विरोधातच उभे झाले. 'ग्लोबल व्हिलेज' अशी व्यापक संकल्पना पुढे येत असतानाच माणूस अधिकाधिक संकुचित झाला. जात, धर्म, संस्कृती, भाषा यासाठी टोकाची भूमिका घेणारे, कट्टरतावादी लोक समाजात जागोजागी दिसू लागले.

सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक, कृषी, धार्मिक क्षेत्रात उलथापालथ होत असतांना अत्यंत संवेदनशील मनाचे कवी हे सारे टिपत होते आणि आपल्या कवितेतून हा भवताल व्यक्त करीत होते. मन्या जोशी, हेमंत दिवटे, वर्जेश सोळंकी, अरुण काळे, दिनकर मनवर, पी. विठ्ठल, इंद्रजित भालेराव, श्रीकांत देशमुख, संतोष पवार, अजय कांडर, दासू वैद्य, मंगेश नारायण काळे अशा कितीतरी कवींनी हा सारा भवताल अत्यंत डोळसपणे आपल्या कवितेतून चित्रित केला.

समकालाच्या या पार्श्वभूमीवर स्त्रीजीवन व स्त्रीजगतातही विलक्षण स्थित्यंतर घडून आले. ७५ च्या कालखंडात स्त्रीला वाचा फुटायला लागली. आज तिला नवे बळ मिळू लागले. शिब्या शिकायला लागल्या. आर्थिकदृष्ट्या स्वयंपूर्ण होऊ लागल्या. विचार करू लागल्या. आधुनिक विचारधारांचा तिच्यावर प्रभाव पडायला लागला. त्यातूनच एका नव्या स्त्रीचा जन्म झाला. आपले अस्तित्व व अस्मिता याचा त्या शोध घेऊ लागल्या. स्त्रीविषय, त्यांच्या जाणिवा, संवेदना त्यांना आकळू लागल्या. समाजव्यवस्थेत व धर्मव्यवस्थेत असणारे तिचे दुय्यमत्व तिला अस्वस्थ करू लागले. जागतिकीकरणाने तिच्या देहाचे सुरू झालेले व्यापारीकरण, प्रसारमाध्यमातून दृष्टीस पडणारे तिचे साधन-रूप तिला विद्ध करू लागले. करीअर आणि घर या दुहेरी जबाबदारीने तिला तारेवरची कसरत करण्यास भाग पाडले. या सगळ्यांचे चित्रण नव्वदोत्तर कवयित्रींच्या काव्यात तीव्रपणे व्यक्त होऊ लागले. नीरजा (स्त्रीगणेशा, वेणा), मलिका अमर शेख (माणूसपणाचे भिंग बदलल्यावर, महानगर), प्रज्ञा दया पवार (दृष्ट्यांचा ढोबळ समृद्ध), अश्विनी घोंगडे (बाई डॉट कॉम), अंजली कुलकर्णी (मी एक स्त्रीजातीय अस्वस्थ आत्मा) यांच्या विविध संग्रहातून स्त्री जाणिवांचे तीव्र पडसाद उमटू लागले. मलिका अमरशेख, नीरजा, प्रज्ञा दया पवार, कविता महाजन अशा अनेक कवयित्रींनी स्त्री जाणिवांची पायाभरणी करून दोन हजारोत्तर नव्या लिहित्या कवयित्रींना पारंपरिक चौकट तोडण्याची वाट दाखविली.

यापुढे स्त्रीजाणिवा घेऊन लिहिणाऱ्या कवयित्रींची एक फळीच उदयास आली. कविता दुधाळ, वंदना महाजन, संजीवनी तडेगावकर, योगिनी राऊळ, योगिनी सातारकर, पांडे, मनीषा साधू, सुनिता झाडे, अनुजा जोशी, संघमित्रा खंडारे, सारिका उबाळे,

कविता मोरवणकर अशा अनेक कवयित्री नव्या दमाने लिहित्या झाल्या. स्त्रीला व्यक्ती म्हणून जगण्याचा अधिकारच आपल्या व्यवस्थेने नाकारला आहे. पुरुषसत्ताक व्यवस्था टिकविण्यासाठी पुरुष बीजाला महत्व देऊन स्त्रीबीज गर्भाशयातच संपविण्यात येत आहे. ही ज्वलंत वेदना योगिनी सातारकर-पांडे व्यक्त करतात. स्त्री-पुरुषांच्या लैंगिक जाणिवा योगिनी राऊळ आपल्या कवितेतून मांडतात. पुरुषाची लैंगिकता जास्त उथळ व अविचारी असून स्त्री मात्र आपल्या लैंगिक भावनांना विचारांनी आवर घातले असे त्या म्हणतात. जागतिकीकरणाने ग्रामीण जीवनाची झालेली वाताहत, पडझड, आत्महत्या, मातीची वेदना कल्पना दुधाळ यांच्या कवितेतून व्यक्त होते.

समकालाच्या या पार्श्वभूमीवर माझी कविता मला कशी दिसते? माझ्या कवितेचा प्रवास उत्साह आणि हीसेकडून गंभीरतेकडे झालाय. 'कविता' या वाङ्मय प्रकाराकडे मी आज अतिशय गंभीरपणे पहाते. आता कविता करणे मनोरंजन राहिले नाही. मी माझ्या जगण्याचा श्वास झाली. ती माझ्याशी बोलू लागली. तिच्याशी अखंड संवाद सुरू असतो. कवितेने मला खंबीर केले. माझ्या जगण्याला नवे आयाम दिले. ज्या कविता वाचल्या, अभ्यासल्या त्या कवी व कवितांचा माझ्यावर प्रभाव होताच परंतु मी त्यांचे अनुकरण केले नाही. कविता ही माझी स्वतःची असावी यासाठी मी सजग असते. पेन कागद घेऊन कविता करायला बसणे किंवा 'मागणी तसा पुरवठा' अशा कविता लिहिणे मला शक्य झाले नाही. वैयक्तिक वेदनेपासून सुरू झालेली माझी कविता अखिल स्त्रीजातीच्या वेदनेशी एकरूप होते.

भारतीय समाजव्यवस्थेमध्ये स्त्रीशोषणाचे विविध

पैलू आहे. स्त्रीकडे केवळ एक देह, एक मादी आणि उपभोग्य वस्तू म्हणून बघण्याची रोगट मानसिकता आहे. याबद्दल माझी कविता बंड पुकारते. स्त्रियांची बाजू सशक्तपणे मांडण्याचा प्रयत्न करते. मात्र ती पुरुष द्रष्टी नाही. स्त्रियांसाठी केवळ वाद करण्यापेक्षा स्त्री-पुरुष संवाद घडावा यासाठी ती सक्रीय आहे.

तू माझ्यातलं स्वीकारावंस स्त्रीत्व

मलाही होता यावं पुरुष

तू फेडून टाकावीस

श्रेष्ठत्वाची परंपरागत झूल

मी फेकून द्यावी

दुय्यम अगतिक मानसिकता

स्त्री-पुरुषांचे जैविक पातळीवरील मतभेद मला मान्य असले तरी सामाजिक पातळीवर एक व्यक्ती म्हणून, एक माणूस म्हणून त्यांची समानता मला अभिप्रेत आहे. स्त्रीकडे केवळ देह म्हणून बघण्याची मानसिकता नष्ट व्हावी. सीमोन म्हणते, 'स्त्री ही जन्माला येत नाही. ती घडविली जाते' पण पुरुषसुद्धा पुरुष म्हणून कुठे जन्माला येतो? आपली समाजव्यवस्थाच त्याला पुरुष म्हणून घडवत असते. म्हणूनच स्त्री आणि पुरुष यांच्याबाबतचा दैहिक व सत्तानिष्ठ विचार जाऊन फक्त एक माणूस म्हणून त्यांचा विचार व्हावा. तेव्हाच सामाजिक पातळीवर स्त्री-पुरुष एका रेषेत समान येतील असे मला वाटते.

आजचा भवताल मी अत्यंत संवेदनशीलतेने बघते. तो भवताल माझ्या कवितेत अवतीर्ण होतो. आजचे भयावह वातावरण, टोकाच्या भूमिका मांडणारे कट्टरतावादी, झुंडशाहीचे नवे राजकारण, जात, धर्म, संस्कृती, भाषा यांच्या एकतर्फी टोकाच्या व संकुचित होत जाणाऱ्या भावनांनी माझे मन विद्ध होते.

"जरासा गलका झाला की

आताशा चर्रं होतं मन

गल्लीच्या कोपऱ्यावर

रस्त्यावर

चौकामध्ये

दिसला लोकांचा समूह तरी

घडघडतं काळीज"

जागतिकीकरणाने माणसाचे केलेले वस्तुकरण, विकास व भौतिक समृद्धीच्या नावाखाली मानवी मूल्यांची, भावनांची हेळसांड, औद्योगिकरणाच्या नव्या तंत्रामुळे बकाल झालेली गांव बोनसायसारखं खुरटून गेलेलं जीवन, मानवी भावभावना मला अस्वस्थ करतात. परस्परातील स्नेह व विश्वासाच्या परकोटात बिनघोर पडुडलेल्या गावात मुलाची अजान व काकड आरती पहाटे एकत्र आरवायची ते गाव आज विकासाच्या अजख पाचाने सैरावैरा, बधीर होऊन वाढून राहिलेय.

फुफ्फुसाचे एकेक पापुद्रे बाजूला सारून

आत कोंडून पडलेले विषारी श्वास

मनाच्या बधीर धुरकांड्यातून

मीही देतेय सोडून हवेत हळूवार

विकासासाठी कॉम्प्रमाईज

विकासाच्या नावाखाली मानवी संवेदनांबरोबरच पर्यावरण व निसर्गाची प्रचंड हानी आम्ही करतोय. तेव्हा आम्ही आमच्या पुढच्या पिढीला विचारांचे व निसर्गाचे कुठले हिरवेपण देणार याची काळजी मला वाटते.

माझ्या गोबऱ्या बाळा

तुला आता कुठला

कॅनव्हास देऊ ?

मी विचाराने बुद्धिवादी आहे. आंधळेपणाने चटकन कोणत्याही गोष्टीवर विश्वास ठेवावा हे मला मान्य नाही. शिक्षणाने परिपूर्णता येऊनही,

स्वत्वभान येऊनही संस्कृतीच्या नावाखाली परंपरेनं चालत आलेले रीतिरिवाज स्त्रीने पाळावे अशी अपेक्षा समाजव्यवस्थेची असते. बाईपणाचा आई आजींकडून मिळालेला हा वारसा अंधपणे स्वीकारून तो पुढे आपल्या मुलीला हस्तांतरित करणे मला मान्य नाही.

हळूहळू कळत गेलं

व्रताने फुलत नाही संसार
देहातलं अंतर मिटलं तरी
मनातलं भगदाड भरत नाही
हस्तांतरित होतो फक्त वारसा

दृष्टीहीन डोळ्याचा
आज मात्र ठरवलंय
मी पेरणार नाही गौर
देणार नाही कधीच परडी
माझ्या मुलीच्या हाती

दैवीकरणातून उदात्तीकरण करून व भोगदासी ठरवून उपभोग्य वस्तू करून भारतीय समाजव्यवस्थेने स्त्री शोषणाचे अनेक मार्ग शोधले. तिच्या मानवी भावनेचे व अधिकारांचे दमन केले. या दमनकारी दगडी व्यवस्थेस माझी कविता नकार देते. व्यवस्थाही दगडीच असते. ती असंवेदनशील, भावनाशून्य व कठोर असते. दगडावर डोके आपटणे म्हणजे घायाळ होणे, आपल्या अधिकारांसाठी रक्तबंबाळ होणे मला

मान्य आहे. व्यवस्थेला दिलेला तीव्र नकार माझ्या अनेक कवितांकडून व्यक्त होतो.

आता नाही नाचायंचं, सालं !

कोणाच्याच तालावर

नाही कपडे

नाही दागिणे

म्हणून घुमा फुगणार नाही

आणि आता कोणासाठी

फुगडी घालून दमनार नाही.

समकालीन वास्तवाकडे व भवतालाकडे बघता, येथील केवळ स्त्रीच नाही तर प्रत्येक व्यक्ती अजूनही व्यवस्थेच्या खुंटाला बांधला आहे. शिक्षणाने, विचाराने, स्वत्वभावाने त्याचा दोर सैल झालाय असे वाटत असले तरी तो तुटलेला नाही आणि तो कधी आवळल्या जाईल ते सांगताही येत नाही. व्यवस्थेच्या विरुद्ध बोलण्याची किंमत प्रत्येकालाच वेगवेगळ्या प्रकारे चुकवावी लागते. याबाबत मोठ्या विद्रोहाप्रमाणेच अन्याय व्यवस्थेसमोर संयतपणे व्यक्त होणाऱ्या सामान्यातील सामान्य व्यक्ती व त्याने व्यवस्थेला दिलेल्या छोट्यासा नकारही मला तितकाच महत्त्वाचा वाटतो. माझ्या 'फक्त सैल झालाय दोर' या कवितासंग्रहाचा मूळ गाभा हाच आहे.

•••

RBI NO. MAHAR.2011/37321

सुर्य / अगस्त / सन् २०१८

ISSN-2249-3234

Printed Books/periodicals

डॉ. पद्मरेखा धनकर
एफ-९, त्रेशमगंगा अपार्टमेंट,
वाक्री लॉ गिग जयड,
गजानन मंदिर रोड,
अंधपूर - ४४२४०२

E-mail ID: padmarekha.dhanekar@gmail.com

Chandakho

(४४२४०२)

प्रेम:

डॉ. सुखदेव दासके, 'समंजस', ८२ - सहवासेंद गंग,
संजो रोड, अमरावती, ४४४ ६०२

डा. अरुण मेघाव, पुस्तक, अमरावती, अमरावती डॉ. सुखदेव दासके चर्चे पुस्तक संस्थान, अमरावती
४४४६०२, ४२, सहवासेंद गंग, संजो रोड, अमरावती ४४४ ६०२, वेब: www.chandakho.com

सुर्य

ISSN-2249-3234

सर्ष १२ वे / अंक ३ न / सुर्य / अगिष्ट / सन् २०१८

५५५

घामकर असो निर्दयतात येते की मण्टी आत्मकथनांच्या शेजार सिम्यांनी आत्मकथने कमी प्रमाणात असली तरी लक्षणीय असेल. शांताबाई कांबळे यांच्या 'माझ्या जल्माची विलोकना' मधून त्यांच्या लढायागाणामुदरच्या जीवनाची चित्रणे असावी जाणवता. शिवाय असंख्य त्यांच्या अश्लेषेले अनुभव बोली-भाषेच्या स्वरूपात आस्पावता झालेले आहे.

“माझं जन्माचं गुन नहुन बुडूचं”

गण कानपड - पेंडरपू, रत्‍नाकर हाव

गावच्या आकुबाबुली मला आयड.

आमतावटा नदीछात्राव हाव.

शोकंता घानो घानेवाडी लढायाचं पिळगें. दलावाच्या गान्धर्व भूर्भुम्याचं पिक गावाला लई होतं. रोगाचं त्रिस हुतं. एक दिसी जवळी उपाशीय हुत. त्या दिसी सगळी फोळकर जाला आनि मनाला बाबांनो आत्मच्या शेजार रोगा पाळायला चला” या बोलीभाषेचून शांताबाई कांबळेच्या जन्माची विलोकना पुढे सरकते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रेरणेचून आनि पर्यावरणे दलिताने जीवन चमूट आनि सुखी झाले. शिक्षणाने नवी दुर्घटी पिळगती पुढे शांताबाई कांबळे या पदाधिकारी झाल्या. त्यांच्या कावनात शब्दशय साधनांचे 'सगळ अंतराळ' आलं आनि आत्मगती आसलं आत्मचरित्र लिहून काढलं जसे त्यांच्या मनात जालं. १९८१ साली भागवतपुत्र अधिकाारी म्हणून निवृत्त झाल्यानंतर त्यांचा मुलगा प्रसिध्द लेखक अरुण कांबळे यांच्या रोडच्या टोकागेने शांताबाईनी आपल्या जीवनाची बरोगाथा 'माझ्या जल्माची विलोकना' मधून समर्थपणे चित्कारली. प्रस्तुत आत्मकथनात गरीबी, शिक्षणासाठी काढलेल्या घासा, दुखारेची रोकटे, सांसारिक जीवनत आलेले पंचप्रसंग, त्याका नेलेली मात ही बोलीभाषेच्या माध्यमाचून प्रभावीपणे चित्रित बेरी आहे. आत्मकथनात कुठेही घाटावणा किंवा कंटाळाछोपणा दिसून येत नाही. सद्गुण लक्षण बाबते, इनाही बोलीभाषा आनि धारणे नेमकेपण हे या आत्मकथनाची वैशिष्ट्ये होत. मात्र विद्रोही वा अर्धनि प्रस्तुत आत्मकथनाकडे पडता येत नाही. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रेरणेने दलित बुद्धीचातील एका जीवलेल्या मुर्तने आपल्या जीवनात यश फले प्राप्त केले, त्याची बरोगाथा म्हणून प्रस्तुत आत्मकथनाकडे पाहता येईल.

(५५)

बुध्द पानडे यांच्या 'जंत.रपोट'ने लक्ष्मणीन समाकलनवेवे, जातीबाबेच्या चरमबाबे अति गरीला बीवनाचे प्रतिबिंब प्रस्तुतित जाले आहे. सगळीतील लक्ष्मणीन महान समाकाचे दर्शन आनि त्यांच्याच होपान्या अत्याचाराची गोंद वा आत्मकावसाचून प्रखरणे जाणवते. सवर्ष आनि असुरूप यांच्यातील संघर्ष जाणवत जाते. कुलनकात कापनामेही संपणाचून दंगतीचे रूप धरणा केले जात असे. धर्मानुभवा असुरूपानी सवर्षाचे इतके कामे करले सोडले. याचा रण आनि रणाय लवणं जालाजला याच्यात लागता. बुध्द पावडे यांचे घर आनि जालग संज्यांच्या फांसे घेरावे होत. त्यामुळे धावपलंय जियाबाब. यात असुरूप रणाय कळी जाल असे. वेगळेपणा स्वल्प निर्माण झाले म्हणजे चणचून चाले बदलेची कळीय जात असे. वेगळेपणा लक्षणेते मुल सवर्षांच्या रोपणय कळी पडत. मग बी.उपाध्यायवाडी महालेलाचारी निवत. जगा प्रतिकूल काळात बुध्द पावडे यांनी शिक्षण घेतले. त्या काळातील त्यांचा निवड अंतराळातील म्हणून खूप गाबला. त्यांची समाकाकडे पहाण्याची दुर्घटी प्रामाणिक आनि निवोर होळी. त्यांच्या लेखनीचून अवततलेला 'जंत.रपोट' महत्त्वे बोलीभाषेने युक्त असून आमनाता प्रभावीपणे व्यक्त करतं. सधुते लक्ष्मणीन भाग आत्मकथनाबाबकीने प्रभावी दर्शन घडते.

जनाबाई विन्ने यांचे 'मरणकळा' हे वैशिष्ट्यपूर्ण आनि लक्षणेचे आत्मकथन आहे. विमुक्त-धटका प्रखणीतील गोपाळ जाती (जमाती) मध्ये त्यांचा जन्म झाला. भारतीन समाकलनवेवेत भटनयांकडे गुलतारी प्रकृतीचे लोक माणून जालेले जावे. गोपाळ समात हा श्रीकृष्णाला आदर्श मानतो. या जमातीमध्ये म्हातानोलाय काळखंडावती फारसा बदल घडून आला नाही. शिक्षणाची असलेले नाहे अभावानेच विदुत केले. बीड बरगावनी आनि लवण उदरनिर्वाह बाबतया, हे गोपाळ समाकाचे वैशिष्ट्य जाणे त्यामुळे अलीकडच्या काळापर्यंत बीड-भारणे हाच कावनाच असल्याने त्यांच्याबाबे गरीबी आनि दारिद्र्य बांनी त्यांची पट सोडली नाही. जनाबाईंचे आजीज हे बीड किल्लामातले. एका गावात हीम दिवसाचून ज्ञानस विवस राहणयचं नाही. सधुते कावण त्यांच्या बाबला चाके लागलेलीच समाकाची. लोकांनी दिलेल्या उपाचाराधारांचा त्यांचा संघात चालायला. असाही अवस्थेन जनाबाईंचे शिक्षण झाले. पती विवकलेले मिळाले. त्यामुळे जनाबाईंचा शाळेत शिक्षण होत आले. मात्र सधुतेच प्रवीधन करणे काय कळीय गेले. अंधधडेच्या वेड्या हलापाकात लोचून जगाचारा गोपाळ समात

(५६)

दुःखत काये मरणने कोडाची फडारण । जनाबाईंनी गोपाळ समाजाची व्यथा आणि त्या समाजातील विविधांच्या बाधा सोडवता कलाकाम त्वांच्या आखाळांची, हृदयनाभीची नजर करायला कोणी सन्मत्त येईत, त्यांच्या या 'मरणकळा' अमृत घेऊन प्राणमात्रे काळीज पाडायला जाय, कठोर वाटी स्पर्शाच्या माळकालाची वाड्या फुटला काळाची कलाबाई अथवा शिन्धे बांने आपली काढणी रडायला होऊ देव्यापेक्षा चौथ्याने जनां टावने, या भूमिकेवर त्यांनी गोपाळ समाजात कोडल्या कड्याच्या बांती धावला मुक्त काय करण, अगदी सौंदर्यकथा कायकांतभोग, जवळ प्रथनीतणे सादर केली आहे.

मुळात सर्वनाई यांचे 'मिटावली कवाडे' हे आत्मकथन जायते महत्त्वाचे आहे. ते जगाची ती त्यांनी मावकीन मोकळीत असतांना त्यांना घटलीच्या प्रयोगांचा होय घाबे लागत असे. असेच एकदा त्यांची नवली पाटयला झाली. तिथल्या एका काव्यमेखलाच्या सवायाने भासावकराने खून केला होता. तेथे काम करताना सधुतांचा त्या जुटावा करत असे. तो सहाय्या साज्याची किंवा इन्सुलिन-अमीनोअस यांची सुलाकणी करायला काळ निघून गेला होता. तिला ते उधे घाबे आणि मावतुसाबाईंचे किंसे बायलाताने आनेकमनांच्या प्रेरणेने, छिटिरांच्या नव्या घोरधने, महावीरिने आणि कर्नवीर आडगायन पाटील यांच्या बाबाने समाजात बदल घडववता साज्या होता. बहायाने छिटिरा अगवनीत रेलने, अग्निदेअर देणे देणे काम मिटावला साज्या होत आणि शेवटी सविष्वात्यांच्या घरी भासा ही प्राथमिक जात म्हणून रोडगायकर ठेवली जात असे, या आत्मकथनात एका भाषण प्रयोगे त्यांनी "अपघात मंदिरप्रवेश नसे अंतःकरण प्रवेश राहिले" असे म्हटले जाण केवळ संविप्रवेशानेही सवर्णांच्या मनात अस्मृतांप्रती प्रेमभावना नव्हती. किंसे हॉटेलमध्ये सधुतांच्याची नव्या वेगळी सत ठेवता जात असे. मावतुस म्हणून त्यांचे अस्तित्त्व आणि अस्तित्वा नाकवली जात असे. ही नाकवली वेलेली हळ्या वयाची 'मिटावली कवाडे' टपडायला हवी, हा आशावादी त्यांच्या आत्मकथनातून जाणवतो. त्याअर्थाने आत्मकथनाचे सौंदर्यकथने आहे.

अशाच इनाताने अत्यंत महत्त्वाचे आत्मकथन म्हणजे बेबी कांयळे यांचे 'जिण आमुचे' त्यांचे या महासाहसात होते. त्यांच्या आखाळांचे तेवढे सुविशिश्ट घर होते. त्यांचे जिणही आखाळा अकृष्ट इतिहास बोलावचे. त्यांचे घामे युरोपियन साहेबांच्या साहसात असल्यामुळे बेबी कांयळे यांना शिक्षणासाठी जात गेला नाही. मात्र अख्ख

महासाहस संघर्षात असावया. सायला धर घेतली विलासची नाही आणि रात्रीत अंधश्रम पांढरगुळी त्यांच्याकडे नसावचे. त्यांना जना विजय जसे त्यांना त्यांची साडी वेगळ देत आहे. महाराजाबायी काये आरंभ खडतर न घेवणेही होती. सवर्णांच्या घरांचे वेलेले गांठेतर गावच्या वेडीकडेतर केवळ टाकावने किंवा सवर्णांच्या घरी त्यांचे फोडावणी त्या संजडण्यात त्यांच्या पाहताला घाली काही नेत असे. जगाचे पोर आणि मुटुबाचे गोट घराचेही कठीन जावचे. अशा सगळ्या अनुभवांचा आणि विरोधांचा अखेरीस बेबी कांयळे यांनी 'बीजे अमृत' म्हणून अत्यंत प्रत्यक्षवादी रीतीने विजय केले आहे.

एका असाच आणि साकट्य मुलाने अनाथात्म्यात वाटून पुढे शिकविले अन् 'जिनाट्याची चौकट' हे आत्मकथन लिहिले, त्यांच्या संश्लिका म्हणजे इंगुमती चौकळे. जगाचा आईवडील नसात त्यांचे जीवन फले जात असेल हे जर अनुभववाचने असल तर त्यांनी इंगुमतीताईने 'जिनाट्याची चौकट' याचणे अस्मिताई आहे. पुण्या भावे, नारायण सुर्वे, स.प्र. प्रधान, आनंद पाटील आणि नंगधर पानातवडे यांनी शीतिलेले हे 'जिनाट्याची चौकट' याचनीय आहे. इतकेच जीवन तापेरी अनेकप्याही चौकटीत माका रावते असि वेवेवेर आईवडिलांनी अनाथात्म्यात टाकलेले ! त्यांच्या बहितांना जन्मठेपची शिक्षा झाली होती. अनाथात्म्यात त्यांनी आपल्या मुलींना सोप्यात करावयास सांगितला. तिच्या बहितांनी तिच्या आईचा घून वेता आणि बहितांना जन्मठेपची शिक्षा झाली घामुळे इंगुमतीना कोल्हापुरच्या मुलींसाठी असलेल्या काव्यामात काये लागले. एकदा त्यांच्या उपासकातात चोरी झाली आणि त्या चोरीमध्ये कोणकोण असानेय याचा शोध घेतला गेला आणि त्यामधी चोर दुसऱ्याच निघाला व मुलींना चोरीच्या पतीवेतून पास होय आले. असे करताकरता त्यांचे महाविद्यालयीन शिक्षण झाले, पुढे बी.एड पत्र झाले आणि त्या शिकिका म्हणून रद्द झाल्या. एका असाच, समाजाने मुलीने बालपणत जे भोगवटे भोगते त्यावर त्यांना कायकथ शिकता आले याचे समाज दर्शन प्रमाणातानेच 'जिनाट्याची चौकट' म्हणून व्यक्त केले आहे. निरुदनात्मकता, अभिनिवेशमुक्ता आणि जाणवतांबेचीची टाकटला या त्रिवेणी संगमातून 'जिनाट्याची चौकट' याचनीय उरते असा.

सगळी आत्मकथनांमध्ये स्त्रियांची आत्मकथने म्हणवतात अमीय, पण मुस्लीमिने, मीय हे सांगितले राहिले, साकट्य एका, संघ-अनुसंध का आत्मकथनांनी स्त्रियांचे

ज्या अणि र्वांचे जीवन मरि असते त्राचे विजय निदर्शनास येते. र्वा र्वांचेचि विना कांयकायर सरसप आत्मकथन म्हणून वागविदेश करपन्हा असते तर मतिवका आत्मसेवा बांचे 'मला उदुध्मलत ल्हायचंच' बांचे उदुध्मलत प्रकथने बरवाच लगेच. पारंपरिक विषयांचा आत्मकथनांत हे आत्मकथन पूर्णतः भिन्न आनि वेगळे आहे. र्वांचा फटपलत पैशरा पोगलरा नगदपगाने मागने हे प्वा कडोच असते. आपल्याकडे अति खावणी लिहिणे हा प्रकार निलंबपथाचा मानला जातो. पंतु मतिवका म्हणते, 'पगची न्हव वेदनेतून गेलें, र्वा अनुभवान्नु मेने ते सामान्य लज्जावाळतल्या खेडपठलां सारगाल्या बापका सारुंम दमत आठो' हे खरे आहे. पंतु अशा फततन्ना म्हण्वातुन खतिवका बापद होच जातत. मतिवकाच मने 'मध्यमवर्गीयांतली बाळबापद फाकने होच वेदो-पन सोन्याची ! पण प्रतिपदा नकाचो बाळीपट्टी वा बाचने पांधारीच्या निदोम चांपून ठेवती.....!' हे खोट नाहीं. मतिवका अमरसेख बरीं जगली त्रेच तिच्या अल्पकथनातून अजतरले. नामदेव दसाळींची फली म्हणून मला गोपी ओळखवे, हे तिला मान्य नाहीं. कारण र्वा अणि पुरुष विमर्शांच्या दोम प्रकृती आहेत. कमान जाहेल अणि ते दोघेरी एकमेकांशिवाय अपूर्ण आहे. म्हणून र्वांचे पुरुषी चर्चन्य म्वातल्या निदुन अं म्हणून स्वीकारचं ? हा प्रश्न त्यांचा पदतेला आहे. कसेच हा प्रश्न वागत भारतीय स्त्रीक त्यांचा विचारवासा नाटवे. जावनी 'पद्मा संसल सुखाच बरतलाच' असे म्हणवताच संव्वाभाव टक्के सिध्द निघालत खोटे बोलत असतात.

नामदेवचारांच्या उतापेटी मतिवकांनी र्वांच्हाली लज वेने. आपले सर्वेसत त्यांच्याच अंधेपानुन टाकते. मात्र तिच्या वाटपारा वेदत, दुःख त्यासोचत चरफट आली. नामदेवचं पिण, बाहेरुज्यालीपया अणि सलतची भासणेच बाणून त्यांचे बीमं नरकन्य बंदत. त्यातल्या त्याच तो बाळ पिडन आला म्हणवे तो आत्मन्यत एतत मने. दिवज न्यायपदासारा तिच्याच दुदुन पडत असे. मतिवकांचे हे सर्व भोगत. बीकनताच्या कटुताच आडवणी सावतांना जरी उदुधेवपगाने तर कधी र्वाचानेही सांगितले आहे. ज्या खावणी बावीबदलत मोतु न्णे असा अलिखित संकेत असतानाही त्या फलत सपटले लिहितेल्या आहेत. 'आमत्या दुःखातल जापचन कारणीभूत असतो, न्वाध्ययर जगण बीध ओळखतुन टाकतो त्यांच्याकडोच लज बाळधारेखा जो आत्मन्याच निमित्तय देम करतो त्यांच्याकडोच लज करचं', हे वैशिक सत्यही र्वांचा वततातगने उभयते आहे.

भारतीय संभुजीकडे अणि पुण्याकडे पाठवानी त्यांची दुधी ज्ञान्यत बाळवतारी आहे. पुण्य वा शाण्याला जात मसते, सानुली हा प्रवाह तर उरविचार बसतो. केवळ र्वा म्हणवे आपली बाणवन्नु जाते, हा इतिशेन विचरतेल्या म्हणवताचमोही वेगळ विदुन येतो तप्या त्या वा संस्कुलील बरलांचे असे ऐकतेचगाने विषय बसता. त्यांचोवरच धर्माचने काय साधते हे सांगतांना 'मोभाय, खंडोच जडन त्याची जाण पुढाच्या प्रतिशेने (पूर्ति) फेतली हेरी सांगपला र्वा बावत नाहीं. नामदेवदुदुन तर त्या सजळ नप्यात, बाणेप्या र्वांकडे जाउन त्यांच्या पातुन तेंग वेडन तो तेंग मलाही गिला. बाळ भाळ बाहीरी बाण वसळना यी त्या रीगाचो बळी जाले. फलत पना पैसा नसांना, सधमला मसतांना नामदेव प्याकडे लज देत रचे, अशा अजन्ता वेगत्यांची बळी बलत केली वा सगळ्या प्रकमान अणि आणुबाळ सनःन्य दुताचें, जातुन बालयम माव बरपते. ही खंत विदुन वेते.

मतिवका जमरदेव्यांच्या 'मला उदुध्मल ल्हायचंच' वा आत्मकथनापतून त्याच, वेदना, दुःख, कटु-म्हती इत्य वाटपारा ज्ञान्य, त्याचवेचरच खितत राजबाण, कंम्युनिस्टांचे राजकारण, दलित चंर वा फलवती बदलवेही विजय सारुपगो बांडलेले विदुन वेते. कमातीची नीड, त्रेच, नामदेवबदलतचा विदुकाय अणि लीनिक विजनाबदलची घंर माहणी केसेली विदुन वेते. उरुन लिहितेले पदाच्यामुळे सिध्दपारा सपटता, प्रवाहीपया, विभंलपया, नॉन गॉगचे अणि इतरांचे आत्मबीध बावतने अगसेता डोळापगमा हेरी सपटले बाणवते. मतिवकांचे हाटचे किना चोटचे बाहीरी गदुत ठेवते नाहीं. जे सपट आहे, जे सत्य आहे ते सांगितले. नामदेवच्या राजकारणपारा विचारजगता सपटले बांडता. तिला पलत बावते तरी तिने ते प्रकथने बांडते. पद्मा बारी बोळती जाते त्याच बाचेबाचे लिहितेचमुळे अल्पकथनला साधिक सौंदर्य जाळ झाले आहे. प्रस्तुत आत्मकथनापतून स्वताची भूमिका घेत किना स्वताच वेगलेपया सिध्द काण्याचा प्रयत्न करुन मराठी आत्मकथनंमये त्यांची नवी भर वाताली व फलवती म्हणून, लीनिक म्हणून स्वतःस सिध्द केले.

उर्मित्त पला बांचे 'आपटान' हे माळतेले अल्पकथन साठी कुण्यांचा सातो असतांना 'आपटान'चे लेखन पूर्ण झाले. फलील फाही भज पुण्याचीता अडार, बाबोक, प्रेक, सलकारी गंठ प्रसिध्द झाले मात्र 'त्यांच्या' पहिल्या राही'चा फरकल अनुभवता' २००२ मध्ये 'मिदुन मान्याबरी' ने लोकांसमोर मेळत त्यांचा आधाय

तेजस्वयुक्त जगृहणा निर्माण केले. जन्मजात हे तोंडर आवडतं, प्रोत्साहन मिळत गेलं आणि आईवडूय मिळालेले 'आपदान' त्या विष्णू उन्मत्तवा. पुढे साहित्यिक भेजिगी आणि इंग्रजीच्या दिवस सगळ्या काळा अग्रगण्ये 'अपदान' इवेदनात आले.

'अपदान' म्हणजे जावने पंक्तिधर्म जग अन्तःकालीन बांधुपणा तपास केलेली सुध. पाठक, हरे आणि टोन्ग्या कल्पनाचे निष्पन्न होय. कोकणाचा भाग वाळता म्हणून महात्मापुत्राचे बांधुपणातून काढा कलपाच्या वादू वृत्त वाळीकडे पळोवणे असे. याच तोंडरामध्ये हे काय पळोवणे महात्मा बाळीकडे जालेले होते. त्यांनी आई 'आपदान' एत चालले की, संपूर्ण महात्मापुत्र महारांची वस्ती ही गावकुसामध्ये असे लक्ष उभिले जावे पर मोठ्यात गावकुसा मध्यभागी होते आणि तिथल्या भागवानाची भंग्या त्यांच्याही दुःखाला निळाही होती. यद्विनाचे व्यक्तिगत अर्थदलालीही विस्ताराने चित्ताने आहे. निराश्रित शरीरवादी, हृदयुद्धे, काळेसावळे, मास तिथलीचे परमप्रेते, मुलांना अत्यासात कसवडाना त्याचे डोळे काढण मुलांक छिद्रून असवणे. म्हणून गमतीचे 'कोरीत काळमापातडे माझे चडले काटापचे' असा हेरा त्यांनी विज्ञा आहे. समजांना त्यांचे गाळे वात काळ्या घेत्यावर उडून दिसावणे. बाहील स्वाभावाने कटक आणि विषकात म्हणजे कसुल होते. परंतु बाहील गेल्यानंतर यद्विनाची शोकली त्यांना मात्र सौंदर्याने जगवपाची.

सहाय्यम त्यांचे मुळात घेतले. जगाची-जगवीठ गेल्यानंतर त्यांचे काही वक्तव्येन अनुभव व वैजिकी सोबतचे संका प्रकल्पने अंतर्भूत केले आहेत. बाहील वातवरात असा या गावकुसीत, मातवासीत, गावकुसीत अथवाचे कोकणाची कधीपटलीत पुरुष, मुलांचे या वेळच्या आणि समकालीनतांनि कसे वाढत जावे अथवा टोकदार व नास्त्य विषय केले आहे. तसेच स्वतःच्या संदर्भातलाही एक अनुभव विनिज केला आहे.

'आपदान' म्हणून त्यांच्या घित स्वभावाना उत्पन्न त्यांच्या लक्षाच्या पहिल्या एकांशा असणाने वेतो. अनुभवाच्या रात्री त्यांच्याकडून मिळालेल्या प्रतिमादकृतत 'सु तर एत अडे युवा' असा योग त्यांना पळोवणून मिळतो. तेव्हा उत्पन्न 'शंडविड कवाली' आज्ञासकता काळवती असावी तर कल्पनाच्या मनात संगण निर्माण झाले असता असे उर्वरिताई म्हणतात. अथवा सामाजिक संतुलनेमध्ये समाजामागी दुष्कळे पुढारकर घ्याव हा अतिशित नियम आहे. निराश्रित विविनेमुद्रा समाजमापी वृत्त्या किना अग्रगण्यता असवणे हे तिच्या चारेव्याशी जोडण्या आहे. त्यांचा प्रेमविच्छ

होय. त्यामागील जगाकडे एक सातत्यात जगार म्हणून पाहिले जात आहे. म्हणजे व्यक्तिगत 'आपदान' म्हणून एक स्पष्टपणेही, निर्दिष्ट आणि पळोवत जगा प्रकल्पने आहे. असे. समाजा अथवा विरोध असतानाही त्यांची हीरकपद्माकीचाच समाजा वाटात धरता होता. तो त्यांनी पूर्ण केला.

'आपदान' म्हणून समाजातल्यांनी केलेल्या घर्षातपणे आणि ताकतलीन काळ्या म्हणून समाजात झालेला बदल वटा. हिणू वेळवेळीची जात कल्पना वृत्त आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी करतो थापली, सुरुवातीचे जीव आणि घर्षातपणाचे जीवन यतीत नटत त्यांनी यत्नरती दिला आहे. यद्विनात 'आपदान' हे अग्रगण्य म्हणजे बहुआयामी, अमिज, ऐतिहासिक संदर्भांचा दलालेवत व वर्तमानकाळ यांचा सुंदर संगम कोकणातील बोलीभाषेतून प्रभावीपणे चित्रित केला आहे.

'विद्वानांची आत्मकथने' ही पुरुषांच्या आत्मकथनातून कल्प असतात. याची प्रथिती सिधुताई सयकाल बांज्या 'मी कनवासी' म्हणूनही दिवते. तीन मुतांन्ना वेत घालण्याची सिधुताई गर्भवती असतात. नव महिन्यांचा गर्भ घेतात असताना कनवाची मिर तिच्या नकळता म्हणजे, तुझा बाकलीला पोटात काटापत गर्भ माझ आहे आणि तिच्या चरत कोणतीही शक्यता न धरता अथवा भगत तिला पाळतुध्या ठेवू वेत नाही. पुरुषसत्ताक व्यवस्थेने स्त्रीजीवन किती पाळतु टाकले आहे, याचा प्रत्यय 'मी कनवासी' म्हणून साक्षात रेल पडतो. जावण्या पडीत सिधुताई सयकाल या सामाजिक संज्ञात कार्य करीत आहेत. त्यांच्या सुरुवातीच्या कालात त्यांना जगा जव घडत वतात सापता याची गाथा म्हणजे 'मी कनवासी' हे अग्रगण्य होय. समाजिक संज्ञात कार्य करणाऱ्यांमध्येच राजकीय क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या शोभाताई पदपत्रिस यांचा 'अर्थचा' हेही एक महत्त्वाचे आत्मचरित प्रकाशित आहे. अर्थवाची समुहातील विविनांचे लेखन अत्याप्ययात आहे. काव्य सोदून ह्या साहित्य प्रकारांना पावसा हात मिळवती साबलेले सिधुताई हेत नाही. आपका नदरुसाई गाविल बांचे 'आद्यो' ही आत्मकथना काठंबरी लोकविक आणि लक्षवेधक उल्लेखी आहे. असा प्रयोग घाडी साहित्यमध्ये सामाजिक साहित्यिक आनंद काढत व केला येथाने यांनी अदुर्गणे 'झोळी' व 'हकिगत' च्या कव्याने प्रसिद्ध केले आहे. चरित्रकार समाजात कार्य करणारी डॉ. वारावंत केळसे यांच्या पत्नी मंगला केळसे यांनी आपल्या सहजीवन्याच्या कथा 'जगावचं प्रत्येक वेळ' ही म्हणून प्रकाशकारा वितीन लिहिले आहे. प्रकाशक पारने

१३ पु.स. देवगड हे नाव साहित्यक्षेत्रातील अचराम् नाव आहेत, त्यांच्या पत्नी कमल फारवे व सुमिरिताई देशपांडे यांना साहित्य क्षेत्रात वावरण्याच्या परंतु आपल्या पतीची छाया आपल्या लेखनात वेळ न देण्याच्या स्वतंत्र नाण्याच्या लेखित मळून त्यांनी लिहिलेली 'बंध-अनुबंध' व 'आहे मनोहर ती' ही अत्यंत आत्मकथने जाणवीत तर आढेतून तितकेच फांगायीही आहेत.

आत्मकथनांनी यादी कितीही वाढवता येऊ शकते मात्र ज्या आत्मकथनांमधून वेगळ-आपली व्यक्त्यच सांगण्याचा प्रयत्न करता येता आहे त्या सर्वच आत्मकथनांचा प्रस्तुत लेखापुढे समाविष्ट करून घेणे शक्य नसल्यामुळे महत्वाच्या आणि ज्या आत्मकथनांनी इतिहास घडविला त्या आत्मकथनांना प्रस्तुताने स्थान दिले गेले आहे. वाता-वाता शब्दांचे म्हापडा घेईत की स्त्री-आत्मकथनांनी भरठी साहित्यविषयामध्ये स्या.चे वेगळे स्थान निर्माण केले आहे. अशा काळात लक्ष्मी नारायण त्रिपाठी या दृतीयपंथी कार्यकर्त्यांनी 'मी हिबदा मी लक्ष्मी' हे आत्मकथन अलीकडेच प्रसिध्द केले आहे. या आत्मकथनांतून तृतीयपंथीयांच्या जग्याचे विचारक दर्शन पडविले आहे. स्त्रियांच्या आत्मकथनामध्ये लक्ष्मी नारायण त्रिपाठी यांनी प्रस्तुत आत्मकथन लिहून स्त्री आत्मकथनामध्ये स्थान घातली आहे.

मौ. ९८८९९४५५५०

। देवगी ।

१) डॉ. भूषण रामटेके, पुलगाव, वि. वर्धा	₹. ५००/-
२) ऐश्वर्य पाटेकार, चाकताहेबल, वि. नाशिक	₹. ५००/-

१६०१

प्रथम सोडविणारी संज्ञाच शोषक बनली आहे -
संतोष पद्माकर पवार

साम्यवाद प्रसारक आणि पत्रकार मित्रांसाठी
सांघे जमी देवगड येथील "आत्मवाद पुरस्कार"
यादी संतोष पद्माकर पवार यांच्या "बहादुर बाप आणि
दुसरे जिवित" या कथितानुप्रासत लेख पुरस्कारात प्र.
संपन्न यादी येथील हसे दि. १९ ऑगस्ट १९८८ रोजीची
पुरे येथील बहादुर साहित्य परिषदेच्या सापळात राखले
साम्यवाद सापळाची ५, २० साळा प्रसारकाला येता
आहे. साहित्यिकाने यादी संतोष पद्माकर पवार यांनी
दो. विचारक वेळने सांघे येथील पुरस्कार "प्रथमपुस्तक"
द्वारा सापळासाठी आण्टी रूपे देत आहेत. - संज्ञाक

संज्ञाक मर,

सर्वप्रथम आपल्या 'बहादुर बाप आणि दुसरे जिवित' या कथितानुप्रासत पुरित 'आत्मवाद पुरस्कार' मिळाल्यानंतर आपले सार्थ अधिष्ठत !

संतोष पद्माकर - धन्यवाद ! हे वेगळ आपल्या जाणवीत दृष्टीमुळे पद्म आपल्याची सार्थ ज्योतिष स्थाना मनात वा प्रवेशी आहे.

विनायक वेळने - खंडा कुदलीची शब्दावरीची वाप मिळाली, कीतुक छाले वा पुरस्कार मिळाला की आपण अंतर्बद्ध रूपे छेडत आहा. आत्मवाद पुरस्कारातुळे अशी काही नवेपक्षची भावना तुमच्यात उत्पन्न झाली आहे का? तुमी वा पदवेकडे वने पाहता?

संतोष पद्माकर - बहादुर वेडन तीन वर्षे झाली, तुमी वा तुमी त्याचा अनुभवान्त लिहीत राहिते आहे. समेश कानटे पांच्या सापणे नरुभाषिक आपकत आणि कथितान नसके वा संकेतपरीत फांकीचीची अलीकडील पेंससुक इतिहासा आणि त्याचा सोडून सांघेच जाहीर झालेला हा काळातून समार ती संताप भूषणात साजरी. कथिताने धर्म आपकत आणि सामाजिक ज्योतिष छालेच आणलेले लोपू वा कथितान टाळू शकत नाहीत. हे वा मिहिताने मित्र छालेच. आपला कथितानेच वेडत अनेक दमनकारी संज्ञा कार्यरत झाल्या आहेत. त्यांची वा पुस्तकाची चर्चा टाकण्याचा वेळीकेंडी प्रयत्न केला आहे. अधिष्ठ मसिवाच्या सोड्या पुरस्कारातून हसत सांघा

१६०१

Peer Reviewed Referred and UGC
Listed Journal (Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL
MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY
RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
Marathi Part - II

IMPACT FACTOR /
INDEXING 2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

भार
जाते
पर्वत
होगा
Qua
Inde

१५. ताडोबा अंधारी व्याघ्र प्रकल्पातील पर्यावरणीय प्रदुषण व मानव वन्यजीव संघर्ष एक भौगोलिक अभ्यास

डॉ. वनश्री ना. लाखे

भुगोल विभाग प्रमुख, सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर.

विदर्भ हा मुबलक वनसंपदा आणि नैसर्गिक सौंदर्याचा धनी आहे. पूर्वविदर्भात घनदाट जंगल आहे. यात महाराष्ट्रातील सर्वांत जुना ताडोबा अंधारी व्याघ्र प्रकल्प असून हा प्रकल्प देशातील २५ अग्रगण्य व्याघ्र प्रकल्पांपैकी एक आहे. येथील जंगलात पट्टेदार वाघासह विचट, लांडगा, अस्वल, रानगवा, रानकुत्रे, तडस, उदमांजर, रानमांजर, सांबर, चित्तळ, नीलगाय वामारख्या वन्यप्राण्यांचा अधिवास आहे.

ह्यामान शास्त्रीयवदल देशाच्या व जागतिक स्तरावर पहावयास मिळाले. त्यानुसार जंगलाचे प्रमाण कमी होताना दिसत आहे. अंतरराष्ट्रीय अंवाजानुसार भारतात ११ टक्के भूमीभागावरच जंगले अस्तित्वात आहेत. (संदर्भ - जंगल संपत झाले, लोकमत, डॉ. चोमेश्वर दुधपचारे) भारतातील अत्यंत महत्त्वाचे स्रोत म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या ताडोबा अंधारी व्याघ्र प्रकल्पाचे अस्तित्वाच धोक्यात आहे. कार्यरत असलेल्या कोळसा खाणी आणि प्रस्तावीत प्रकल्पांमुळे वाघोबाचे आवागमन प्रभावित होत आहे. जिल्ह्यातील ३१९८ हेक्टर वनजमीन प्रकल्पाखाली आली व वन्यजीव विस्थापित झाले.

वोज शब्द - वनसंपदा, अधिवास, वन्यप्राणी, आवागमन

प्रस्तावना

वर्ल्ड गोल्ड सिटी म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या चंद्रपूर जिल्ह्याला ताडोबा अंधारी वा राष्ट्रीय व्याघ्र प्रकल्पांमुळे महत्त्व प्राप्त झाले आहे. यात ताडोबा राष्ट्रीय उद्यान आणि अंधारी अभयारण्य यांचा समावेश होतो. राष्ट्रीय उद्यान आणि अंधारी अभयारण्य यांचा समावेश होतो. राष्ट्रीय उद्यान हे नाव स्थानिक आदिवासी देव तारू पासून बनलेले आहे. उलटपक्षे वनातून वाहणारी अंधारी नदीला अभयारण्याचे नाव देण्यात आले. या अभयारण्याचे क्षेत्रफळ ११६ चौ.कि.मी. इतके असून जंगल क्षेत्र ५०९ चौ.कि.मी. एवढे आहे. ताडोबा जंगल हे उष्णकटिबंधीय सुष्म पानझडीच्या प्रकारात मोडते. ताडोबा, मोहली व कोळसा अशा तीन वनपरिक्षेत्रांचा या अभयारण्यात समावेश होतो. कोळसा मोहलीच्या ६२५.७५ चौ.कि.मी. परिसरात अंधारी व्याघ्र सुरक्षित अभयारण्य आहे. १२० हेक्टर भूमीत जलाशय आहे. (संदर्भ - विदर्भ पर्वटन सुवर्ण आशा पान नं.२४, डॉ. सी. मृणालिनी फडणविस)

उद्देश

१५. ताडोबा अंधारी व्याघ्र प्रकल्पातील पर्यावरणीय प्रदुषण व मानव वन्यजीव संघर्ष एक भौगोलिक अभ्यास

डॉ. वनश्री ना. लाखे

भुगोल विभाग प्रमुख, सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर.

विदर्भ हा मुक्कलक वनसंपदा आणि नैसर्गिक सौंदर्याचा धनी आहे. पूर्वविदर्भात घनदाट जंगल आहे. यात महाराष्ट्रातील सर्वात जुना ताडोबा अंधारी व्याघ्र प्रकल्प असून हा प्रकल्प देशातील २५ अग्रगण्य व्याघ्र प्रकल्पांपैकी एक आहे. येथील जंगलात पट्टेदार वाघासह बिबट, लांडगा, अस्वल, रानगवा, रानकुत्रे, तडस, उद्मांजर, रानमांजर, सांबर, चित्तळ, नीलगाय यासारख्या वन्यप्राण्यांचा अधिवास आहे.

हवामान शास्त्रीयबदल देशाच्या व जागतिक स्तरावर पहावयास मिळाले. त्यानुसार जंगलाचे प्रमाण कमी होताना दिसत आहे. आंतरराष्ट्रीय अंदाजानुसार भारतात ११ टक्के भूमीभागावरच जंगले अस्तित्वात आहेत. (संदर्भ - जंगल संपत झाले, लोकमत, डॉ. योगेश्वर दृषपचारे) भारतातील अत्यंत महत्त्वाचे स्रोत म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या ताडोबा अंधारी व्याघ्र प्रकल्पाचे अस्तित्त्वच धोक्यात आहे. कार्यरत असलेल्या कोळसा खाणी आणि प्रस्तावीत प्रकल्पांमुळे वाघांचे आवागमन प्रभावित होत आहे. जिल्ह्यातील ३१९८ हेक्टर वनजमीन प्रकल्पाखाली आली व वन्यजीव विस्थापीत झाले.

बीज शब्द - वनसंपदा, अधिवास, वन्यप्राणी, आवागमन

प्रस्तावना

ब्लॅक गोल्ड सिटी म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या चंद्रपूर जिल्ह्याला ताडोबा अंधारी या राष्ट्रीय व्याघ्र प्रकल्पांमुळे महत्त्व प्राप्त झाले आहे. यात ताडोबा राष्ट्रीय उद्यान आणि अंधारी अभयारण्य यांचा समावेश होतो. राष्ट्रीय उद्यान आणि अंधारी अभयारण्य यांचा समावेश होतो. राष्ट्रीय उद्यान हे नाव स्थानिक आदिवासी देव तारू पासून बनलेले आहे. उलटपक्षी वनातून वाहणारी अंधारी नदीला अभयारण्याचे नाव देण्यात आले. या अभयारण्याचे क्षेत्रफळ ११६ चौ.कि.मी. इतके असून जंगल क्षेत्र ५०९ चौ.कि.मी. एवढे आहे. ताडोबा जंगल हे उष्णकटिबंधीय सुष्प पानझडीच्या प्रकारात मोडते. ताडोबा, मोहली व कोळसा अशा तीन वनपरिक्षेत्राचा या अभयारण्यात समावेश होतो. कोळसा मोहलीच्या ६२५.७५ चौ.कि.मी. परिमरात अंधारी व्याघ्र सुरक्षित अभयारण्य आहे. १२० हेक्टर भूमीत जलाशय आहे. (संदर्भ - विदर्भ पर्यटन सुवर्ण आशा पान नं.२४, डॉ. सौ. मृणालिनी फडणविस)

उद्देश

- १) प्रस्तुत शोधनिबंधात ताडोबा अंधारी व्याघ्र प्रकल्पात कशा प्रकारे इतर प्रकल्पाचे अतिक्रमण झालेले आहे ते पाहणे.
- २) हा प्रकल्प कशा प्रकारे पर्यावरणापुढे प्रभावित झालेला आहे ते पाहणे.
- ३) गेल्या काही वर्षांत फोफावलेला मानव वन्यजीव संघर्ष पाहणे.

अभ्यास क्षेत्र

प्रस्तुत लघुशोध निबंधात महाराष्ट्रातील चंद्रपूर जिल्ह्यातील ताडोबा राष्ट्रीय उद्यानाचा विचार करण्यात आलेला आहे. चंद्रपूर वनवृत्तात ताडोबा अंधारी व्याघ्र प्रकल्प घगळता चंद्रपूर ब्रम्हपूरी व मध्यचांदा अशी वनविभागांनी केलेली आहे. जिल्ह्यातील १५ तालुक्यात वन्यजीव आढळून येतात.

माहिती स्रोत व अभ्यास पध्दती

प्रस्तुत लघुशोध निबंधासाठी आवश्यक असणाऱ्या सांख्यिकी माहितीचे संकलन सामाजिक अधिक समालोचन चंद्रपूर जिल्हा व महाराष्ट्र राज्य या संग्रहातून केलेले आहे. वनक्षेत्र विषयक आकडेवारी द्वितीय स्वरूपाची असून काही वर्तमानपत्र व इंटरनेटच्या माध्यमातून व निरीक्षण आकलन पध्दतीद्वारे घेतलेली आहे.

संकलित माहितीचे भौगोलिक दृष्ट्या विश्लेषण करून ते नकाशा शास्त्रीय पध्दतीने दर्शविलेले आहे.

अभ्यास क्षेत्राचे भौगोलिक स्थान व विस्तार

महाराष्ट्राच्या पूर्वे भागात चंद्रपूर जिल्हा असून त्याच्या उत्तर पूर्वेला ताडोबा व्याघ्र प्रकल्प स्थित आहे. $20^{\circ}10'00''$ उत्तर अक्षांश ते $79^{\circ}24'0''$ पूर्वे रेखांशीय विस्तारात पसरलेला असून 624.8 चौ.कि.मी. क्षेत्रात (289.4 चौ.) व्यापलेला आहे. याचे स्थापना वर्ष १९५५ असून महाराष्ट्र वन विभागांतर्गत हा प्रकल्प येतो.

महाराष्ट्र राज्य

चंद्रपूर जिल्हा

ताडोबा परिसर

हे अभयारण्य जंगल प्रामुख्याने सागवृक्ष आणि बांबुनी व्यापलेले असून रेंव, धवईडा, मोह, बिबळा, तेंदू, खैर अशा विविध वृक्षांनी दाटलेली आहे. या क्षेत्रात ताडोबा, कोळसा, जामनी, पांगडी, तेलीया सारखे महत्वाचे तलाख आहेत. अंधारी नदीला ताडोबाची जीवन वाहिनी लाईफ लाईन ऑफ ताडोबा असे म्हटले आहे. ही नदीच या प्रकल्पातील पाणवण्याचे मुख्य उगमस्थान आहे. चाधडोह मोहाचा खड्डा, कुळंबाचा डोह अशासारखे पानवडे असून तेलीया डॅम, वसंत बंधारा हेही वॉटर होल ताडोबाच्या जंगलात आहे. (संरंभ - व्याघ्र प्रकल्पाच्या पर्यावरणास कारणीभूत बाबी, लोकमत वृत्त दि. ३ ऑक्टोबर २०१६ मंगेश भांडेकर)

वनजीवांच्या अधिवासात माणसांनी प्रकल्पाच्या नावाखाली अतिक्रमण केलेले आहे. एकूण ४६ प्रकल्प वनजमिनीवर उभे आहे. चंद्रपूर क्षेत्रात एकूण १० खाणी आहेत, त्यातील सात भूमीगत व चार खुल्या खाणींचा समावेश आहे. महाअंधारिणक बीज केंद्राला दुर्गापूर कोळसा खाणीतून रोप वेढारा ६००० टन कोळशाचा पुरवठा केला जातो. या प्रकल्पाची बीज वाहून नेणाऱ्या वाहिन्यांसाठी १८६.६४२९ हेक्टर वनजमिनीची आहूती हावी लागली जिल्ह्यातील कोळसा खाणी अंतर्गत प्रकल्प मुरपार, ओपनकास्ट, पद्मापूर ओपनकास्ट नंदोरी, माणिकगड सिमेंट, चेकोली पद्मापूर ओपन कास्ट दुर्गापूर, रथतवारो, हिंदुस्थान लालपेठ, गोहारा, गुजेवाही, मराठा सिमेंट, बेलगाव खाण इत्यादींचा समावेश आहे.

याच परिसरातील सिंचन प्रकल्प म्हणजे भामटीचुना, पकडोगुडूम, भंडारा, पिपरी दिक्षीत, जामखुंद, डोंगरगाव, चक्राष्टा, उमरी, लभानसराड, गोसोखुंद मुख्य कालवा, वाघोलीबुटी, मांगली, पळसगाव आमडी या व्यतिरिक्त नागभोंड तालुक्यातील हुमन प्रकल्पामुळे मोठ्या प्रमाणावर जंगलाचा भाग पाण्याखाली येणार आहे.

ताडोबा परिसरातील बीज प्रकल्प ६६ केव्ही चंद्रपूर ४०० केव्ही भिलई, चडसा, ४०० केव्ही चंद्रपूर रामगुंडन, २०० केव्ही वरंगरा-चंद्रपूर ३३ केव्ही चिमूर मुरपार ६६ केव्ही चंद्रपूर ५०० केव्ही चंद्रपूर पडगा प्रस्तावीत प्रकल्पामुळे ताडोबा अंधारी प्रकल्पात फेरिडोर मध्ये येणारी गावे आता वन्यजीवांचे लक्ष्य ठरत आहे. दुर्गापूर पद्मापूर खाण परिसरात पूर्वी वाघाचा मुक्त संचार असायचा भविष्यात ताडोबा लगतचे ४० हेक्टर जंगल ही खाण वापरणार आहे.

ब्रह्मपूरी परिसरातून पैनगंगा व उमा नदीचा प्रवाह असल्याने काही कोळसा खाणी व दोन बीज प्रकल्प प्रस्तावीत आहेत. जिल्ह्यातील माजरी क्षेत्रात पूर्वी वाघांचे अस्तित्व होते या जंगलातील वाघांची घुंगूस शिंदोला मार्गे माणिकगडच्या जंगलात ये-जा सुरू होती गेल्या २० वर्षांत या परिसरातील कोळसा खाणीमुळे वाघांचे अस्तित्व दुर्मोळ झाले आहेत.

मानव वन्यजीव संघर्ष

चंद्रपूर हा व्याघ्र जिल्हा म्हणून कोळखला जातो. देशभरात असलेल्या ४५ व्याघ्र प्रकल्पांपैकी चंद्रपूरात सर्वाधिक वाघ आहेत. जिल्ह्यातील जंगलात मागील आकडेवारीचा आढावा घेतल्यास १७४५ गावे वसलेली आहेत. त्यातील ८३५ गावे तर अगदी घनदाट जंगलात आहेत. या सर्व गावांमध्ये ६९८२६ पैशा जास्त कुटूंब राहतात. वन्यप्राण्यांच्या हल्ल्यात अनेकांचा बळी गेला, तर शिकारीसाठी लावलेल्या व शेतीच्या संरक्षणासाठी लावलेल्या जिवंत बीज तारामुळे अन्य वन्यप्राण्यांचा जीव गेला.

चंद्रपूर वनवृत्तात ताडोबा-अंधारी व्याघ्र प्रकल्प वगळता चंद्रपूर ब्रम्हपुरी व मध्य चोंदा अशी वनविभागाची विभागणी आहे. मागील आकडेवारीचा आढावा घेतल्यास एकट्या ब्रम्हपुरी वनविभागात ४९ चंद्रपूर वनविभागात २७ तर मध्य चोंदा वनविभागात ८ जणांना प्राणास मुकाबे लागले. आलिकडच्या काळात एकट्या बरोरा तालुक्यातील अर्जुनी शिवारात विवट्याने पाच जणांचा बळी घेतला. १० कि.मी.च्या परिसरात हे हल्ले झालेले बाघांची संख्या वाढली. बाघ, विवट, शिवारात फिरतांना दिसून येते. अशातच त्यांचा मानवार्थी सामना झाल्यास हल्ल्याच्या घटना घडत आहे. चंद्रपूर, भद्रावती, बरोरा, चिमूर, ब्रम्हपुरी, नागभोड, मूल तालुक्यात वन्यजिवांच्या आतंक्रमणाचे प्रमाण अधिक दिसून येते. बकर झोन क्षेत्रातील शिवनी वनपरिक्षेत्रा मधील २१ गावांमध्ये बाघांचे हल्ला करण्याचे प्रमाण वाढल्याने परिसरात भितोचे वातावरण निर्माण झाले आहे. आलिकडच्या घटनांमध्ये ४ नोव्हेंबर ते १४ डिसेंबर २०१८ या कालावधीत अर्जुनी शिवारात ५ बळी, रामदेगी परिसरात २ बळी तर वायगाव भोयर येथे १ जखमी अशी आकडेवारी आहे.

(संदर्भ - लोकमत रविवार विशेष १६ डिसेंबर २०१८ राजेश मोंजेकर)

निष्कर्ष

- १) चंद्रपूर जिल्ह्यामध्ये जवळपास ४६ प्रकल्प वनजमिनीवर उभे आहे.
- २) जिल्ह्यातील १८ सिचन प्रकल्पाखाली हरितक्रांती अंतर्गत २९७५ हेक्टर वनजमीन चुडाली आहे.
- ३) येत्या ४० वर्षांत वृक्ष तोड सुरुच राहिली तर वातावरणातील कार्बनडाय ऑक्साईडचे प्रमाण वाढून दुष्पट होईल.
- ४) वन्य प्राण्यांचे नैसर्गिक मृत्यु व्यतिरिक्त विवट, बाघांचे बळडे यांचे रस्ते रेल्वे क्रांसींग ओलांडतांना अपघाताच्या घटना घडलेल्या आहेत.
- ५) राज्य शासनाच्या वनधोरण स्वीकारल्यामुळे बाघांच्या शिकारीत घांगलाचे आळा बसला आहे.
- ६) गेल्या पंधरा वर्षांत बाघ, विवट व अस्वलांच्या हल्ल्यात लोकांना प्राण गमवावे लागले.
- ७) विदर्भातील हे स्वान भौगोलिक दृष्ट्या व निसर्ग सृष्टी सौंदर्यामुळे पर्यटकांना आकर्षित करीत आहे.
- ८) इको पर्यटनातून रोजगाराच्या संधी प्राप्त होतांना दिसून येतात.

उपाययोजना

- १) ताडोबा, मंळघाट, नोतलाडोह सारखे प्रकल्पात पर्यटनाचा विकास झाला तर हॉटेल, टॅक्सी, गाईड, डेली निडम यासारखे उद्योग समोर जातील.
- २) वनविभागाच्या सोबतीला वन्यजीवप्रेमी आले तर ग्रामस्थांमध्ये असलेली भिती दूर केली जाऊ शकते.
- ३) गावातील नागरिकांनी वन्यप्राण्यांपासून सतर्क राहून शेतीतील कामे करावी. जंगल परिसरात एकट्याने जाऊ नये.
- ४) मानव वन्यजीव संघर्षाबाबत विचारमंथन पोलिस अधीक्षक, वनअधिकारी यांच्या निवेष्टनाखाली जायला पाहिजे.

- ५) लोकांमध्ये जनजागृती करण्यासाठी वनविभागाद्वारे विशेष मोहिम राखविण्यात यावी.
- ६) जंगल संरक्षणासाठी वनरक्षकांची नेमणूक करतांना गावांची संख्या व वनाखालील क्षेत्रांचा विचार करावा.
(प्रमाण पाहता २५००० कर्मचारी ३००००० हेक्टर जमीन असे आहेत.)

संदर्भसूची

- प्रा. सवदी ए.बी. द. मेगा स्टेट, महाराष्ट्र
- डॉ. सौ. फडणवीस मृणालिनी, विदर्भ पर्यटन सुवर्ण आशा
- चंद्रपूर जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन २०१६
- [www.maharashtra .mahadesh.gov.in](http://www.maharashtra.mahadesh.gov.in)

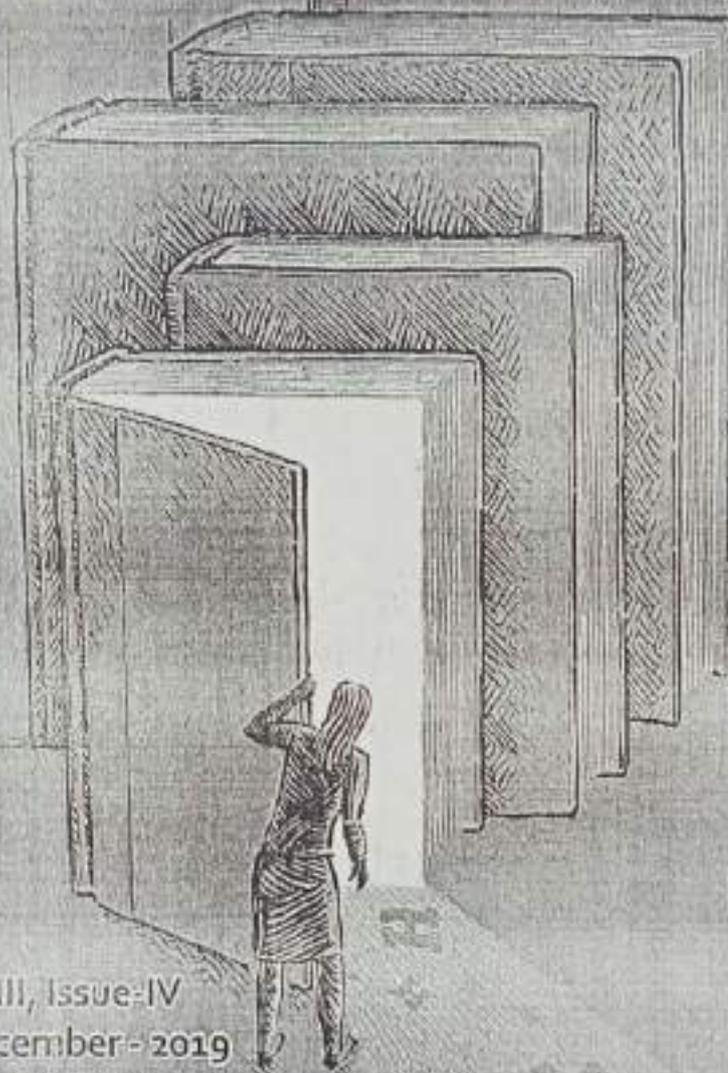
Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume VIII, Issue-IV
October - December - 2019
Part - I

Impact Factor / Indexing
2019 - 6.399

www.sjiractor.com

Ajanta Prakashan

१७. विदर्भातील निवडक लेखिका

डॉ. पद्मरेखा धनकर

विदर्भाच्या भूमीला एक समृद्ध परंपरा लाभली आहे. तिची एक खास सरस्कृती आहे. भाषा आहे. पांडव्या सोन्याची खाण असा तिचा नावलौकिक आहे. महानुभाव पंथासारखे अनेक धर्म-पंथ येथे रुजले. संपन्न झाले. विस्तारले. झाडीपट्टीच्या आगळ्यावेगळ्या सौंदर्याची झालर तिला प्राप्ता झाली आहे. पौराणिक, ऐतिहासिक, राजकीय, सामाजिक पार्वभूमी तिला मिळाली आहे. महाभारतातील 'रुक्मिणी' कीर्तियुपूर्वी विदर्भ कन्या, गळ-दमयंती स्वयंवरात आपल्या सौंदर्यतेजाने तळपणारी दमयंती विदर्भकन्याच आहे. कालीदासाच्या मेघदूताचा जन्म याच भूमीत झाला आहे. राष्ट्रपित्याने आपल्या सेवाव्रतासाठी याच भूमीची निवड केली. आधुनिक युगातील जपू विनोबा भावे यांचे आध्यात्मिक चिंतन याच भूमीतील. बुद्धधम्म दीक्षेचा इतिहास रचणाऱ्या बाबासाहेब आंबेडकरांनी नागभूमीच निवडली. कुष्ठरोग्यांच्या भणंग शरीरात परमात्म्याची नवी शोषणारे बाबा आमटे इथलेच. स्वातंत्र्याचा उद्घोष आणि समाजपुरूषांच्या समृद्धीची नांदी पाणारे राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजही याच भूमीची देण आहे. तसेच या भूमीने मराठी साहित्यातही विपुल अन् अनमोल भर घातली आहे.

इसवी सनाच्या दहाव्या शतकातच विदर्भातील आंधोर येथे आद्यकवी मुकुंदराजांनी 'विवेकसिंधू' च्या रूपाने मराठी काव्याची मुहूर्तमेढ रोवली. कृष्णभक्तीच अर्पूर्व येड संत मुलाचराच महाराजांनी दिल. भारतीय साहित्यराज्याची नवी अरोळख ग. ज्य. देशपांडे यांनी, सस्मित समाधीची संकल्पना ग. ज्यं. माडळोलकर यांनी तर मुक्तकाव्ये यशस्वी उपयोजन कवी अनिलान्नी ककरू वैदर्भीय प्रतिभेची तेजस्वी समक राखवून दिली. कवी बी. मुक्तिबोध, ना.ध. देशपांडे, राम शेवाळकर, भाऊसाहेब पाटणकर, यशवंत मनोहर, वामन निंबाळकर, आशा बने, सुलभा हेल्लकर, ज्योती लांजेवार अशी किती नावे सांगावीत? अशा अनेक लेखक-लेखिकांनी वैदर्भीय साहित्य भूमी पुनीत केली आहे.

या समृद्ध साहित्य परंपरेच्या पार्वभूमीवर वैदर्भीय लेखिकांचे साहित्यातील योगदान जोखून बघणे आवश्यक आहे. लेखकांच्या बरोबरीने साहित्याच्या विविध प्रकारांत समानां होणाऱ्या लेखिका येथे दिसून येत असल्या तरी त्यांच्या लेखनाची पाहिले तरी दखल अभ्यासकांनी घेतलेली नाही. वैदर्भीय लेखिकांचा विचार करता लेखन जरी विपुल असले तरी ज्या वैदर्भीय लेखिकांनी काही ठोस वैचारिक दिशा आपल्या लेखनाला दिली. आशा आणि अभिव्यक्तीच्या पातळीवर ज्यांनी आपला कोरीव ठसा उमटविला अशा निवडक वैदर्भीय लेखिकांच्या साहित्य योगदानाचा विचार या लेखात प्रामुख्याने मांडला आहे.

कुसुमावती देशपांडे

अभ्यासक्षेत्रात आपल्या वैचारिक मांडणीतून आकाशनाटक बाटल्या अशा कुसुमावती देशपांडे विदर्भातील शिश्येनातील मुकूटमणी आहेत. कथा, कविता, ललित लेख, समीक्षा, नाट्यभेदांमधील लेखन, अनुवादित साहित्य अशा विविध साहित्यप्रकारांत त्यांची प्रतिभा लखलखली आहे. 'अश्रू', 'ये ना परी', 'शेवाचा खेळ' अशा काही अत्यल्प कविता त्यांनी लिहिल्या. 'दोपकळी', 'दोपदान', 'मोजी' हे तीन कथासंग्रह आणि या कथासंग्रहातील निवडक कथांचा वि. स. खांडेकर संपादित 'दोपमाळ' असे चार कथासंग्रह प्रकाशित आहेत. आपल्या कथांमधून, ललित लेखांमधून त्यांची समाजाभिमुखता दिसून येते. मध्यमवर्गीय समाज, त्याचे अडथळे आनुभव, स्त्रीवेदनांचे चित्रण यात आढळते. समीक्षेच्या प्रतात त्यांचे कार्य मोठे मानले जाते. 'पारंग' या पुस्तकात समीक्षा खऱ्या अर्थाने कशी साध्य करावी याचे विवेचन आहे. 'पारंग' मधील त्यांचे समीक्षारमक लेख अभ्यासफांना आणि समीक्षकांना विचारप्रवृत्त करणारे आहेत. सर्व पूर्वग्रहाना, अट प्रवृत्तींना दूर ठेवून कोणत्याही कलाकृतीचे रसाग्रहण केल्याशिवाय त्यांची योग्य समीक्षा होणार नाही हे त्यांचे प्रतिपादन सर्वमान्य आहे. 'मराठी कादंबरीचे पहिले शतक' यात अनेक महत्त्वपूर्ण कादंबऱ्यांची चिकित्सा त्यांनी केली आहे. त्यांच्या साहित्यविषयक विचारसरणीवर साम्यवादाचा प्रभाव दिसून येत असला तरी साहित्यनिर्मितीला कोणत्याही ठरीव चाकरीत बांधता येत नाही याची जाण त्यांना होती. कुसुमावतींनी आपल्या लेखनाद्वारे मराठी साहित्यात आपली स्वतंत्र ओळख निर्माण केली. त्यामुळे त्या कवी अनिरुद्धाच्या पत्नी होत ही ओळख गौण ठरते. विदर्भ साहित्य संमेलनाच्या प्रथम स्त्री अध्याय होण्याचा मान त्यांनी मिळवला आहे.

आशा बगे

साहित्य अकादमीचा मानाचा पुरस्कार विदर्भात आशा बगे यांनी मिळवून दिला. त्यांच्या 'सेतू', 'विदल' आणि 'भूमी' या तीन कादंबऱ्या मराठी कादंबरीविरुद्ध महत्त्वाच्या ठरतात. भाषाशास्त्र-भाषाशास्त्राच्या मातयाचा शोभ घेण हे आशा बगेच्या कादंबरीचे वैशिष्ट्य आहे. 'विदल' मधील तीन जीवभावनांच्या मैत्रिणी मण्ड-भावना होताना त्यांच्यात होणारा विलक्षण बदल त्या दिपतात. तर 'भूमी' मध्ये स्वतःच्या अस्तित्वाचा शोभ घेणारी जानकी तिच्या जीवनात घडणाऱ्या स्थित्यांसह सहज चित्रण करतात. 'मारवा', 'अन्तर', 'पूजा', 'ब्रतुवेणळे', 'निसटलेले' असे त्यांचे कथासंग्रह प्रकाशित आहेत. मध्यमवर्गीय द्वापरण कुटुंबातील पारंपारिक जाणिवेचा शोभ घेताना त्यात बदललेली मूल्ये याचाही त्या शोभ घेतात. त्यांच्या कथेत आणि कादंबरीत येणाऱ्या स्त्रिया आत्ममान असलेल्या आणि आपल्या अस्तित्वाचा समजसपणे शोभ घेणाऱ्या आहेत. त्यांच्या कथा-कादंबरीतील स्वतः, मनुष्यवस्था, वैदर्भीय समाज, विदर्भात साजरे होणारे सण-उत्सव यांचे चित्रण आले आहे.

प्रतिमा इंगोले

वैदर्भीय ग्रामीण जीवनाचे अस्सल दर्शन प्रतिमा इंगोले यांच्या लेखनातून आढळते. त्यांची 'तुर्दाई' ही ग्रामीण जीवनाचा, शहरीकरणामुळे त्यात होणाऱ्या स्थित्यंतराचा वेध घेणारी कादंबरी १९९९ मध्ये प्रकाशित झाली. शहरी जीवनाची ओढ, भीमत होण्याची स्वप्न यामुळे ग्रामीण जीवन उद्ध्वस्त होत आहे. गहराफडे

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-VIII, Issue-IV
October-December-2019
MARATHI PART-I

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

Ajanta
Prakashan

२९. युद्धशाळा : स्पशानातील थडग्यांना जागविणारी कविता.

डॉ. पद्मरेखा धरकर

सरदार पटेल महाविद्यालय, बंद्रपूर.

प्रकाशाचे पाईक आम्ही

आम्ही प्रकाश पूजक आहोत

काळोखाच्या पोरिघांना

आम्ही सूर्यसज आहोत

(युद्धशाळा पृ. 25)

कवी मनोहर नाईक यांनी आपली ओळख 'प्रकाशपर्द' या कवितेतून सांगितली आहे. कवी प्रकाशाचे पाईक आहेत आणि प्रकाश पूजकही आहेत त्यामुळे ते स्वतःला सूर्यवंशज म्हणून घेतात. कवी काळोखाच्या पोरिघांना उद्देशून कविता निर्मिती करतात. या देशातील दलित, शोषित, पीडित, वंचित यांना न्याय मिळाला नाही. माणूस म्हणून त्यांचे स्थान निम्नस्थानी होते. मात्र डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या प्रभावी नेतृत्वाने या समाजाच्या वाटचाली उजेड जाता. हा उजेड देणाऱ्या सूर्य म्हणजे स्वतः बाबासाहेब आंबेडकर. दलित साहित्याच्या निर्मितीपासूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्थान सूर्यासम ठरते. एकदम नव्हे तर ते सूर्यस्थानी पोहचते. त्यामुळे बाबासाहेब आंबेडकर हे दलित साहित्याचे प्रेरणास्थान ठरते. डॉ. पद्मरंज मनोहरांच्या कवितेत "मी आंबेडकरांच्या ओंतावर उगवलेला प्रज्वलणारी सूर्य आहे" असा ओळखी देतात. सूर्य ही प्रतिभा दलित साहित्यात केंद्रस्थानी आणि अग्रगणी आहे. स्वतः कवीसुद्धा आपल्या युद्धात्म कवितेत म्हणतात,

"सूर्य मर्मित पहाटेला नाकारणे शक्य नाही

उगवणाऱ्या सूर्याला केंद्र करणे शक्य नाही"

या गजतसदृश कवितेतून दलित समाज हा आता सूर्य झाला आहे त्यामुळे त्याला केंद्र करणे शक्य नाही. अशी प्रतिभा दलित कवितेत प्रामुख्याने ओळ काव्य ठेकते.

दलित कविता ही युद्ध कविता आहे. हे युद्ध इश्याच्या प्रतिघानी सुरूची आहे ही शक्ती धर्मोप, ज्योतिषद पाळणारी, इश्वरनिष्ठ आणि अंधश्रद्धे आहे. ती मानसाच्या समनते विरुद्धची आहे. दलित कवितेला मानुसकेंद्र असणारी आणि मानसाच्या उन्मादीचा विचार करणारी समजवरचा अग्रजत आहे. ती प्रखर बुद्धीवादी असल्यामुळे विज्ञानसदाचा स्वीकार करते. मनमान युद्ध आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार मानणारी ही कविता आहे. त्यामुळे ती धर्मोप्या फलीकडे जाऊन मानवोप्या पाठोपार उभी राहते. ती ज्योतिषदाच्या विरुद्ध दंड धोपटते आणि त्यांभावी निकसते आणि निर्लोचक युद्ध युद्धा ठेकते. आपल्या पाठी कावकाचे वळ सोडून घाली झाल्या आहेत असे कवीसुद्धा म्हणतात. कवित्यासंग्रहाचे शीर्षक युद्धशाळा जरी असते आणि त्यांचा प्रस्तावित प्रतिघानी कावलागी येत हात कावपणे असते तरी ते नवनिर्माणचे आहे. हे युद्ध कोणाचा जिवंत करणाऱ्यासाठी नव्हे तर त्यांचे कावरीवातन

आणि मनपरिवर्तन करण्यासाठी आहे. कवी समानतेसाठी युद्ध लढू इच्छितात. बाबासाहेब आंबेडकरांनीही हे युद्ध लढले आणि जिंकले. सिद्धार्थ गौतम बुद्धांलाही आपल्या मताच्या समर्थनासाठी आप्त, स्वकीय आणि देस सोडवा लागला. वैराला त्यांनी प्रेमाने जिंकले. वैराभाव हा माणसांमध्ये दुकळी निर्माण करतो म्हणून वैराला प्रेमाने जिंकले पाहिजे. तसेच अतिरिक्त तुणोलाही आपण त्यागते पाहिजे. क्तरण तुण्या ही दुःखाचे मूळ आहे. तुण्या म्हणजे अतिरेकी लोभ. तुण्या म्हणजे न संपणारी इच्छा. या इच्छेपायी मनुष्य कोणतेही वाईट कर्म करायलाही मागेपुढे बहाल नाही. दलित कवितांचे प्रेरणास्थान बुद्ध. सावित्रीबाई फुले, महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यावरील कविता त्यांच्या कार्याचे गुणगौरव करते. उदा.

“भीमाची गर्जना
आकशी भिडली
उताणी पडली
विषमता.”

किंवा

“नाशिक नगरी
सत्याग्रह केला
बंदीवान झाला
काळाराम”

(युद्धशाळा, पृ.32)

या कवितांमधून त्यांच्या कार्याची दखल कवी घेतात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्याला बुद्धांकडे नेले. मनुस्मृतीचा विरोध करून लोकशाहीनिष्ठ संविधान देशाला बहाल केले, हे त्यांचे अलौकिक कार्य कवितेचा विषय ठरतात. बाबासाहेबांप्रमाणेच रमाई, सावित्रीबाई फुले, नामांतर बुद्धात शहिद झालेले गौतम वाघमारे हे व्यक्तीविशेष त्यांच्या कवितांचा विषय आहे.

कवी मनोहर नाईक यांनी मुक्तछंद अमंग, गझलसदृश्य आणि गझल असे काव्यप्रकार हाताळले आहे. तसेच त्यांनी काही मुक्तछंदी हाताळली आहेत. मनोभूमी, आयुष्य, आधार, पारिजात, माणूस, पहाट, स्वप्न इ. चारचार ओळींचे अमंगसदृश्य मुक्तछंद आहेत. उदा.

“आरामंत सारा
अंधारून आला
बोलबाल झाला
सन्नृषरी”

(युद्धशाळा, पृ. 32)

या मुक्ताकांमधून प्रकाराच्या मार्ग आपण स्वीकारला पाहिजे हे ते सूचित करतात.

माय आणि बाप हे दलित कवितांतील अढळ श्रद्धास्थान आहे. त्यांच्यावरील कविता या कृतज्ञतेनूतच केवळ आल्या नाहीत तर त्या कवीला या स्थानापर्यंत आणण्यासाठी त्यांनी घेतलेले कष्ट, खाल्लेल्या खरसा आणि

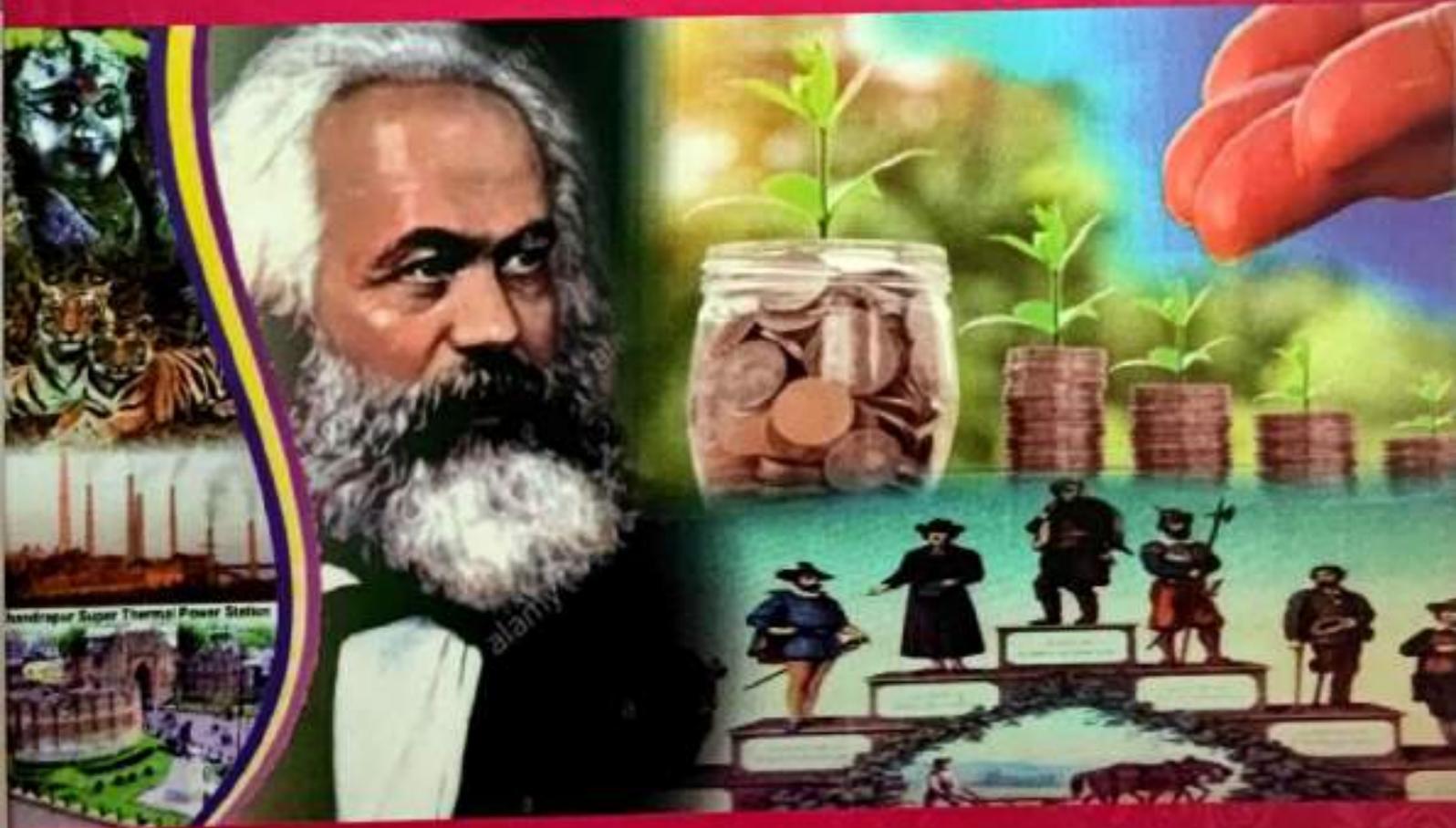
अर्थान्त

स्मरणीका

मनुष्याणाम् वृत्तिरर्थः।

मराठी अर्थशास्त्र परिषद ४२ वे राष्ट्रीय अधिवेशन
दि. १७, १८, १९ नोव्हेंबर, २०१८

आयोजक

सर्वोदय शिक्षण मंडळ, चंद्रपूर द्वारा संचालित

सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर (महाराष्ट्र)

प्रायोजक

भारतीय सामाजिक विज्ञान संशोधन परिषद, नवी दिल्ली

अर्थात्

स्मरणिका

मराठी अर्थशास्त्र परिषद ४२ वे राष्ट्रीय अधिवेशन

दि. १७, १८, १९ नोव्हेंबर, २०१८

संपादक

डॉ. सौ. शरयू एम. पोतनुरवार (बिडवाई)

अर्थशास्त्र विभागप्रमुख

सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर

आयोजक

स्थापना वर्ष - १९७०

सर्वोदय शिक्षण मंडळ, चंद्रपूर द्वारा संचालित

सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर (महाराष्ट्र)

अर्थात् स्मरणिका

मराठी अर्थशास्त्र परिषद ४२ वे राष्ट्रीय अधिवेशन

विशेषांक

एसटीएमजनरल ऑफ एकेडेमिक रिसर्च

ISSN - 2277-3908

प्रकाशक

स्थानिक कार्याध्यक्ष

प्राचार्य डॉ. आर. पी. इंगोले

सर्वोदय शिक्षण मंडळ द्वारा संचालित

सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर (महाराष्ट्र)

प्रकाशन

सिवली पब्लिकेशन, नागपूर

शशी भोवते

मो.नं. ९८८९७९२९४९

ई-मेल : shashibhowate@gmail.com

विशेष आवृत्ती : १७ नोव्हेंबर २०१८

मुखपृष्ठ

डॉ. शरयू मनिष पोतनुरवार (बिडवाई)

अक्षर जुळवणी

वीणा दानव

सिवली ग्राफिक्स, नागपूर

- सर्वोदय शिक्षण मंडळ, चंद्रपूर द्वारा संचालित सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर (महाराष्ट्र) ने आयोजित केलेल्या मराठी अर्थशास्त्र परिषद ४२ वे राष्ट्रीय अधिवेशनातील शोधलेखांच्या गोषवाऱ्यांचे संकलन.
- प्रायोजक ICSSR
- या पुस्तकात व्यक्त झालेली मते त्या त्या लेखकांची आहेत. यास संस्था महाविद्यालय, प्राचार्य, संपादक, कार्यकारी संपादक, प्रकाशक, मुद्रक सहमत असतीलच असे नाही.

सर्वोदय शिक्षण मंडळ, चंद्रपूर द्वारा संचालित
सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर (महाराष्ट्र)

विविध समित्या

आयोजन समिती

स्थानिक कार्याध्यक्ष
प्राचार्य डॉ. आर. पी. इंगोले
स्थानिक कार्यवाह -
डॉ. शरयू मनिष पोतनुरवार
(बिडवाई)
सदस्य

डॉ. स्वप्नील व्ही. माधमशेट्टीवार
डॉ. प्रकाश आर. शेंडे
डॉ. विजय एस. वाढई
डॉ. एस. बी. किशोर

सहाय्य समिती

प्रा.ए. एस. बेले, प्रमुख
डॉ. आर. बी. साठे
डॉ. निरेन कठाळे
प्रा. धनराज मुरकुटे
प्रा. कुलदीप गोंड
डॉ. एस. पी. रामटेके
प्रा. विजय राऊत
डॉ. नागसेन शंभरकर
प्रा. नागनाथ मनुरे
प्रा. व्ही. बी. हरणे
प्रा. प्रणव मंडल
डॉ. सचिन बोधाने
प्रा. सलामे
प्रा. अतुल खाडे

- प्रा. अनंत मल्लेवार
- डॉ. रक्षा धनकर, प्रमुख
- डॉ. उषा खंडाळे
- प्रा. श्वेता गुंडावार
- प्रा. शितल बोरा
- प्रा. सुमेधा श्रीरामे
- प्रा. स्वाती हेडाऊ
- श्री. रमेश कुईटे
- श्री. आर. आर. जोशी
- श्री. बाबा खनके
- श्री. विठोबा एकोणकर
- श्री. जितेंद्र आवकेवार
- श्री. रवी राजगडकर
- श्री. विजय डाखोरे
- श्री. विनोद कुलटे
- श्री. सुधिर मंगरूळकर
- श्री. मारोती चिंचोळकर

वाहनक व्यवस्था समिती

- डॉ. ए. व्ही. धोटे, प्रमुख
- डॉ. शैलेंद्र शुक्ल
- डॉ. व्ही. ई. सोमकुंवर
- प्रा. प्रविण साहु
- प्रा. सी. जे. खैरवार
- प्रा. पंकज दुमणे
- प्रा. कुलदीप गोंड
- प्रा. प्रविण ठाकरे
- प्रा. निशांत शास्त्रकार

- प्रा. पारितोष मिश्रा
- श्री. निखील मौसमवार
- श्री. विकास सादमवार
- श्री. गजानन पंदिले

स्मरणिका / प्रकाशन समिती

- संपादक :
डॉ. शरयू मनिष पोतनुरवार
- सदस्य :
डॉ. व्ही. एस. वाढई
डॉ. आर. के. सावलीकर
डॉ. विद्याधर बन्सोड
डॉ. एस. बी. किशोर
डॉ. आर. के. कांबळे

वृत्तसंकलन व प्रसिद्धी समिती

- प्रा. पंकज मोहरीर, प्रमुख
- डॉ. एस. एस. भुल्लमवार
- प्रा. शाम हेडाऊ
- प्रा. भारत झाडे
- कु. विणा दानव

कार्यक्रम समिती

अध्यक्ष :
प्राचार्य डॉ. आर. पी. इंगोले
स्थानिक कार्यवाह :
डॉ. शरयू मनिष पोतनुरवार (बिडवाई)

सदस्य :

- डॉ. स्वप्नील माधमशेडीवार
- डॉ. प्रकाश आर. शेंडे
- डॉ. व्ही. एस. वाढई
- डॉ. एस. बी. किशोर
- कार्यवाह खजिनदार :
डॉ. राजेंद्र मांडवलकर

- कार्याध्यक्ष : डॉ. कैलास पाटील
- अध्यक्ष : प्रा. चारूदत्त गोखले
- संपादक : डॉ. राहुल म्होपरे

भोजन समिती

- डॉ. यु. एम. माणिक, प्रमुख
- डॉ. व्ही. यु. धुल
- प्रा. वंदना खनके
- डॉ. एस. आर. वेगीनवार
- डॉ. वर्षा ठाकरे (कोंगरे)
- डॉ. कविता रायपूरकर
- प्रा. पंकज मेहता
- डॉ. एस. बी. उराडे
- प्रा. टी. एम. बोपनवार
- प्रा. लता साखरकर
- प्रा. प्रविण साहु
- श्री. राजेंद्र वालदे
- सौ. भारती वासेकर
- श्रीमती वंदना गटलेवार
- श्रीमती छाया चहारे

वित्त व्यवस्थापन समिती

- अध्यक्ष :
प्राचार्य डॉ. आर. पी. इंगोले
- चेअरमन :
श्री. प्रशांत पोटदुखे
- सचिव :
डॉ. शरयू मनिष पोटनुरवार (बिडवाई)

जाहिरात व निधीसंकलन समिती

- प्राचार्य डॉ. आर. पी. इंगोले, प्रमुख
- डॉ. एस. व्ही. माधमशेडीवार
- डॉ. पी. आर. शेंडे
- डॉ. पी. एस. शंभरकर

नोंदणी समिती

- प्रा. दिलीप एस. वहाणे, प्रमुख
- डॉ. निलेश चिमुकर
- प्रा. अमोल तडसे
- प्रा. वेदांत अलमस्त
- श्री. प्रमोद नारळे
- श्री. सचिन येळणे
- श्री. अशोक साखरकर
- कु. सुवर्णा देशमुख
- श्रीमती शशीकला पारधी
- कु. कनगा गावंडार

उद्घाटन, स्टंज, सत्र व्यवस्थापन व वंठक समिती

- डॉ. पी. एस. माहोरे, प्रमुख
- प्रा. एस. आर. चिकटे,
- डॉ. पद्मरेखा धनकर
- डॉ. सुनिता बन्सोड
- प्रा. एन. एम. देशमुख
- प्रा. ए. जे. कुटेमाटे
- प्रा. स्वप्नील भगत
- श्री. राजु इंगोले
- श्री. गुरूदास शेंडे
- श्री. सुनिल वाटेकर
- श्री. हनुमंतु डंबारे
- श्री. सुरज काटकर

ध्वनी व विद्युत पूरवठा (प्रोजेक्टर) समिती

- प्रा. दयानंद हिरेमठ, प्रमुख

- प्रा. एस. जी. खोब्रागडे
- प्रा. संतोष शिंदे
- प्रा. संदीप गुडेल्लीवार
- श्री. सचिन देशमुख
- श्री. प्रशांत मडावी

सूत्रसंचालन समिती

उद्घाटन :

डॉ. सपना आर. वेगीनवार
निरोप समारंभ :

डॉ. पुरुषोत्तम माहोरे

- सत्र - १ डॉ. प्राची देशपांडे
- सत्र - २ डॉ. पांडुरंग कल
- सत्र - ३ डॉ. तुकाराम मु
- सत्र - ४ डॉ. मंजुषा मुस

मांस्कृतिक समिती

- प्रा. संदेश पाथर्डे, प्रमुख
- प्रा. अजय बेले
- डॉ. राजलक्ष्मी रणराग कुळ
- डॉ. सपना वेगीनवार
- प्रा. भारती दिखीत
- प्रा. आशा सोनी

अतिथी कक्ष व्यवस्थापन समिती

- प्रा. शेफाली कुमारवार, प्रमुख
- प्रा. शितल कटकमवार,
- श्रीमती प्रमिला सोरते
- श्री. सचिन देशमुख

रांगोळी व सुशोभिकरण समिती

- डॉ. अनिता मत्ते, प्रमुख
- प्रा. वैशाली नंदुरकर
- प्रा. अपर्णा तेलंग
- प्रा. स्वाती मानकर

सत्र दुसरे- कृषी मूल्य व व्यय आयोग-एक चिकित्सक अध्ययन

१) कृषी मूल्य व व्यय आयोग एक चिंतन	डॉ. आर. जी. टाले, डॉ. लिलाधर खरपुरिये	३२
२) कृषी मूल्य व व्यय आयोग एक चिकित्सा	डॉ. उत्तम वाकोडकर	३३
३) कृषी मूल्य आयोग : एक चिकित्सक अध्ययन	डॉ. सुरेश ढाके	३४
४) कृषी मूल्य आयोगाची सद्यःस्थिती एक चिकित्सक अभ्यास	डॉ. भिमराव पां. उगले	३५
५) शेत माल किंमत विषयक धोरणाची सद्यःस्थिती	डॉ. योगेश भामरे	३६
६) कृषी व्यय व मूल्य आयोग आणि कृषी क्षेत्र	डॉ. दिपक भुसारे, डॉ. विलास खंदारे	३७
७) कृषी मूल्य आयोगाची कार्ये व परिणाम - एक चिकित्सक अध्ययन	डॉ. महेंद्र गावडे, डॉ. संजय धनवटे	३९
८) कृषी मूल्य व व्यय आयोग : कार्य व कामगिरी	डॉ. पंढरीनाथ कदम	४०
९) कृषी माल किंमत व व्यय आयोग आणि सरकारची भूमिका	प्रा. मडावी अण्णाजी, डॉ. तवार अरूण	४१
१०) कृषी मूल्य व व्यय आयोग : एक चिकित्सक अध्ययन	डॉ. शरयू पोतनुरवार	४२
११) भारतातील कापसाच्या किमान आधार किंमतीचा कापूस उत्पादनावर प्रभाव	प्रा. किशोर कदम	४३
१२) कृषी खर्च व मूल्य आयोगाच्या किंमत धोरणाची चिकित्सा	डॉ. माधव शिंदे	४४
१३) रास्त किमान आधारभूत किंमतीपासून भारतीय शेतकरी वंचित	डॉ. संजय तूपे	४४

सत्र तीसरे- महाराष्ट्रातील सामाजिक संरचना: सद्यः स्थिती व आव्हाने

१) महाराष्ट्रातील कुपोषण समस्या कारणे, परिणाम व उपाययोजना	डॉ. संजय भामरे	४८
२) ठाणे जिल्हयातील मोखाडा तालुक्यातील बालमुत्युच्या घटना उद्भवलेल्या आदिवासी कुटुंबांची आर्थिक आणि सामाजिक स्थिती	डॉ. जे. एस. इंगळे	४९
३) महाराष्ट्रातील मानव विकास निर्देशांक - जळगांव व बुलढाणा जिल्हयाचा तौलनिक अभ्यास	डॉ. अशोक खाचणे	५०
४) महाराष्ट्रातील जलयुक्त शिवार योजना - एक विश्लेषणात्मक अभ्यास	डॉ. करमसिंग राजपुत	५१
५) शेतमाल किंमत विषयक धोरणाची सद्यःस्थिती	डॉ. योगेश भामरे	५२
६) चाकण औद्योगिक वसाहतीमधील ॲटोमोबाईल उद्योगाचा सामाजिक रचनेवर झालेला परिणाम-एक अभ्यास	डॉ. भोकसे उमेश	५३
७) महिला सुरक्षितता व महाराष्ट्रातील न्याय व्यवस्था	सौ. वर्षा नेहेते, सौ. कल्पना भागवत	५४
८) सार्वजनिक आरोग्य आणि महाराष्ट्र	डॉ. राहुल म्होपरे	५५
९) महाराष्ट्रातील वित्तीय समावेशन	श्री. कमलेश विसपुते, डॉ. राजु शिंदे	५६
१०) महाराष्ट्रातील कुपोषण समस्या, कारणे, परिणाम व उपाययोजना	प्रा. दिलीप महाजन, डॉ. राजेंद्र गव्हाळे	५७
११) महाराष्ट्रातील आरोग्यविषयक सद्यःस्थिती व आव्हाने	डॉ. सुभाष पाटील, सौ. तृप्ती कवळे	५८

कृषीमुल्य व व्यय आयोग : एक चिकित्सक अध्ययन

डॉ. सौ. शरयू मनिष पोतनुरवार

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपुर

मो. नं. ९४२२१४६३४५ सदस्य क्रमांक : १४९८

संशोधनाचा गोशवारा :

१९६५ पासून कृषिमुल्य आयोग निर्माण झाले आणि १९८५ पासून कृषिमुल्य व व्यय आयोग (CACP-Commission for Agricultural Costs & Prices) अस्तित्वात आले आहे. सध्या कृषिमुल्य व्यय आयोगात सदस्य, सचिव, एक अधिकृत सदस्य आणि दोन गैर -अधिकृत सदस्य आहेत, गैर अधिकृत सदस्यांचा शेतकरी समुदायाशी सक्रिय सहभाग असतो.

प्रस्तावना :-

१९६५ पासून कृषिमुल्य आयोग निर्माण झाले आणि १९८५ पासून कृषिमुल्य व व्यय आयोग (CACP-Commission for Agricultural Costs & Prices) अस्तित्वात आले आहे. सध्या कृषिमुल्य व्यय आयोगात सदस्य, सचिव, एक अधिकृत सदस्य आणि दोन गैर -अधिकृत सदस्य आहेत, गैर अधिकृत सदस्यांचा शेतकरी समुदायाशी सक्रिय सहभाग असतो.

भारतातील कृषी किंमत धोरण दुसऱ्या महायुद्धा दरम्यान वापरल्या जाणाऱ्या नियंत्रण अधिकाराच्या आधारावर स्वातंत्र्याच्या सुरुवातीस प्रारंभीक किंमत धोरण मोठ्या प्रमाणावर होते. यामध्ये एका राज्यातील शेतकऱ्यांच्या

आक्रमणावर कठोर नियंत्रणे, उत्पादकांवर अनिवार्य कर माध्यमातून अन्नधान्य खरेदी, खुल्या बाजारपेठेतील खरेदी आणि व्यावहारिक दृष्ट्या सर्व राज्यांमध्ये राशन, प्रगतीशील विनियंत्रण इत्यादीबाबत १९४७ च्या अन्नधान्य धोरण समितीच्या शिफारशीनुसार निर्बंध शिथिल करण्यात आले. तथापी १९४८ मध्ये अन्नधान्य उपलब्धतेच्या संकटाला सामोरे जावे लागले आणि अन्नधान्याच्या भावात मोठी वाढ झाली. त्यानुसार नियंत्रणे लावण्यात आली .

१९५७ मध्ये अन्नधान्य चौकशी समितीच्या शिफारशीनुसार अन्नधान्याचे घाऊक व्यापारी आणि व्यापारावरील सामाजिक नियंत्रणाचा तसेच नोव्हेंबर १९५८ मध्ये राष्ट्रीय विकास परिशदेने सुरू केलेल्या भारतातील अन्नधान्यामध्ये राज्य व्यापारासह प्रयोग केले. एप्रिल १९५९ च्या योजनेनुसार, राज्य व्यापार दोन मुख्य वस्तु गट आणि तांदुळ इत्यादी पुरताच मर्यादीत होता. तथापी या योजनेची अंमलबजावणी आर्थिक अडचणी लक्षात न घेता अनियमित पध्दतीने लागू करण्यात आली. उदा मागणी आणि पुरवठ्यासाठी आवश्यक असलेल्या गव्हाच्या तुलनेत कमी किमतींवर गट खरेदीची किंमत निश्चित करण्यात आली होती..

कृषीमुल्य व व्यय आयोग : एक चिकित्सक अध्ययन

डॉ. सी. शार्यु मनिस पोतनुरवा

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपुर

मो. नं. ९४२२१४६३४५ सदस्य क्रमांक : १४९८०, sharyurbidwai@gmail.com

प्रस्तावना :-

१९६५ पासून कृषीमुल्य आयोग निर्माण झाले आणि १९८५ पासून कृषीमुल्य व व्यय आयोग (CACP-Commission for Agricultural Costs & Prices) अस्तित्वात आले आहे. सध्या कृषीमुल्य व्यय आयोगात सदस्य, सचिव, एक अधिकृत सदस्य आणि दोन गैर -अधिकृत सदस्य आहेत, गैर अधिकृत सदस्यांचा शेतकरी समुदायाशी सक्रिय सहभाग असतो.

भारतातील कृषी किंमत धोरण दुस-सा महायुद्धा दरम्यान वापरल्या जाणा-या नियंत्रण अधिकाराच्या आधारावर स्वातंत्र्याच्या सुरुवातीस प्रारंभीक किंमत धोरण मोठ्या प्रमाणावर होते. यामध्ये एका राज्यातील शेतक-यांच्या आक्रमाणावर कठोर नियंत्रणे, उत्पादकांवर अनिवार्य कर माध्यमातून अन्न- धान्य खरेदी, खुल्या बाजारपेठेतील खरेदी आणि व्यावहारीक दृष्ट्या सर्व राज्यांमध्ये राशन, प्रगतीशील विनियंत्रण इत्यादीबाबत १९४७ च्या अन्नधान्य धोरण समितीच्या शिफारशीनुसार निर्बंध शिथिल करण्यात आले. तथापी १९४८ मध्ये अन्नधान्य उपलब्धतेच्या संकटाला सामोरे जावे लागले आणि अन्नधान्याच्या भावात मोठी वाढ झाली. त्यानुसार नियंत्रणे लावण्यात आली.

१९५७ मध्ये अन्नधान्य चौकशी समितीच्या शिफारशीनुसार अन्नधान्याचे घाऊक व्यापारी आणि व्यापारावरील सामाजीक नियंत्रणाचा तसेच नॉव्हेंबर १९५८ मध्ये राष्ट्रीय विकास परिषदेने सुरू केलेल्या भारतातील अन्नधान्यामध्ये राज्य व्यापारासह प्रयोग केले. एप्रिल १९५९ च्या योजनेनुसार, राज्य व्यापार दोन मुख्य वस्तु गट आणि तांदुळ इत्यादी पुरताच मर्यादीत होता. तथापी या योजनेची अंमलबजावणी आर्थिक अडचणी लक्षात न घेता अनियमित पध्दतीने लागू करण्यात आली. उदा मागणी आणि पुरवठ्यासाठी आवश्यक असलेल्या गव्हाच्या तुलनेत कमी किमतींवर गहु खरेदीची किंमत निश्चित करण्यात आली होती..

किमान समर्थन किंमत :-

कृषी उत्पादकांना शेती उत्पादनातील कोणत्याही तीक्ष्ण घटनेपासून संरक्षित करण्यासाठी, विमा काढण्यासाठी केंद्र सरकारकडून कृषी बाजारात हस्तक्षेप केला जातो. पेरणी हंगामापूर्वी काही पिकांसाठी ही MSP घोषित केली जाते. देशातील उदयोन्मुख मागणी पध्दतीने आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अवलंब करण्यासाठी आणि उत्पादन क्षमता आणि एकूण उत्पादन वाढविण्यासाठी शेतक-यांना प्रोत्साहित करणे हा त्यांच्या उद्येश आहे. (CACP) कृषी खर्च आणि किमती आयोगाच्या शिफारशीच्या आधारे (CCEA) किमती ठरवित असते.

पिकांच्या हंगामापूर्वी शासनाने त्यांच्या शिफारशी व्यक्त करणे आवश्यक आहे. MSP च्या अंतर्गत किंमत पॉलीसीचा उद्येश, कृषी वस्तुसाठी एक-संतुलीत आणि एकत्रित किंमत संरचना आणणे हा आहे. कृषीमालाच्या अर्थव्यवस्थेच्या गरजा तसेच उत्पादक आणि ग्राहकांच्या हितांचे रक्षण करण्याकरिता किमती असाव्यात. MSP चा अंदाज लावत असतांना, किंमत आणि बिगर किंमत घटक यांचा विचार केला जातो. CACP धोरणावरील शिफारशी तयार करतांना उत्पादन खर्च, बाजारातील किमती, मागणी- पुरवठ्यातील बदल, उत्पादन खर्च इत्यादी अनेक महत्वाचा घटकांचा विचार करण्यात येतो. लागवड किंमत किंवा कृषी उत्पादन खर्च हा मजुरी, गीण श्रम, तांत्रिक श्रम, (किरायाने घेतलेली मशीन) बियाणे, खते, सिंचन शुल्क, पंप, डिझेल किंवा बीज, शेती यंत्रसामग्री, इमारत, वाहतूक, विमा शुल्क इत्यादी खर्चाचा समावेश आहे. MSP च्या शिफारशीसाठी राज्यवार आणि पिकांच्या किमतीचा अंदाज काढला जातो.

कृषी उत्पादनासाठी शेतक-यांना शेती उत्पादनात अधिक गुंतवणूक करण्यास प्रोत्साहन देण्यासाठी सरकारने शेतकी उत्पादनासाठी किंमत -धोरणे आखलेली आहेत लक्षात ठेवूनच

सरकार दरवर्षी प्रमुख शेती उत्पादनासाठी किमान आधारभूत किंमती MSP जाहीर करते. सरकारी वितरण व्यवस्थेद्वारे सरकार दाद्विचरेषेखालील कुटुंबांना अन्नधान्य पुरविते. कृषी व्यय आणि मुल्य आयोग (CACP-Commission for Agricultural cost & Prices) यांच्याशी सल्लामसलत केल्यानंतर या किंमती निश्चित करण्यात येतात.

कृषी व्यय आणि किंमती आयोग MSP यांची शिफारस करतांना किंमतीमध्ये महत्वपूर्ण बाबींचा समावेश होतो, जसे की, १) उत्पादन खर्च २) आयात दरामध्ये बदल ३) आयात निर्यात किंमत समता ४) बाजार किंमतीमध्ये ट्रेन्ड ५) आंतर-पीक समता ६) मागणी आणि पुरवठा परिस्थिती ७) औद्योगिक मुल्य संरचनेवर परिणाम ८) सर्वसाधारण किंमत पातळीवर प्रभाव ९) जगण्याच्या खर्चावर परिणाम १०) आंतरराष्ट्रीय बाजारातील किंमत परिस्थिती ११) शेतक्यांनी दिलेली किंमत आणि किंमती यांच्यातील समानता (व्यापार अटी) इत्यादी.

कृषी व्यय आणि किंमत आयोग :-

भारतातील कमीत कमी आधारभूत किंमती एका वैधानिक संस्थेद्वारे शिफारस केलेल्या असतात, ज्याला कृषी व्यय आणि किंमती आयोग बळ म्हणून ओळखले जाते. खरीप आणि रब्बी हंगाम यासाठी किमान आधारभूत किंमतीसाठी हा आयोग सरकारला शिफारशी देते..

आर्थिक बाबींवरील कॅबिनेट कमिटीच्या शिफारशींवर आधारीत विविध कृषी उत्पादनांकरिता किमान आधारभूत किंमती ठरविते. कारण उत्पादन ,मागणी आणि पुरवठा परिस्थितीनुसार खर्च, आंतरपीक समता, घरगुती आणि आंतरराष्ट्रीय बाजार भाव इत्यादीबाबत ह्या किंमती आवश्यक असतात.

सध्या मार्च २५ शेतकी वस्तुंचे संरक्षण करण्याच्या दृष्टीने किमान आधारभूत किंमतीसाठी सरकारला सल्ला दिल्याचे निदर्शनास आले. पिकांच्या पेरणीच्या हंगामापूर्वी शासनाने त्यांच्या शिफारसी जाहीर करणे आवश्यक असते. CACP ही एक तज्ञ संस्था आहे. ही संस्था उत्पादनाच्या आधारावर घरगुती आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील किंमती विचारात घेऊन कमीत कमी समर्थन किंमती ठेवण्याच्या दृष्टीने CCPA द्वारे MSP ला सल्ला देते. ही संपूर्ण क्रिया कृषी आणि शेतकरी कल्याण मंत्रालयाच्या अंतर्गत असणा-या एका वैधानिक

समितीद्वारे करण्यात येते. (२२ ते २५ पिकांपर्यंत) खरीप आणि रब्बी पिकांकरिता किमान आधारभूत किंमतीसाठी शिफारशी करते. जसे-

खरीप पीके-१४- धान, ज्वारी, बाजरी, मका, रागी, तूर, मुग, उडिद, कच्चाकापूस, भुईमुग, सुर्यफुल, सोयाबीन, तीळ, कारळे

रब्बी पीके - ७ - गहु, बाली, ग्राम, मसूर, मोहरी, करडी, टोरीया

अन्य पीके - ४ - कोप्रा, नारळ, कच्चा ज्युट, उस
किमान आधारभूत किंमत MSP च्या घोषणेमागील उद्योग / फायदे:

- १) शेतक-यांचे हीत जोपासण्यासाठी आणि आत्मनिर्भरतेची गरज म्हणून सरकार प्रमुख २२ पिकांसाठी कधीकधी २४ किंवा २५ पिकांसाठी किमान आधारभूत किंमती जाहीर करणे.
- २) उत्पादन वाढण्याच्या परिस्थितीत किंमतीत घट होण्यास प्रतिबंध करणे.
- ३) बाजारातील किंमतीत घट आल्यास शेतक-यांच्या हिताचे रक्षण करण्यासाठी त्यांच्या पिकांसाठी किमान किंमत सुनिश्चित करणे.
- ४) आवश्यक गरजा पूर्ण करण्यासाठी देशांतर्गत वस्तुंचा खप करणे.
- ५) शेती उत्पादनामध्ये किंमत स्थिरता प्रदान करणे.
- ६) कृषी उत्पादनाच्या आणि उत्पादीत वस्तुंच्या किंमतीमधील उचित संबंध सुनिश्चित करणे.
- ७) दोन देशांमधील किंवा संपूर्ण देशांमधील किंमतीतील फरक काढणे.
- ८) कृषी उत्पादनांची निर्मिती व निर्यात वाढविणे.
- ९) संपूर्ण देशात विविध उद्योगांना कच्चा माल पुरेशा किंमतीत उपलब्ध करून देणे.

खराब खरेदी व्यवस्था :-

शेतकरी मोठ्याप्रमाणात त्यांचे उत्पादन खाजगी व्यापा-यांना विकतात. फक्त ३१ प्रतिशत धान कृषक आणि ३९ प्रतिशत गहु पिकविणारे शेतकरी डैच योजनेबाबत जागरूक आहेत .सर्वात वाईट म्हणजे १३.५ प्रतिशतच धानाचे शेतकरी

आणि १६.२ प्रतिशत गहु पिकविणारे शेतकरी, त्यांच्या धान्य कापणीची विक्री करतात. त्याचे कारण म्हणजे खरेदी एजन्सी आणि स्थानिक खरेदीदारांची कमतरता किंवा अनुपलब्धता आहे.

२०१८-१९ हंगामासाठी सप्टेंबर २०१८ पासून खरीप पिकाचा काळ सुरू होतो. हंगामामधे राज्यानुसार बदल होऊ शकतो. पिकांची कापणी विविधतेवर अवलंबून असते. ऑक्टोबरपुर्वीसुध्दा हे पीक बाजारात येऊ शकते.

तक्ता क्रमांक १

किमान व्षिक	किमान अन्वयमान किंमत टोना	यापकी किमान अन्वयमान किंमत		किमान अन्वयमान किंमत (खरीप, खरेदी, मजदारी)	किमान अन्वयमान किंमत टोना
		साधारण + वेपना	वेपनी वर वेपना		
२००७-०८	७८०+१००=८८०	६६५+१००=७६५	८७५	६६०	६६५
२००८-०९	१०००	८५०+५०=९००	९८०+५०=१०३०	८५०	९००
२००९-१०	१०६०	९५०+५०=१०००	१०८०+५०=११३०	९५०	१०००
२०१०-११	११००	१०००	१०३०	९६०	१०३०
२०११-१२	११२०+५०=११७०	१०६०	११५०	—	१०६०
२०१२-१३	१२६०	१२५०	१२६०	—	१२६०
२०१३-१४	१३६०	१३५०	१३६०	—	१३६०
२०१४-१५	१४६०	१४५०	१४६०	—	१४६०
२०१५-१६	१५६०	१५५०	१५६०	—	१५६०
२०१६-१७	१६६०	१६५०	१६६०	—	१६६०
२०१७-१८	१७६०	१७५०	१७६०	—	१७६०

तक्ता क्रमांक २

विवरण	वेपनी किंमत	किमान अन्वयमान किंमत प्रति विपटन २०१७-१८	किमान अन्वयमान किंमत प्रति विपटन २०१८-१९	२०१७-२०१८ तुलनेत २०१८-१९ च्या वेपनी किंमती वाढ
खरीप				
धान				
	साधारण	१६६०	१७६०	३००
	वेपनी व	१५६०	१७६०	१६०
ज्वार				
	साधारण	१७६०	२६३०	७६०
	वेपनी व	१७६०	२६३०	७६०
ज्वार	—	१४२५	१६६०	५३५
गव्हा	—	१४२५	१७६०	३३५
सर्प	—	१६६०	२६३०	९७०
एर	—	२२३०+२००=२४३०	२६३०	३००
एर	—	२६३०	२६३०	१४००
खरेदी	—	२४३०	२६३०	२००
अन्वयमान				
	कपास	४०००	६१५०	११५०
	मणी	४३२०	६४६०	११३०
	वेपनी व	४३२०	६४६०	११३०
पुरवठा	—	४३२०	६४६०	२१४०
पुरवठा	—	३०००	३७६०	७६०
पुरवठा	—	६३३०	६३३०	७६०
वर्षी किंमत				
	वेपनी किंमत	किमान अन्वयमान किंमत प्रति विपटन २०१७-१८	किमान अन्वयमान किंमत प्रति विपटन २०१८-१९	२०१७-२०१८ तुलनेत २०१८-१९ च्या वेपनी किंमती वाढ
	धान	१६६५	१७६५	११०
	ज्वार	१५६५	१६६५	९०
	एर	४०००	६४६०	२४६०
	ज्वार	३७६०	६४६०	२७००
	एर	३०००	३७६०	७६०

तक्ता क्र. १ नुसार २००७-०८ ते २०१७-१८ या १० वर्षात किमान आधारभूत किमतीत वाढ झालेली दिसते परंतु ही वाढ महागाई व खर्चाच्या तुलनेने पुरेशी नाही, असे निदर्शनास येते.

तक्ता क्र. २ नुसार विविध पिकांचे त्यांच्या श्रेणीनुसार २०१७-१८ आणि २०१८-१९ मधे जाहीर करण्यात आलेल्या किमान आधारभूत किमती तसेच या दोन वर्षातील तुलनासुध्दा दर्शविण्यात आलेली आहे.

किमान आधारभूत किमतीचे तोटे :-

- १) शेतक-यांचे उत्पन्न वाढविण्यासाठी, देशातील गरीबांना अधिक पैसे द्यावे लागतात, ही पध्दती देशातील शेतक-यांना अकार्यक्षमतेकडे घेऊन जाणारी आहे.
- २) उत्पादन वाढविण्यासाठी शेतकरी प्रचंड प्रमाणात खतांचा वापर करतात. परंतु उत्पादनामध्ये या वाढीचा फायदा होत नसलेल्या शेतक-यांकरीता समस्या निर्माण होऊ शकतात.
- ३) पीक उत्पादनात अद्यापही पुरेशी वाढ नाही.
- ४) समर्थन किमतीमध्ये उत्पादन किमतीत पुरेशी वाढ नाही.
- ५) २००९ -२०१० मधे MSP वार्षिक वाढ ९.३ प्रतिशत, २०१४ते २०१७ मधे केवळ ३.६ प्रतिशत वाढ. MSP मधे घट झाल्यामुळे शेतक-यांच्या संकटाला वेग आला आहे. परिणामतः कमी किमतीच्या आयातीमधील स्पर्धा वाढण्याची शक्यता बळावते.

निष्कर्ष व शिफारशी :-

भारत सरकारच्या कृषी धोरणामागचा मुलभूत उद्देश, शेतकरी व ग्रहक यांच्यातील हितसंबंध वाढविणे, हा आहे. शेतकरी आणि ग्राहकांना त्रास होणार नाही, अशा प्रकारे अन्नधान्याच्या किमान आधारभूत किमती ठरविण्यात आल्या पाहिजेत. सरकारने स्वतः पुढाकार घेऊन ज्याप्रमाणे कापूस खरेदी एकाधिकारही योजना सुरू केली आहे. त्याचप्रमाणे काही प्रमाणात तरी अशी खरेदी एकाधिकार योजना राबवून किमान आधारभूत किमतीत कापसाशिवाय इतरही कृषीमाल खरेदी करावा की जेणेकरून शेतक-यांना खरोखरच किमान आधारभूत किमत प्रत्यक्षात मिळेल. मध्यस्थांचे उच्चाटन होण्यास सुरुवात होईल. किंबहुना मध्यस्थांकडूनच किमान आधारभूत किमत कृषकांना मिळू शकेल.

सरकारतर्फे प्रत्येक गावातील माल गोळा करण्याकरिता एक सरकारी संस्था स्थापन करावी. प्रत्येक शेतक-यांचा प्रत्येक आणि संपूर्ण कृषीमाल त्या ठिकाणी जमा व्हावा. कृषीमालाच्या मोजमापानुसार त्या त्या कृषकांच्या नावे तो

कृषीमाल जमा होऊन प्रत्यक्ष त्या त्या व्यक्तीच्या खात्यात किमान आधारभूत किंमतीनुसार रक्कम जमा करावी किंवा दुसरा उपाय म्हणजे कृषीवर आधारित उद्योगांनी प्रत्यक्ष कृषकांकडूनच कृषीमाल खरेदी करावा, असे झाल्यास शेती व्यवसाय भरभराटीला येऊन कृषी विकास तर होइलच त्यासोबतच शेतीवर आधारित उद्योगांचाही विकास होण्यास हातभार लागेल. पुन्हा पुर्वीसारखे उच्च शेती हे स्वप्न उदयाला येऊ लागेल.

किमान आधारभूत किंमती ठरविल्यानंतरही त्याबाबत योग्य ती अंमलबजावणी व्हावयास हवी. परंतु कृषकांची मजबुरी, साठवणुकीची कमतरता या कारणांमुळे योग्य ती अंमलबजावणी होऊ शकत नाही. त्यासाठी शासनाने प्रत्येक

गावात सोयी - सुविधा व तात्काळ (शेतक-यांना कृषीमाल विकावा वाटतो तेव्हा) खरेदी व्यवस्था, किमान आधारभूत किंमतीनुसार केल्यास ही अंमलबजावणी यथायोग्य होऊ शकेल तसेच माहितीच्या अभावामुळेसुध्दा शेतक-यांपर्यंत अनेक सोयी -सुविधा , योजना पोहचु शकत नाहीत. त्यासाठी जाहिगीतीचा आधार घेऊन (प्रत्येकांपर्यंत) सर्वापर्यंत माहिती पोहचविल्यास लाभ शक्यतेचे प्रमाण वृद्धीगत होऊ शकेल.
संदर्भ :-

1. CACPdanet.nic.in
2. dfpd.nic.in>minimum .support-prices
3. Vikaspedia.in >market-in formation > msp
4. www.economic discussion.net > essays

■■■■

ISSN : 2278-31-80

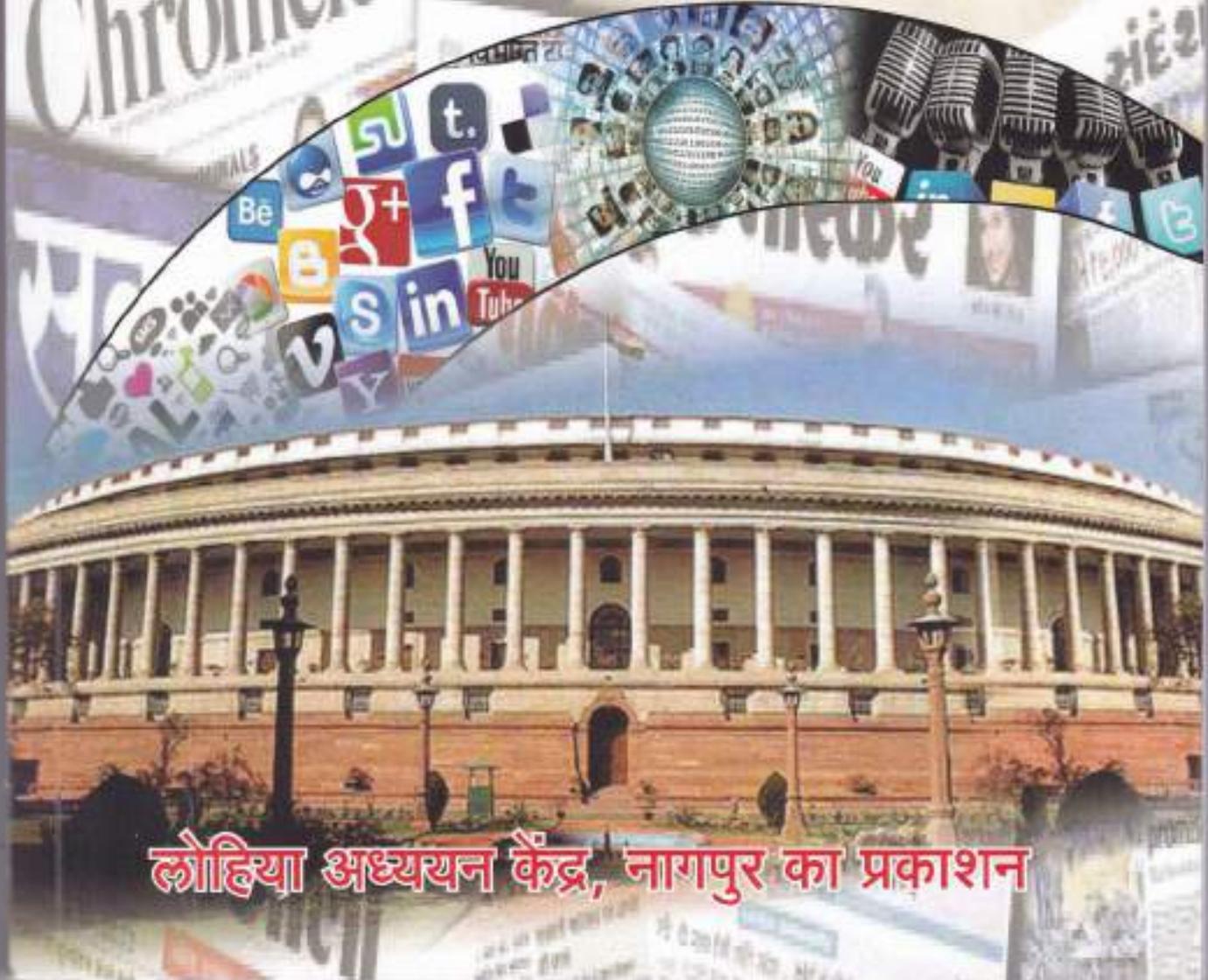
सामान्यजन
संदेश

विशेषांक
५ जाने, २०१९

भारतीय लोकशाही

आणि

प्रसारमाध्यमे

लोहिया अध्ययन केंद्र, नागपुर का प्रकाशन

जागतिकीकरणात प्रसारमाध्यमांची भूमिका

डॉ. शरयु पोतनुरवार

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपुर

प्रस्तावना :

७ जुलै १९९२ मध्ये भारताने जागतिकीकरणाचा स्विकार केला. जागतिकीकरण म्हणजे मुक्त अर्थव्यवस्था, मुक्त व्यापार धोरण, केवळ वस्तुंचाच नव्हे तर सेवाक्षेत्र, वित्त, भांडवली वस्तुंचाही मुक्त प्रवाह असा अर्थ अभिप्रेत आहे. जागतिकीकरण म्हणजे सर्पेच्या माध्यमांद्वारे किंमतीचे आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील किंमतीशी समानीकरण करणे होय. डॉ. श्री.रंगराजन यांच्या मते, माहिती, संकल्पना, तंत्रज्ञान, वस्तु-सेवा, भांडवल व लोकांच्या विविध देशांत होणाऱ्या परिचलनातून अर्थव्यवस्थांचे व समाजाचे एकात्मिकरण करणे म्हणजे जागतिकीकरण होय.

बीजशब्द: मुक्त व्यापारधोरण, सेवाक्षेत्र, वित्त, भांडवली वस्तु, आव्हाने, समानीकरण, माहिती व तंत्रज्ञान

संशोधनाचा उद्देश : जागतिकीकरणामुळे युवकांसमोर निर्माण झालेल्या संधीचे सोनं करण्याकरिता माहिती व तंत्रज्ञानाचा वापर करण्याच्या दृष्टीने प्रसारमाध्यमांची भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे. याबाबतचा अभ्यास करून त्याद्वारे विवेचन करण्याचा मानस आहे.

विविध प्रसारमाध्यमांच्या आधारे माहिती मिळून त्याद्वारे जागतिकीकरणाचे फायदे मिळविण्यात यश मिळविणे शक्य होऊ शकते. जागतिकीकरणाकडे, एक प्रगतीची मिळालेली संधी या दृष्टीने बघितल्यास अनेक नविन मार्ग निघू शकतात. ही दृष्टी निर्माण करण्याचे

भारतीय लोकशाही आणि प्रसार माध्यमे

कार्य प्रसारमाध्यमांद्वारे करण्यात येऊ शकते. व्यापक व दूरदृष्टीने विचार केल्यास जागतिकीकरण आवश्यक ठरते. हुशारी, बुद्धीमत्ता, श्रमशक्ती, नैसर्गिक साधनसंपदा या बाबतीत भारत मागे नाही. फक्त उचित शासनपद्धती, योग्य नियोजन आणि प्रयत्नांची पराकाष्ठा आणि प्रसारमाध्यमांची भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे. तिची पूर्तता झाल्यास जागतिकीकरणाने अनेकविध संधी निर्माण होऊन भारतातील नागरी तसेच ग्रामीण युवकांना रोजगार मिळून ते स्वतःचाच नव्हे तर संपूर्ण भारत देशाचा विकास करू शकतील.

जागतिकीकरणाचे फायदे :

- तांत्रिक सेवा व प्राप्ती
- तंत्रज्ञानविषयक सेवा व प्राप्ती
- नवप्रवर्तनाला चालना मिळते.
- सॉफ्टवेअर कौशल्याचा विकास होतो.
- विविध देशातील संस्कृतीची देवाण-घेवाण होते.
- आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या वापराचा प्रचार व प्रसार होतो.
- यातूनच विकसनशील देशाचे उत्पादन वाढू लागते.
- रोजगारात वाढ होऊ लागते.
- रोजगार वाढीमुळे एकूण मागणीत वाढ होऊ लागते.
- परिणामतः आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे सामर्थ्य वाढू लागते.

- आंतरराष्ट्रीय व जागतिक व्यापाराचा विस्तार होऊ लागतो.
- प्रत्येक उत्पादनाला मोठ्या बाजारपेठा उपलब्ध होऊन नफ्याचे प्रमाण विस्तारीत होऊ लागते.
- उत्पादन क्षमतेचा पूर्ण वापर होऊ लागतो.
- स्पर्धेमुळे वस्तुच्या गुणवत्तेत वृद्धी होण्यास मदत होते.
- आर्थिक, सांस्कृतिक, सामाजिक व राजकीय विकास वाढतो.
- विकासाचा वेग वाढतो.
- जागतिकीकरणामुळे प्रगतीची टाळने खुली होतात.
- ज्ञानावर आधारीत सेवा व प्राप्ती

प्रसारमाध्यमांचे महत्व :

जागतिकीकरणाचे अनेक फायदे असूनसुद्धा राजकीय धोरणे, भांडवलानी कमतरता, अनेक ग्रामीण युवकांमध्ये कौशल्य तसेच बुद्धीमत्ता असुनही केवळ शिक्षणाचा अभाव, संधीची कमतरता, विविध प्रकारची आव्हाने इत्यादींमुळे हे फायदे अनुभवास येत नाहीत. त्यासाठी प्रभावी माध्यम म्हणजे प्रसारमाध्यमे होत.

प्रसारमाध्यमांचे विविध प्रकार व कार्ये :

वृत्तपत्र, दूरदर्शन, आकाशवाणी, नियतकालिक, साप्ताहिक, मासिक, फेसबुक, व्हॉट्स अॅप, इन्स्टाग्राम, यूट्यूब, टेलीग्राम अॅप, एमपीएससी कडा इत्यादी. या प्रभावी अशा प्रसारमाध्यमांच्या आधारे जनसामान्यांपर्यंत माहिती व बातमी पोहोचविण्याचे महत्वपूर्ण कार्य करण्यात येत आहे. यातील सार्थकता, तत्व, निष्कर्ष, उपाय, चर्चा, परीचर्चा, तर्क-वितर्क, इत्यादींच्या आधारावर जनसामान्यांना आपला दृष्टिकोन निर्माण करण्यातही मदत मिळते. म्हणूनच प्रसारमाध्यमांचे महत्व सर्वश्रुत आहे.

भारतीय लोकशाही आणि प्रसार माध्यमे

• प्रसिद्ध अर्थशास्त्रज्ञ एडवर्थस म्हणतात, "व्यापाराच्या उदारीकरणामुळे वर्षी उत्पत्ती नियम अंमलात येउन अर्थव्यवस्थेत वृद्धीचा दर उच्च राहू शकतो."

• डब्ल्यु. डब्ल्यु. रॉस्टॉव्ह म्हणतात, "जागतिकीकरणामुळे चौथी औद्योगिक क्रांती घडून जुन्या उद्योगांचे आधुनिकीकरण करण्यास मदत होईल."

• के. एस. कृष्णस्वामी म्हणतात, "स्वदेशी उत्पादकता अधिक कार्यक्षम होउन उत्पादन व्यय किमान पातळीवर आणू शकतात, किमान व्यय व मुक्त आयातीमुळे भारताची निर्यात वाढण्यास मदत होते."

• अँडम स्मीथ म्हणतात, "तुटीचे अर्थकारण असणाऱ्या देशामध्येही आंतरराष्ट्रीय व्यापारामुळे फायदा होतो."

• डेव्हिड रिकार्डो म्हणतात, "तात्विकदृष्ट्या खुला व्यापार हीच व्यापारजगाची खरी संजीवनी आहे."

• नोबेल पारितोषीक विजेते अमर्त्य सेन म्हणतात, "जागतिकीकरण अंतिमतः एक फार मोठी लाभदायक शक्ती आहे. परंतु त्याच्या पाठीशी पुरेशा व चांगल्या राष्ट्रीय धोरणांचा पाठोबा असावा. तरच जागतिकीकरणामुळे सुबत्ता येऊ शकते."

• जागतिक स्तरावर भारताला स्वतःचे अस्तित्व निर्माण करणे सहज शक्य आहे, असे अमर्त्य सेनप्रमाणेच अनेक तज्ञ विचारवंतांनाही वाटते.

संशोधनाचा गोषवारा:

७ जुलै १९९२ मध्ये भारताने जागतिकीकरणाचा स्विकार केला. जागतिकीकरण म्हणजे मुक्त अर्थव्यवस्था, मुक्त व्यापारधोरण, केवळ वस्तुंचाच नव्हे तर सेवाक्षेत्र, वित्त, भांडवली वस्तुंचाही मुक्त

प्रवाह असा अर्थ अभिप्रेत आहे. जागतिकीकरण म्हणजे स्पर्धेच्या माध्यमांद्वारे किंमतीचे आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील किंमतीशी समानीकरण करणे होय. डॉ. श्री. रंगराजन यांच्या मते, माहिती, संकल्पना, तंत्रज्ञान, वस्तु-सेवा, भांडवल व लोक यांच्या विविध देशांत होणाऱ्या परिचलनातून अर्थव्यवस्थांचे व समाजाचे एकात्मिकरण करणे म्हणजे जागतिकीकरण होय.

जागतिकीकरणाचे अनेक फायदे असूनसुद्धा राजकीय धोरणे, भांडवलाची कमतरता, अनेक ग्रामीण युवकांमध्ये कौशल्य तसेच बुद्धीमत्ता असूनही केवळ शिक्षणाचा अभाव, संधीची कमतरता, विविध प्रकारची आव्हाने, माहिती, संकल्पना, इत्यादींच्या अभावामुळे हे फायदे अनुभवास येत नाहीत.

विविध प्रसारमाध्यमांच्या आधारे माहिती मिळून त्याद्वारे जागतिकीकरणाचे फायदे मिळविण्यात यश मिळविणे शक्य होऊ शकते. जागतिकीकरणाकडे, एक प्रगतीची मिळालेली संधी या दृष्टीने बघितल्यास अनेक नविन मार्ग निघू शकतात. ही दृष्टी निर्माण करण्याचे कार्य प्रसारमाध्यमांद्वारे करण्यात येऊ शकते. व्यापक व दूरदृष्टीने विचार केल्यास जागतिकीकरण आवश्यक ठरते. हुशारी, बुद्धीमत्ता, श्रमशक्ती, नैसर्गिक साधनसंपदा या बाबतीत भारत मागे नाही. फक्त उचित शासनपद्धती, योग्य नियोजन आणि प्रयत्नांची पराकाष्ठा आणि प्रसारमाध्यमांची भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे. तिची पूर्तता झाल्यास जागतिकीकरणाने अनेकविध संधी निर्माण होऊन भारतातील नागरी तसेच ग्रामीण युवकांना रोजगार मिळून ते स्वतःचाच नव्हे तर संपूर्ण भारत देशाचा विकास करू शकतील.

संदर्भ ग्रंथ सूची

- वैश्वीकरण और भारतीय अर्थव्यवस्था - रमन कुमार दवे - आर.बी.एस.ए. पब्लिशर्स जयपूर.
- जागतिकीकरण - परिणाम आणि पर्याय - गजानन खातू
- आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र - जी.एन. शामरे
- जागतिकीकरण - शाप नव्हे वरदान - डॉ. मुकुंद गायकवाड

★★★